

М. П. СТАРИЦЬКИЙ

ЩАРОМЕСЯНДІ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

MYKHAYLO P. STARYTSKY

Karmeluk

A HISTORICAL NOVEL
IN THREE VOLUMES

VOLUME I.

Printed and published by
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG, CANADA

1960

МИХАЙЛО П. СТАРИЦЬКИЙ

Кармелоу

**ІСТОРИЧНИЙ РОМАН
В ТРЬОХ ТОМАХ**

ТОМ I.

**НАКЛАДОМ
ВЛАДИЧНОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ
ВИННІПЕГ, КАНАДА**

1960

ПЕРЕДМОВА

Автором повісті „Кармелюк” є визначний український письменник другої половини минулого століття, Михайло Старицький, що увійшов в українську літературу як талановитий поет, повістяр і драматург. М. Старицький народився 14 грудня 1840 року, в селі Кліщині на Полтавщині. Мати його походила з роду Лисенків. Помер він 27 квітня 1904 року в Києві де й похований на Байковому кладовищі.

Сучасник Шевченка, М. Старицький в молодих своїх літах був ще свідком кріпацької неволі, важке ярмо якої несли на своїх плечах мільйонові маси українського селянства. Як месник тяжких кривд і знущань, що іх терпіло українське селянство в кріпацькій неволі, виступає син того закріпаченого люду, уроженець українського Поділля, Устим Кармелюк, народжений коло 1790 року і вбитий 1835 р. В повісті Старицького він виступає під іменами Іван та Янко.

Український народ з любовлю і ніжністю згадував свого месника й оборонця і створив цілий ряд переказів і пісень про Кармелюка, як от „За Сибіром сонцеходить”. Його пригоди й подвиги послужили теж темою для літературних творів таких наших письменників як Марко Вовчок, М. Старицький і С. Васильченко. Послушила його постать темою і для музичних творів, як ось для В. Костенка.

У творі „Кармелюк” М. Старицький, слідом за Марком Вовчком, та використовуючи народні перекази й усну поезію про славного ватажка повсталих кріпаків, намалював широку картину боротьби Устима Кармелюка проти кріпацького гніту. Він створив кольоритний образ цього героя українського народу і дав нам повість подібну до тієї, яку великий шотландський письменник Волтер Скотт дав англійському світові своїм твором „Айвенго”.

Українські читачі полюбили цілим серцем цю повість Старицького. Свідчить про це факт, що її кілька разів перевидавали в старому краю, і вона чи не одна із перших більших повістей, що її перевидано в Канаді.

Це й не диво. Повість написана талановито. Її жива дія і її персонажі захоплюють читача і викликають глибоке зворушення. В ній описані події, що іх переживало четверте віддалене від нас в історії покоління. Повість Старицького вічно молода і вічно жива. Вона написана талановитим і патріотичним автором, який по своїй смерті склав на жертвівнику своєї Батьківщини найдорожчу жертву, бо свою рідну дочку Людмилу Старицьку-Черняхівську, теж талановиту українську письменницю, яку закатували большевики.

Нехай же цей твір послужить й дальнєше українсько-му читачеві як гарна і пожиточна лектура.

С. В.

I.

Ранньою весною 1812-го року, коли родючі ниви Погорілля вкривалися густою озиминою а широкі левади зеленим килимом, коли сади строїлися в сніжно-білі й легко-рожеві завої, а грабові ліси пишалися пушистими корчами, — в чималім дворі пана Пігловського, в селі Головчинцях, було шумно й людно. В конюшні, критій гонтами, стояли карети на високих ресорах, плетені нетичанки й високі коляси з високими сидженнями. Візники й козаки в ріжнородних уборах: французыких ліберіях, старопольських чумарках й козакинах — снувалися поміж екіпажами, виводили коней й мішалися із службою в челядній. Камінний панський двір з двома крилами глядів гордо в небо високою баштою і блестів святочно рядом вікон, в яких мелькали тіні пишних фігур. Господар дому, пан Францішок Пігловський, давав баль з нагоди повороту двох синів із заграницьких студій; з тої причини з'їхалися до багатого дідича близчі його товариші й сусіди.

В обширнім сальоні пана Пігловського було гамірно; тут зібралося товариство по смачнім обіді й бавилося розмовою, попиваючи каву, наливки та старе угорське вино.

Зала була прикрашена масивними меблями з червоного дерева, оббитого бронзом; долівка застелена розкішним килимом домашньої роботи, а на стінах висіли з'ображення геройських сцен з життя Костюшка й епізоди з французыкою революцією; на почеснім місці портрет Наполеона Бонапарте, поміщений між кардиналами. На двох мармурових стовпах стояли бронзові статуй Яна Собеського й королеви Бони, а на килимі, що закривав велику піч, був вишитий одноголовий орел, що роз-

дирав ведмежого трупа. На печі стояли старосвітські бронзові годинники, а біля неї хрустальне дзеркало, навішане рядом блискучих прикрас. Посеред крісл були розставлені невеличкі столики а на них пишалися на золочених підносах всякої форми пляшки й блестіли хрустальні пугарі й пузаті чарки. Над високими вікнами зносились тонкі, сизі струї тютюнового диму.

Господар дому, кремезний мужчина середніх літ, сидів на вигіднім кріслі посеред кімнати і безнастанно балякав. Невеличкі купки волосся на голові і безцвітні очі надавали його оголеному, безвусому обличчю холодного виразу; загально ж нагадував він собою якогось чужинця-вельможу.

Поруч нього, опертий ліктем на високу спинку крісла, стояв двадцятилітній молодець, убраний після найновішої паризької моди, з ясними очима й ніжним та дещо вже винищеним лицем. Це був Альойзій, син дідича. Другий син, Казимір, не подібний ні до батька, ні до брата, з живими, палкими очима, чорнявий, стояв при вході на залю й шептав щось до уха панкові з каправими очима й червоним кінчиком носа; вираз обличчя панка був несимпатичний. Це був сусід Пігловського, пан, Вінкентій Хойнацький, чоловік строгої красуні, пані Доротеї, що сиділа оподалік на фотелі.

Поважна дама, хоч не дуже молоденька, цвіла ще красою й здоров'ям. Повне, румяне личко нагадувало гарно випечену булочку; підборіддя закруглювалось прегарно й незамітно зливалось з хорошим бюстом; свіжі, темно-малинові уста були трохи відкриті, неначе з надміру чуття, а великі, сірі очі примикалися від солодкої утоми; загально ж вдача пані Доротеї була зовсім противна вдачі чоловіка.

Вона кидала час від часу кокетливі погляди на молодця, що сидів рядом з нею; блідий й винищений „варшавяк” приїхав сюди по виразному приказу графа Огінського. Черевички, куценькі штані й жабо, а також гостра борідка й вусики гостро підкручені надавали його

фігурі смішний вигляд. Молодець видимо топився, поглядаючи на красуню, пані Доротею і лепетав їй якісь солодкі слова.

Наліво сидів пан Фелікс Янчевський й голосно дихав могутніми грудьми. Присадкуватий і широкоплечий подібний був до викорчованого дубового пня; червоне, свіже лице пригадувало своїми рисами бронзу, особливо шия, на якій можна було й обіддя гнути. В його живих, проникливих очах світилася второпisть й енергія, але в їх погляді було щось відпихаюче злого, а характеристичні зморшки між бровами надавали його обличчю лінії впертості й безоглядності. В низько підстриженій, каштановатій чуприні світилися де-не-де сріблисті волоски... Пан Фелікс нагнувся вперед, слухаючи господаря й надармо намагався перервати його бесіду.

Осторонь біля печі сидів в темній одежі молоденький й чистенький мов білий грибок, священик; він говорив тихо з паном маршалком Фінгером, чорнявим, череватим чоловіком в розкішнім, старопольськім костюмі, навіть з пістолею при боці і голеною чуприною.

В куті гостинної, сумежної з кабінетом господаря, був ще гурток молодих людей, серед яких знаходився землемір варшавський, що приїхав перед місяцем сюди для військових знімок; за тим гуртком засунувся в глибоке крісло старий, підтоптаний поміщик і хропів, схиливши голову на груди.

Свободу тієї мужеської компанії вязала трохи пані Доротея, але вона своєю поведінкою і розмовою старала-ся переконати всіх присутніх, що уважає себе більше за мужчину та й многі з її поклонників звали її не „пані” а „пан” Доротея.

— Так, так, панове — провадив свою річ господар, — дні Москви почислені... А коли косматий ведмідь протягне свої лапи, тоді наша Польща відродиться, мов фенікс, в новім королівстві й під охороною генія розпустить крила від моря до моря!

— О, свята надія! — промовив набожно єзуїт, підняв-

ши вгору очі. — Яка мрія, яке щастя, яке торжество вірного католицької церкви народу! Та велики хвилини минають і ми всі повинні злучити разом руки, щоб освободити батьківщину з ярма...

— І злучимо, як Бога кохам! — крикнув гостро Хойнацький, витягнувши, мов чапля, шию. — Я сам піду..., чорт бери, покажу москалям, де раки зимують... Хоч люба Доротея буде скучати... але обовязок й вітчина понад усе!

Доротея скривилася...

— А я стану гусарином! — сказав палко син господаря, Казимір. — За місяць — у Варшаві, а потім — в ряди безсмертних... Батько вже згодився, а князь Чарториський дав рекомендацію...

— Так, так, до нас! — добавив якийсь франт. — Ми покажемо, що значить Варшава.

— Ох, ох! — зідхнув Пігловський, але не сказав нічого.

— А військо Наполеона рушило вже на Москву? — спитав землемір.

— Я думаю, що вони вже недалеко границь славної Польщі — відказав Казимір. — Нам трудно було переїхати... Ціла Європа піднялася... Військо росте, мов лявліна; воно нездержними хвилями жене до ненависної Москви...

— Відважний юнак, молодець! — одобрив пан Фінгер аж черево затрясloся. — Патріот і квіта: Най його спомага судьба. Всі великі патріоти, як Радивил, Санґушко, Хоткевич, Потоцький, — вступили в ряди нового Олександра Македонського.

— Ах, Наполеон! — промовила Доротея й завернула очі.

— Так, всіх він заполонив собою.

— Не лиш заполонив, але й одушевив... Ха, ха! — кликнув пан Янчевський. — Бігме, наші жінки навіть ро-дять діти подібні до нього... капля в каплю...

— Ха, ха, ха! — зареготалася молодіж на ці слова Янчевського, а езуїт стидливо опустив очі.

— Славно, славно! Честь нашим дамам, що такими геніями украшають батьківщину! — заговорив знов пан Фінгер. — та що: треба подумати серйозно... Наше положення таки ризиковне... ми будемо на боці... а на випадок невдачі...

— Невдачі, пане маршалку? Ха, ха! — загороїжився господар. — Світовий геній не знає невдач! З горсточкою французів поборов цілу Європу, то з могучою армією цілої Європи не здавить Росії? — Го-го-го! Прошу вас! Пух й піря полетить з тої двоглавої ворони!

— Славно! Знаменито! — засміялися пані.

— А ми тут приготувимо йому всі пляни, всі доріжки — добавив землемір.

— Варшава приготовила 60 тисяч війська по приказу Наполеона... крім того муштрується 20 тисяч хлопів... — сказав один варшавяк.

— Так воно, так! Нічого не пожалієм й не пощадимо, — протяжно замітив пан Фінгер. — Я переконаний, що Наполеон повалить царя, однак мені жаль молодого Олександра, доброго монарха, якого серця і світлого ума.

— Пробі, добродію! запротестував езуїт. — Чи ж у схізматика може бути щирість?

— Під пануванням молодого монарха жилося нам прегарно: власть наша плила вгору а хлопів приборкано...

— Що правда, то правда, — вставив Хойнацький.

— То пан маршалок дрижить за свою шкіру? — замітив іронічно пан Францішок. — А про славу вітчини, про визволення Річи Посполитої забув?

В рядах молоді почувся на ті слова шум.

— Паноньку! Я доказав вже та й докажу мою любов до вітчини, — відрізав пан Фінгер, притиснений господарем до стіни, — але мені більше по нутру плян князя Чарториського, підхоплений графом Огінським: створити в північно-західних й південново-західних губернях велике архікнязівство. Сам цар одобряв цей плян...

— Одобряв та нічого не діяв, лиш водив! — крикнув господар.

— Красномовність й лицемірство, — зідхнув езуїт, потрясаючи черевом. — Годі все нараз... Треба було обдумати проєкт, розважити а тоді до діла... Такі були укази по перетворенню литовських губерній, але граф Огінський заявив цареві що Наполеон много обіцяє полякам; що тепер лишається одно: оголосити наш край польським королівством і щоб цар Олександер став королем...

— Некатолик не може бути королем католицької держави! — обурювався господар.

— Ну, а як Наполеон нас виведе в поле?

— Що вам? Ніколи! Великий імператор любить поляків... Ми йому потрібні... За нашого генія віддамо все — і життя й майно.

— Віват Наполеон! На погибель москалям! — роздалися зі всіх боків грімкі оклики, що розбудили навіть сплячого поміщика. Він буркнув, не знаючи, про що йде річ.

— Пробі, панове! Не треба війни, це шкода для господарства!

Навіть пані Доротея заразилася видно загальним настроєм, бо крикнула:

— Хай живе Наполеон!

В гостинну прибігла гарна, чепурненька служниця з задертим носиком й свіжими губками; за нею ніс лакей на підставці нові пляшки.

Зачалася загальна, оживлена розмова: палкі оклики, великі надії, а побіч того прокльони й нарікання злилися в хаотичний шум.

Серед шумного оживлення ніхто й не замітив, як на залі з'явився новий гість; це був молодець двадцятилітній, що мусів кожного вразити стрункою поставою й надзвичайно красивим лицем. Більш як середнього росту, широкий в плечах й грудях, мав попри атлетичну будову стрункість ліній й гармонійність у всіх частинах тіла. Риси

його обличчя щирі, повні вдячності й гордості. Крізь прозору білість скіри пробивався ніжний румянець, що свідчив про здоров'я. Ясне русяве волосся огортало м'якими кучерями високе, мов з мармуру вирізьблене, чоло; ніс з тонкими, рухливими ніздрами мав на середині характеристичний типічний горбок; великі, сині очі горими енергією а разом з тим мали в собі щось привабливо-розкішного, а темні брови надавали їм якоїсь демонічної сили, хоч тій демонічній силі противорічили прегарні уста й невеличкі вуси; вони манили до поділунків, до любові...

Перша запримітила його Доротея й вдивилася в нього, зворушена незвичайною його красою.

— Хто це? — спитала вона свого сусіда, не відриваючи очей від красуня.

— Де? — крикнув варшавянка.

— Біля дверей... обняв за стан Казиміра... В синіх шараварах й венгерці.

— Аа-а! — процідив винищений паничик, — Бачу... Гарний молодець... це певно товариш Казиміра... Але я бачу його перший раз... я сам не тутешній...

— Пане Янчевський! — обернулася вона до другого сусіда, схиляючись до столу.

— А! До услуг пані! — скопився він й підійшов ближче.

В часі попередніх дебат Янчевський поривався вже кілька разів говорити „орацію“ та, бачучи, що сварка не дасть йому гаразд висловитися, замовчав й не брав жадної участі в бурливім шумі.

— Що це за молодець, що стоїть рядом з Казиміром, ще й обняв його? — спитала шепотом Доротея.

— Обняв? — повторив Янчевський, вдивляючися по вказівкам пані. — Так... обняв... бестія! А! Яке лайдацтво! Пся крев! Ось що значить модна едукація! Старопольська гордість потоптана... добре установи падають, а заводяться якісь нові порядки... а все то йде від вільнодумців, безбожних французів... О це не доведе до добра, не доведе...

— Та чим ви, пане, так розлютилися? Звідки це негодовання?

— Звідки? От послухайте, пані добродійко! Той шельма, цей молодик, що обіймає мов пана-брата шляхетського сина, є не хто інший, а хлоп, худоба...

— Що ви? — скривнула здивована Доротея...

— Далебі, що правду кажу, це кріпак нашого пана дому, Янко Кармелюк... Знаю його дуже добре. Пан Пігловський взяв його на свій двір за козачка, казав учити, щоб паничі радніше прикладалися до книжки... Ну, це ще нічого: такі хамські хлопчицька підставляють свою спину під прут учителя, тоді, як паничі не вміють, бо ж „наука не йде без бука”... Проти цього не маю нічого, бо в той спосіб і наука йде і панська спина захована... Але, прошу пані, щоб хлоп обіймав шляхтича і являвся серед благородного лицарства, мов рівний... то хіба Содома і Гомора!

— Невже ж? Не можу зрозуміти... Щоб такий благородний, такий красунь... у воїм й у своїх манерах... і був хамом...

— І був і буде, пані добродійко. — Чиста правда! А манери що? Набрався їх за границею та й вже!

Доротея не повірила Янчевському тож підійшла до господаря й спитала про Кармелюка.

— Справді, пані, це мій хлоп, — відповів він усміхуючись, — дуже здібний й второпній... виглядає, як бачите, на справдішнього шляхтича; та його розпустили трохи сини... забувається... після повороту із-за границі... хто він... Ми вже пригадаємо...

— Мілій хлопець — замітила Доротея, — мати такого раба — то скарб. А скільки разів говорила я своєму: выбери якого порядного хлопця, обчисть, обтеши, щоб приемний був до обслуги; а мій чоловік лиш очима лупає... Його лиш до миски тягне, — зідхнула тяжко пані.

— Ет, випиймо за відновлення наших сил! — крикнув господар.

— За гаразд батьківщини! — поправила Доротея,

наповнила напитком чарку і цокнулася з хазяїном за здоров'я Наполеона й за благо Польщі.

Молодь підхопила цей оклик і кімната загреміла від гамору.

II.

Бенкет був в повному розгарі, коли попросив слова пан Фінгер.

— Панове! П'ємо за успіхи всесвітнього побідника й віrimо твердо, що Москва упаде а на її руїнах зажевріє наша зоря... Та обдумаймо серйозно наше положення. На випадок війни, — а як довго вона потягнеться, сам Господь знає, — вої московські війська підуть на північ, а ми лишимося тут із своїми кулаками... А що тоді запіває підлій, схизматицький народ? Так ж ми давно вже похоронили його привілей й договори з того часу, коли заселили наші посіlosti, то боюся, що самі пригадають... Чи не можна постаратися перетягнути їх на нашу сторону тим, що привернемо хлопам деякі права, або в крайнім разі... дамо їм надію...

— Ой, правда! — промимрив крізь сон, сплячий поміщик. — Не треба війни, війна нас розторочить... й тепер кат-ма гроша! Всі продукти упали в ціні: корець пшениці — п'ять золотих, гелетка кукурудзи — двадцять грошей, корова і добра корова — два таліри... а ще хлопи бунтуються... Погибель одна, шановне панство, погибель!

— Е, хлопи — це пусте, — замітила Доротея, — на них є буки.

— О, я їх! — погрозив кулаком її чоловік.

— Віздихають! — добавив Казимір.

— Всіх годі вибити, — відозвався Янко і блиснув очима.

Янчевський аж підскочив в кріслі на ті слова хама; Фінгер кинув в його бік згірливий погляд, а господар промовив спровола:

— Янко...

Вкінці встав Янчевський, зробив відповідний рух рукою і прийняв імпонуючу позу.

— Орація, орація! Ціцерон говорить, тихо! — почулися голоси в ріжних боках сальону й всі насторожили уха.

— Шановні ланове! — зачав торжественно пан Янчевський. — „Ча си з мін я ють с я”, сказав старинний філософ і сказав справедливо. Пан маршалок помагав нам все усмиряти хамство, а тепер клопочеться його правами. Ха, ха! Але як дикому коневі попустити будило, то він скочить і розторочить віз. Як свині дати волю, то вона, як відомо, порие цілий світ. А хлоп гірше від свині... Хлоп є гадюка, шановне панство, гадюка... А як гадюці попустити, щоб їй вирости їдовиті зуби, то...

— Однак ті гадюки годують панів своєю кровлю... — замітив здушеним від гніву голосом Кармелюк.

Слова того Демостена довели його до такого негодування й подразнення, що він не в силі був здергатися й забувся...

— Що? — крикнув Янчевський, не знаючи в першій хвилині, від кого походить та дика увага.

— Мовчі! — прошепів господар і тупнув ногою.

Альойзій підійшов до Казимира й сказав йому кілька слів на ухо.

— І так, шановне панство, — зачав знов Янчевський, не діждавши відповіді на своє питання, — хоч війна — це ризико і вона мені не по нутру, але найгрім все поб'є, а вітчина віват! І хоч в часі війни відойдуть від нас не лиш москалі, але й наше благородне лицарство, що полетить на поле слави під розпущеними крилами наших і французьких орлів, то таки боятися не треба хамства... Замість всяких прав, найліпше подвоїти хлопам порцю канчуків... Канчуки, канчуки і канчуки! — закінчив Янчевський і піdnіс вгору і руки і голос.

— На свою голову! — вирвалося з уст поблідлого Кармелюка фраза і на біду при загальній тиші почув її господар.

— Геть! На конюшню! — позеленів від злости Пігловський й затупотів ногами.

— Тату! На Бога! — старався злагіднити батьківський гнів Альойзій.

Та він розлютився ще більше.

— На конюшню! Забув, драбе, хто ти є? то я нагадаю! Виб'ю буками! — захропів, не зважаючи на просьби сина.

Кармелюк видимо хотів податися вперед, але зараз опустив руки і вийшов з кімнати, мов підстрелений.

Він тихо поплентався біля двора.

На землю налягав сутінок. Теплий весняний вечір заносив ароматною прохолодою; з саду доносився несмілив спів соловія... Та ні ніжні тони музики, ні прозорі контури топіль, й пристрасні трелі співака любови — не вражали Янкової душі; йому здавалося, що він з гарячої парні провалився в пропасть а серце било ключем гарячої крові...

— „На конюшню! На буки” гомоніло в його уях голосом барабана, ковтало у скроні, надривало груди... „Раб, раб! Хлоп, видно! — шептав йому неначе хтось у вухо з мерзеним усміхом й заглядав у вічі мутними, кров'ю набіглими очима...

На дворі було гамірно... Чути було веселі голоси, жартівліві оклики, а навіть безстыдні пісні, а Кармелюк не чув нічого і йшов механічно без думок, без бажань, поки не опинився в сінях якоїсь хати... Серед темряви біля дверей він зупинився... З хати доносилися звуки скрипки й глухий гомін бубна... Прийшовши трохи до себе, Кармелюк згадав, що він не бачив ще своїх старих знайомих, і відчинив двері.

На нього так і дихнуло запахом припеченого сала, капусти, хліба й людського поту, а всі ті запахи перевивав задушливий чад від махорки, що вилася високими клубами по простій хаті. На невеличкій дощечці, прибитій до стовпа, що піддержував сволок, горів вже ка-

ганець, а слабе, миготяче його світло слабо освічувало сидячі особи.

Кармелюк став біля дверей й став розпізнавати серед товпи знайомі обличчя. Коло печі варила вечерю баба Сірчиха, так само засохла з заслезеними очима, як і передтим, хіба що мала більше зморшок на обличчі. На лаві біля вікна сидів дядько Явтух, бадьорий, не старий ще, хоч не знати з якої причини мав серед кучми чорного волосся, один білий жмуток; Явтух грав на скрипці а у його ніг примостиився на стільчику хлопець пастух з бубном.

За столом на покуті поважно засіло двох фірманів пана Фінгера і пана Янчевського; перший з них був в ліберії лакейській, а другий в чумарці, прикрашений шнурками й барилковатими гудзиками. Місцева служба згуртувалася біля музикантів, а поважніші з них вели з гостями розмову. Якась проста сільська дівчина замітала пильно хату.

Кармелюк незамітно оперся на мисник і небавом ухо його освоїлося з шумом й стало ловити цікаву розмову гостей біля себе.

— От, приїхали паничі, то можна через них буде просити, — говорив старий дворецький, що жив на двірськім хлібі по вислуженню своїх літ. — А то за два роки завелись тут такі порядки, що хоч лягай та гинь!

— Так, так, — промовив фірман маршалка.

Місцевий фірман був убраний по домашньому, в білій сорочці, вишиваній чорною заполоччю і в білих шараварах; він лише потакував й кивав головою.

— Ох, ох, ох! — продовжав дід. — Зразу у нас, по старим привілеям, ще за моого батька, царство йому небесне, досить було землі. Ще й тепер є живий свідок, сват, старий Свирид... він є моїм дідом у других... Так от він говорив, що всі осіли на тій займанщині на таких услівях, щоб дідич дав по десять моргів поля на кожну сім'ю, а за то сім'я даватиме йому до дванадцяти літ двох робітників, тобто косаря й вязальницю на жнива й на

косовицю, а по дванадцяти літах будуть відробляти свій ґрунт про три дні в тижні... Що ж ви гадаєте? Зразу — говорив батько — покійний пан додержував слова, а син його, теперішній пан, зачав обмежувати наші права... І свого поля не подужає й на чуже лакомиться, та й жене на панщину щодня. Ох, ох! — закінчив тяжким зідханням старий й тривожно оглянувся.

Баба-куховарка позасувала горшки в піч і стояла серед хати, спершися на кочергу й кивала тяжко головою, закрученою в хустку. Вона завважала тривогу діда й поспішила його успокоїти:

— Не бійтесь, дідусю, говоріть сміло. Я поглядаю на двері... і миш не проміз.

— Гарно поглядаєш — думав Янко.

— Між нами є шпигун таки з нашого брата, бодай йому добра не було, та і ми і дідусь боїмося... — пояснила вона гостям.

— Драб! — крикнув місцевий фірман.

— Вже й став головним економом... — зідхнув дід.

— Все підслухує, та й доносить, — продовжала бабуся — і такого пекла заварить, що аж стіни застогнуть... Ключник Глевтюк, отой з вибалушеними очима — додала і зараз крикнула на дівчину.

— А ти чого нашурила уха? Замітай мені хату, знай своє діло... а до чужого зась бо зловлю за патли...

Фірман маршалка слухав уважно а опісля зачав говорити:

— Гм! Розуміється... Це огіда... Скажемо приміром, коли тобі дали... — зачав він розумувати — гм... коли тобі дали... ну... най буде дві руки, але відрізати їх по локоть, то лишилась би лише одна рука... воно точно... гм... як то не зручно... — головно — привичка; відтак ти навчився обома робити. А тут тільки дві половинки... цебто одна...

— Ха, ха! Та яка одна? — крикнув фірман. — Хіба два поліна...

— Ще пів біди, як пан, чи там звір-економ катує —

сказав Явух, — а то у нас в сусідстві пані Хойнацька каже при собі бити хлопів буками...

— А вона оці п'ялить? — цікаво спитав фірман.

— П'ялить...

— Го-го! — пробурмотів фірман. — А у нас і лози не настарчило. Пан вирізав всю свою лозину, та й мусів купувати у другого... Все лиш кричить: буків й канчука. Чи завинив, чи ні — то б'є... Щоб шкура бидла ніколи не гойлась, бо, як вигоїться, то і дрюком не дошкулиш!

— От, каторжний! — не видергала баба.

— Злодій! — добавив фірман...

— Ох, ох! — зідхнув дід.

На той час дівчина, що замітала хату, дійшла до самого мисника, підняла голову й побачила Кармелюка.

— Ох, леле! Панич в хаті! — крикнула вона і скочила з переляком.

Всі задеревіли й зірвалися зі своїх місць на ноги.

— Слава Богу, — сказав Кармелюк, виступаючи з тіні.

— На віки слава, — відказали мимохіть й дворецький і баби.

Всі поглянули зі здивуванням на гарного молодця в панській одіжі; не панський, а простонародній привіт збив всіх з пантелику.

— Не пізнали мене, добре люди? — заговорив Кармелюк, підходячи до самого каганця. — І ви, бабусю, не пізнали?

— Ой, паничу... — стала протирати очі баба — голос трохи знайомий... немов пізнаю... і не пізнаю...

— Та Янко Кармелюк!

— Янко? Ясь? Любий мій! Невже ж? — закричала радісно бабуся. — Ходи, най приголублю... Це свій, — кликнула вона до присутніх і стала обійтмати Янка.

— Бабусенько, ви все одинакові! — сказав Янко, цілуючи руку старої.

— Хе, синку, засушений гриб, поки черви не поточать, одинакова... А от ти нівроку пан-паном, молодець-

молодцем! А який красний, хоч малюй... Не правда ж, дівчата?

Дівчина засоромилася й закрила лице фартухом.

— І пан дворецький тут? — звернувся Кармелюк до діда.

— Здоров, здоров, пане Янку! відозвався привітливо дід й зачав його обійтися.

— Чудасія! — крикнув фірман і став цілувати Янка.

— І я тут! — відозвався Явтух.

— Явтух любий, та граеш ти гарно... — І Кармелюк потряс Явтуха за руку і голосно з ним поцілувався.

По хаті понісся радісний гомін. Всі обступили Янка; кожний старався привітати його теплим словом. А Янко кричав: „Свирид, Гнат, Остап”... та й стискав землякам руки, цілувався з ними.

Та приємна стріча повіяла на душу Янка теплом й розсіяла його сумний настрій: спільна неволя, спільне лихо успокоювало його потрохи й зблизило до братів, для яких пан Янчевський не в силі був настарчiti лозини.

— Ну, сідай біля нас, синку, — сказав до нього дворецький. — Оце наш сиротина... а тепер, як бачите, пана запхає за пояс...

— Таки так, розуміється... от і ми... Маршалок; велике діло...

— Го-го! Убери й пень а буде хорошень! — засміявся фірман.

Всі відповіли також сміхом й нагнулися до столу.

— Сідай, сідай! — продовжав дворецький. — та розкажи нам, де ти бував, та й що видав? Які люди в світі? Та як простий народ мається в заморських краях?

— Цікаво! — махнув фірман головою.

— Ох, матінко! — протягнула баба. — І як тебе серед нехристів песиголовці не з'їли?

— Там, бабусю, де я був, нема ні нехристів, ні песиголовців... то брехні! Всюди християни-католики, або лютерани... Православних там нема...

— Такі то християни! — махнула баба згірдливо рукою. — А за песиголовців не говори... Покійна дя-

дина моєї матері, тіточна сестра Насті Супруніхи... вона була за Гнатюком... Ота, знаєте, хата з двома димарями зараз за Чумарчуком...

— Та годі, бабо! — буркнув дворецький на стареньку. Як ти зачнеш плести свої теревені, то й до ранку годі тебе переслухати... Мовчи ліпше, та слухай, як говорять...

— Що ж вам розказати, мої рідні краини? — заговорив Кармелюк. — Всього й за місяць не розкажеш... Надивився я на такі чудеса, яких не побачу до смерті... Такі там міста, що їм ні початку нема ні кінця. А яка охайність, який порядок! Вулиці всі вимощені, хоч качається... А які камениці, двері, церкви, дзвінниці! Глянеш вгору — упаде шапка з голови, кинеш оком — годі відорвати...

— Ну, на цілім світі кращої від дзвінниці у Лаврі... — сказала баба.

— Не перебивай! — стукнув до стола рукою дворецький.

Баба замовкла, а Кармелюк говорив далі:

— Такої високої як дзвінниця у Лаврі може й нема, але що до краси...

— В Київі святі... — зачала була знов бабуся, але побачила грізний погляд діда, заткала рот долонею й замовчала...

— Що до краси, то не здумати ні згадати... Видно, що за границею чимало багатств і люди там живуть...

— Свобідніше? — перервав фірман.

— Свобідніше... Такого кріпацтва, такої неволі, як тут, я там не бачив. Я довго жив у Франції, в столиці Парижі.

— Франції, що війною на нас йде? — закричав Явтух.

— Так!

В той час скрипнули двері і в хату увійшов якийсь служалець, неначе б то економ, в чумарці... В руці держав нагайку...

По хаті понісся всюди шепіт: „п а н к л ю ч н и к !”

III.

— Що тут такого? — крикнув ключник й визвірився до Явтуха.

Цей поглянув з-під лоба на ключника й відповів глухо:

— То пан фірман розказував, як у нього тровили ведмедя... А я сказав...

— Я тобі дам зараз ведмедя! — зачав панський шпигун, та в цю хвилину вбігла в хату господиня й перервала його репліку:

— Де та Фрося? — крикнула вона, придивляючись присутнім. — І лакея Стецька нема... Пан лютий... Як не прийдуть, то й з вас шкіру здеруть... Ой, мамо моя, що вони собі думають? Пан потребує ключника... Біжіть всі шукати Фросі... Ой, що то буде?

І поверталася ще трохи по хаті та й вибігла.

За нею вийшов ключник а за ним попленталися всі двірські службовці. Осталі притихли й стали шептати.

Кармелюк підійшов до дівчини, що з ляку сковалася за піч.

— Ти, дівчино, з якої частини села?

— З Надровянської — одповіла вона тихо.

— А! Значиться, близько моого діда Свирида?

— Третя хата...

— То ти мусиш знати всіх на „куті”...

— Так...

— А Свиридову небогу знаєш? — промовив Кармелюк. — Дівчину... звуть Марійкою...

— Знаю...

— Що ж вона, жива... здорована?

— Хвалити Господа!

— Певно віддалася? — вимовив вимушено Янко.

— Ні.

— О! — крикнув він і замовк.

Дехто звернув увагу на його оклик.

— До неї сваталися — пиняво зачала дівчина — та вона ані ду-ду... Все когось дожидає...

— Серденко мое! — кликнув Янко.

Дівчина підняла на нього налякані очі й почервоніла.

Янко підійшов до вікна, щоб укрити своє зворушення й приложив гаряче чоло до студеної шибки.

Коло стола шептали собі тимчасом про Фросю...

— Ох, буде біда! — говорив тихо дворецький. — І що та повія собі думає? Та ж знає певно, скільки доведеться всім витерпіти від того ката волоокого.

— Його то запросив до себе наш дідич, — сказав Явтух. — То-то десь меле тепер язиком...

— А сам уганяє за Фросею, — сказав весело хлопець й ударив по бубні.

— Чого! — засміявся фірман.

— Що ти? — налякався дворецький.

— Таки так! бачив, як він її раз обіймав... Сопить сатана, а вона ...

Не вспів хлопець докінчити, як нараз відчинилися двері і канчук врізався йому в голову.

— А ти, гадюко! Паршива худоба! Я тебе закатую! Я розірву тобі до вух твою хавку за такі слова! Кишки випушу! І за кожним словом бив канчуком по голові й обличчю...

— Ой, Мати Божа! Крикнула баба й зачала шептати молитви.

— Милосердя! — крикнув дворецький.

— То хіба битиме до смерті! — буркнув Явтух.

— Що? Я тебе... — підскочив ключник.

— А ну, спробуй! — і Явтух випрямився спокійно.

Не знати, як була б скінчилася та сцена, коли б не Кармелюк. Несподіваний напад ключника на хлопця, скровавлений вид останнього, його крик й храпливі стогони, зробили таке потрясаюче враження на Янка, що він задревів від страху і зразу не міг рушитися з місця... Тепер він кинувся з приказуючим криком: „Досить”, зловив за руку ключника та здусив так сильно, що аж затріщали кости.

— Ай! — крикнув як скажений ключник. — Завтра я тебе... — панича...

Але стрінувся з таким поглядом Янка, що не міг до-
кінчiti погрози й вийшов скоро з хати.

**

Село вже спало; пусті вулиці потонули в сутінку без-
місячної ночі; сади здавалися якими-сь кострюбатими чу-
довищами, що скривали в собі і хати й самих жителів;
мертва тиша лежала кругом; лише деколи за рікою загав-
кала собака...

В таку глуху пору пробиралась якась тінь попід
плоти в напрямі річки. Тінь задержувалася на хвилину,
то пускалася знов вперед, то озиралася позад себе й шеп-
тала пристрасно:

— Невже ж паничі не заступляться?... Так дружньо
жили... Особливо Альойзій... Та „панська ласка лиш до
порога”... А та гадюка набреше... і завтра буки! Ну, це
не може бути! А коли так! Ну, тоді й кінець! Ніж йому
й собі!

То був Кармелюк: він лишився в хаті, бо давав з ба-
бою першу поміч покаліченому хлопцеві, та й мусів
переконатися, що Фрося утихомирила панський гнів і
виправдала причину своєї неприсутності... Тепер спі-
шив він до своїх... Свіжка ніч чимало охолодила гарячу
його кров, успокоїла бурю в його грудях й дала пра-
вильний напрям його розбурханим думкам...

Кармелюк дійшов до невеликої площа, де вулиці роз-
ходилися на три боки і побачив білий, високий хрест,
що виринув з імли; на молодця дихнуло давнім, світлим
чуттям, щось залоскотало його під серцем й закрило очі
паморокою... Він згадав як той хрест з Розпятим ста-
вили мужики, згадав як покійна його мати молилася у
підніжжя Розпятого і багато ще іншого згадав... Два
роки побуту за границею убили в нім релігійний настрій
й навіяли в душу релігійну байдужність; до костелів не
ходив, а рідних церков там не було... І ось тепер, при
виді фігури воскресло в його душі забуте чуття і спа-
лахнуло в серці бажання молитви. Він припав до хреста

без жалів, без просьб, а з ревністю, з жадобою відповідної ласки, як припадає дитина до своєї матері.

Цей душевний перелом змінив настрій Янка й змягчив в його серці негодовання, замінюючи його теплою надією.

Успокоєний і зворушеній до сліз віддався він своєму чуттю, що тягнуло його з пишних далеких сторін до убогої хатини над Ровом, закритої акаціями й тополями, де на приспі все сидів старезний дідусь і де з-поза тополі виглядали дівочі очі, перед якими блідли цілі рої мерехтливих зір... Тепле чуття відради наповнило його груди широкою хвилою й залило накипільй біль.

Минув площа і зачав сходити по легко похилій землі до болотистого Рова. Тепер та знана й мила річка здавалась чорним плесом, закутаним в кучеряві лепехи й болотні трави; на темній лискучій поверхні виднілися матовими плямами цілі гурти корчиків з блідими вінчиками квітів; а між листям кувшичника мерехтіли брилянтами зорі. За рікою стояв мрячною стіною темний, віковий ліс...

Янко зупинився, коли побачив цю рідну картину. Спомин давньо-минулого залив хвилою його душу.

Ось він пливе з батьком по ріці; човен пересувається тихо між лататтям, а він, хлопчина, силкується відірвати біло-срібну чашечку із золотим дном; вони такі повненькі і колишуться на воді; тут човен заколихався, а вода хлюпнула його по обличчі... Крілка рука його піддержала і він знов сидить безпечно, хоч і дрижачи, в човенці.

А ось і ліс, де він раз заблукався; ще тепер стоять перед ним густою товою могутні дуби та стрійні граби і заступають дорогу: то розступляться вперед, заманять в трясовину або темний байрак, то замкнуть собою вихід... А що було далі! Як його найшли? Щось пригадується...

А ось коли він лежав у лихорадці, то пригадує що перед ним явилося янголя таке, як то мають по церквах херувимів: кучеряве волосся, мов чесаний лен, а очі сині та ласкаві блестять мов небесне сонечко. А коли він устав, то дізнався, що це була побережникова донечка,

Марійка. А вони опісля припали до вподоби одно другому, бавилися разом... А як Янка-сироту забрали до панської палати, скільки то сліз було пролито! Ох, було там чимало горя, поки він не зжився з панською ласкою і насильством...

З одним лише не міг ніколи погодитися: з утратою Марійки! Правда: він ніколи її не стратив, бо жив нею; але його розлучили і він міг бачитися з нею в дідовій хаті, куди заходив нишком... А ті перешкоди роздували ще більше полумінь дитячої любові.

Минали роки; Марійка росла і ставала кращою; а хоч Янко був вже парубчиком, то дитяче чуття росло і окрилялось новим полетом... Нараз зловіщий панський приказ: „збирайся, бо поїдеш з паничами за границю” — наніс обом тяжкий удар.

І згадує, як то він сидить зоряної ночі під гилястою калиною серед дідової левади. Марійка дріжить у нього на грудях, мов підбита горлиця і не може слова промовити від ридання.

— Забудеш мене, Янку, забудеш, вирвалися у неї серед плачу слова, — ой, як мені жити без тебе? Чорна яма... Там панянки... Там кралі... Ой, забудеш... мене... Ой, смерть моя!

Він голубить її, цілує, гріє гарячим віддихом її студені руки, пригортає до грудей і присягає на все, що не забуде її...

— Де мені тебе забути, зіронько моя, квіточко ясна? Одна ти у мене на серці: приросла до нього на віки вічні... Тільки з серцем можна тебе відорвати... та й то поки воно битиметься — і ти будеш жити разом з ним. А коли я тебе покину, то нехай душа моя не за знасть ні радості, ні потіхи, нехай уб'є її туга й звірська злоба, нехай вона потоне у крові, нехай я умру, мов собака, без хреста, без покаяння... нехай ворони виклюють мої очі, а вовки рознесуть мої кости по байраках і нетрях!

— Годі, не говори так! Мені страшно... Я вірю, — хлипає дівчина, і прикладаючи свое личко до його ли-

ця, пристрасно шепче: — я ж тебе люблю... Ой леле, люблю...

Мов кілляком хто облив серце Янка і він інстинктиво повернув направо, до берега; якась тінь мелькнула перед ним і скрилась; але він не звернув уваги. Ось за вербами завиднілись на темнім, хоч зорями засіянім, небозводі дві високі тополі, а з-поза них виглянула й біленька хата. На приспі сиділа якась постать людська, хоч було вже таки пізенько; Янко пізнав в ній свого діда.

— Дідуню рідненький! Ви живі, здорові? — крикнув радісно й став обійтися діда.

— Слава Богу! — промовив дрижачим голосом старий. — Ще Господь ласкав... Ось і тебе діждався. Я знав, що прийдеш, не забудеш діда... I Марійка два рази прибігала...

— Де ж вона? — крикнув Янко.

— Прийде ще, не бійся... Біднятко... То ти не забув нас?

— Господи! Таж цілий світ біля вас...

— Спасибі, голубе! Ну, підем же в хату... Подивлюся на тебе при свіtlі, який ти, бо ніччю не хочуть очі служити... Рад я тобі, бо не гадав діждатися і вже другий вік живу...

Увійшли в хату. Дід підняв високо каганець. Його глибокими зморшками пооране обличчя, стареча, біла, мов молоко, борода, з жовтими вусами, лиса голова, облямована жмутками срібного волосся і глибоко запалі очі, нагадували пустельника; одно, що противорічило тому переконанню — це вираз очей: у них не видно було спокійної рівнодушності, погорди до життя, а жевріла любов до життєвих справ...

Довго любувався старий своїм унуком, вкінці закликав з одушевленням:

— Лицар, правдивий лицар! Такі тепер вже перевелись... Щоб тобі ще запорізький жупан та зброя, ех, закасував би ти й пана! Не дозволив Господь твоїм батькам дожити, щоб налюбуватися сином... Було б чимало радості...

— Я мало що пригадую батька... Мов крізь сон, замітив Янко.

— Та де тобі памятати! Ти був ось яким дітваком, — показав дід на аршин від землі, — не більшим, коли положили твого батька на лаві.

— Він помер молодо... Ви колись говорили, що від якоїсь напасти, а від якої?

— А від якої ж, як не від панської? Ех, сину... На радощах не хочеться згадувати давнього горя... хоч по правді сказати, й тепер подружилося з нами лихо...

— Ще й як: день в день більше врізується в наші шкіри.

— Ох, так! Перше була надія, що хоч з кровю, хоч з мясом, а зірвемо з себе це лихо, а тепер і надія пропала! Ось і твай батько не хотів погнутися перед лихом, так воно його й звалило.

Дід задумався хвилину й опустив голову, опісля глибоко зідхнув і заговорив:

— Мати твоя була кралею, ось ти удався в неї, мов живу бачу... Хто було гляне на Галю, то охне й обімліє... Ну, та й подобалася вона самому паничеві, дідичеві... А з нашим братом яка мова? Кажуть прийти, а то й не пітай... Тільки твай батько не хотів такої панської „ласки“ і такого дав прочуханця післанцеві, що він ледве потеліпався з відповідю до панича... Ну, панич закусив губи, мовчав до якогось часу, а потім найшліся підбрехачі, під'ятрили покійного дідича... і батька твого так знили канчуками, що не тільки шкіру, але й мясо повідривали від костей... принесли скривавленого таки сюди... він й не підводився більше...

— А мама? — спитав похмуро Янко.

— Моя донька? Ох біденська... Яке їй було опісля життя? Мучилася, сохла... Ех, гірко згадувати... ворушиться гадюка лід серцем... Та що нам до мертвих? Земля їм пером, живий живе гадає... Сідай біля мене та й розкажи про дива, на які надивився на чужині... Ми все тебе згадували... і де ти що робиш і що думаєш... Хе, хе! Ми тебе ні на хвилину не спускали з тямки, а ти як?

Гай, гай! Угостити тебе не знаю чим після панської гостини.

— Так, так, — підхопив Янко з затаеною злобою, — сьогодні пани угостили тим, що вигнали на конюшню, а завтра обіцяли погладити спину...

— Що ти? — крикнув дід, підвішивши на ноги, — за що?

— А за те, що я посмів сказати слово в обороні мужиків...

— О, нещасний! Хто за нами, того вони живцем з'їли б... Безсердечні злочинці! Коли настане для них суд? Мій сину єдиний... Чи ж прийдеться й тебе побачити покриваленого?

— Ні, діду! — замітив похмуро Янко. — Вони не позбикуються наді мною! Паничі заступляться, а як ні... то однаково, не будуть радуватися з того...

— Може б ти куди утік... хіба зможеш заробити. А то в такім пеклі жити...

— Ех, діду! За хліб не боюся... і найшов би собі пристановисько на широкій Україні. Ось, польські пани умовляються з французами на російського царя, тож і кари не було б за утечу від бунтівників... Та ось біда: годі мені розстatisя з вами... журба й туга загризуть мене... Вже я знаю себе: ось на волі, а також в розкоші жив в чужій стороні, серед свободного народу, а все тягнуло мене сюди, до вас, до тої неволі... до рідного ярма, де солодше, чим в чужій свободі...

IV.

— Ох, правда! — продовжав старий розмову з Янком. — Край рідний та й народ свій — то велика сила! Здається: від всього чоловік відречеться, а від них таки ні; таку вже сам Бог любов вложив в наше серце, любов до рідної країни... Любов та гріє і посліднього бідолаху, лиходія, навіть душегуба... Тільки душі Богом прокляті, позбавлені цієї любові і терплять і тут і там невисказани

муки, бо: чи ж є на світі більша мука, як не мати привязання до нікого і до нічого?

Янко зідхнув глибоко, дід також озвався глибоким стогоном... Замовкли оба. Каганець тріщав; полумя то витягалося язичком, то зовсім пригасало. Із всіх кутів хати висотувався сутінок і лише дві постаті: одна суха, пригорблена сивобородого старця й друга струнка, із палким поглядом, кріпкого юнака, — виднілися в сутінку блідими тіннями.

Хтось легко порухав ручкою від дверей, немов пробуочи їх тихо відчинити, але дід і внук були такі затоплені у своїх думках, що не чули шелесту.

— А ви, діду, памятаєте Уманщину? — несподівано спитав Янко після довгої мовчанки.

— Уманщину? — кликнув дід. — Як не памяタти, коли самому доводилось погуляти на широкому роздолі! Ех, минули часи, перевівся під польськими канчуками у прибитого народу лицарський дух... Тоді були лицарі — Залізняк та Гонта... Ех, скільки то ворогів виправили ми в пекло...

В той час заскрипіли двері. Дід замовк й насторожив уха.

— Хто це? спитав після довгенької мовчанки.

— Я — відповів хтось так тихенько, що трудно було розріжнити голос, а в Янка задрижало серце від того шепоту й загорілась душа. Пригноблений настрій змінився на щось пянючо-веселого...

— Хе, хе! засміявся дід й допитливо поглянув на внука. — Гіду я, пошукаю того злодія, може він втаришився в комору.

Ледве дід вийшов, як на порозі з'явилася тонка й легка постать молодої дівчини; немов якась постороння сила внесла її в хату й замкнула за нею двері. В півсумерку видалася вона якимсь блідим привидом.

— Марійко! Єдина моя! То ти? — пристрасно кинувся до неї Кармелюк й зловив її за руки.

— Я, Ясю, я... — відказала дівчина, дріжачи з ра-

дости. Її очі горіли з одушевлення, вона задихалася від щастя, а перлисті сльозинки, не знати чому, котились по личку.

— Не забула?

Дівчина віддихала голосно і від радості не в силі була промовити слова, але ціле її ество, ціла душа кричала: „люблю, люблю”.

— То ти не забула? — повторив шепотом Кармелюк, нагинаючись близче й близче до її палкого обличчя й блискучих очей.

— Матінко! — вирвався оклик з її грудей, але поглянувши бистро на панича-красуня, вона смутно опустила очі й прошептала: — А ви?

Я? — крикнув Янко. — Пропадав, умирав... і коли стою тут живий, то лише згадка про тебе, зіронько моя, держала мене на ногах... Тепер вже ні мене від тебе, ні тебе від мене ніхто не відніме! Не дозволить пан — викраду тебе, відобю і з тобою — хоч в пекло! Отак обніму тебе й держатиму до самої смерти...

І він сильними руками обняв стрункий стан дівчини й проголубив її до свого серця.

**

Кармелюк не закоштував буків: але все таки його примістили разом з конюхами на конюшні. Пан бажав вигнати з голови просвіченого хлопа заграницню дурійку. Пігловський признавав, що Кармелюк задля своєї освіченості й розвитку буде корисний в господарстві, але все таки, хоч потребував секретаря для переписки з патріотами, не уляг просьбам синів і лишив Янка серед кріпаків.

Початково Кармелюка їла безсильна злоба і вона виросла до скаженості, до пімsti, коли б не дід і Марійка... Тепер йому було легше розійтися з двором; посторонньої роботи у нього не потребували, ніччю ніхто за ним не слідив — тож Кармелюк майже щоночі відвідував діда. Досада за незаслужену обиду стала затихати, бо її розганяла сердечна розмова у діда й повні невисказаного щастя стрічі з Марійкою.

Поважні мужики й бідолахи приходили часто до діда, коли дізналися, що Кармелюк часто заходить до нього; бажали вони довідатися, як чужим людям живеться в світі і чи світить зоря надії на кращу долю. З великим зацікавленням слухали вони про чудеса на чужині. Оповідання Кармелюка й діда передавалися з хати в хату і роздували у селян іскру боротьби проти самоволі польських панів, приятелів французів, — все то підбадьорувало духа селян й викликувало їх надії на кращу долю... Селяни добре розуміли, що коли французи переможуть царя, то за них нікому не буде заступатись, пани стануть катувати мужиків; а коли цар повалить антихриста, то тоді панів возьме „в шори” й заступиться за селян... Але Наполеон йшов побідоносно, торжественно заявив у Варшаві, що польські провінції є увільнені від російського правління і привернув польське королівство... Московські війська відступили перед полками витязя Европи без боротьби й лишили ворогові Вильну й країну літовську. Така уявленна неміч московських військ давала полякам повну надію на успішний вислід війни й наповняла їх серця безумною радістю. Пани з окружними командами їздили по Поділлю, збирались на соймики і кожний новий крок Наполеона вітали то старим медом, то венгжином, то вином шампанським...

Ті шумні торжества смутили селян.

Сам Кармелюк, що читав почасти польські часописи, сподіався спочатку, що за першою побідою Росії можна буде викликати повстання селян на панів, та після відступлення московських військ, утрата Смоленська і по-гром, як писали поляки, московських військ під Бородіном упевнили його, що доля рідного народу безнадійна... Все те навівало на його душу зневіру і він не находив відповіді на питання селян, збуваючи їх мовчанкою.

Одиноку відраду в життю приносила йому Марійка; її безграниця любов й тиха, мов літній вечір душа, придушувала пристрасти його серця і навівала щастя; правда, це щастя не давало повного морального заспокоєння, йо-

го нарушувало спільне лихо й переконання про свою безсилість супроти насильства, та на час гріло його душу теплом...

Хоч обое рішили між собою побратись, хоч би за це прийшлося наложить головою, та в дійсності справа стояла лиxo. Зразу дідич був такий злий і немилосердний для Янка, що годі було й згадати про дівчину; а опісля під впливом політичних подій і нової тактики із хлопами, гнів його змінився навіть на певного рода ласку; та коли дід ходив до нього клопотатись про Марійку, то стрінувся з докорами ключника а далі й дістав рішучу відмову.

Марійка і Янко неспокійно дождали повороту діда і коли дізналися про сумні висліди його заходів, попали в розпуку, особливо Марійка.

— Не буду, не буду я за Янком! — стогнала. — Не допустить пан! Ой, рятуйте мене безталанну! Ой смерть моя, смерть!

— Не плач, не побивайся! — намагався її успокоїти Янко, а сам аж почорнів з внутрішної боротьби. — Говорив, я і присягаю, що викраду, відібю тебе і таки будеш моєю!

— Ой, чи ж можна проти панської волі? — ридала Марійка.

— Можна! — крикнув Янко аж іскри посипалися йому з очей.

— Ой, що тобі Янку? Пан... Йому все вільно... він пан! — крізь сльози промовляла Марійка.

— Пан? Велика цяця! — хропів від злости Янко. — Чи ж у мене не така душа, як у того пана? Хто дав тому панові право над моєю і твоєю душою? Вже чимало мені ось тут накипіло... Так ти, дідичу, не жартуй собі із тим серцем... А ні, то я попробую, чи всі у тебе ребра і чи гаразд держиться твоя голова на карку!

Та страшна погроза потряслася Марійкою до тої ступені, що вона здушила в собі ридання й поглянула на Янка широкими, повними переляку очима.

Мовчаливий Свирид, що подіяв занепокоєння свого

внука, заговорив вкінці, щоб здергати небезпечний порив Янкового серця.

— Все те правда, любий сину, тільки не гарячись надармо, бо як вже падати, то хоть з доброго коня. Але в твоїм ділі думаю, не так він винуватий, як той підланок ключник.

— О, то гадюка! — згодився Янко. — Послідніми часами пан був навіть ласкавий для мене, говорив мені навіть про писарство, коли лиш викину дур з голови.

— Ну! А до дівчини що йому? Коли б він сам за нею мишкував — то інше діло, а то йому байдуже... А чи то таки не нашептав ключник? Ось що!

— Правда! — обізвалась Марійка. — Він не раз переймав мене на вулиці, говорив...

— На кусні розірву! — крикнув Янко і тупнув ногою так сильно, що піднесена вгору половина вікна упала а розбите скло з бренькотом поспалось на долівку.

— Ой лелє! — сплеснула руками Марійка.

Дід підсміхнувся хитро і своїми радами та тихою мовою з'умів усмирити великий гнів Янка та радив йому погодити це до якогось часу а старатися вже через Фросю.

**

Були перші дні золотої осені, теплі благодатні дні — найкраща пора на Поділлю; але цього року зачалися вони чималим холодом; приморозки й різкий північний вітер скоро прибрали ліси в золото і бронзу а ще скорше здириали той пишний одяг.

Псарі й доїджачі заметушились... Вони мусіли провести порядок між собаками, ожидаючи з дня на день панського приказу: до лісу! Вкінці приказ був даний і пан забирається вже всідати в екіпаж, як несподівано влетів у двір запорошений верхівець.

В костюмі мисливця, з дубельтівкою в руці, зупинився пан-дідич на подвір'ю. Довкруги стояла без шапок работілна челядь; вдалі погналися вже громади гончих; доїджачі й псарі непокоїлись на конях, а екіпаж дожидав; по боках екіпажа сиділи на конях поводаторі ловів: Кармелюк і ключкар. Пан взяв з гнівом пакет з рук післан-

ця, боячись неначе, щоб неожидана вістка не заколотила його довгобажаної утіхи; але поглянувши на письмо, він зрадів й в одушевленню крикнув грімко:

— Кінець Москві! Москва взята! Наполеон сидить в палаті московського царя... Мій син заслужився...

— Віват! — підхопили два голоси, а інші мовчали.

Пан згірдливим поглядом поглянув на мовчаливу товпу й промовив злобно і загадочно.

— Ще будете радуватись! Гей, дойджач! Священик відправить вечером благодарственный Молебен, а я вернусь... А наказати хлопам, щоб всі були на Богослуженню! Лови відклику! А ти, — звернувся він до візника, — гайда до Хойнацьких!

Коні не бігли а летіли і не більше як за пів години бричка з паном Пігловським зупинилася біля високої палати панства Хойнацьких.

Радо й привітливо стрінула на ганку свого дорогоого сусіда й приятеля пані Доротея.

— Як буде лютитися мій чоловік: його нема дома — говорила Доротея, усміхаючись принадно — але ви діждитесь його певно.

— Може бути... я рад дуже, що застаю вас, панідобродійко. Хе, хе! — усміхнувся пан Пігловський.

— Ех, стара я вже, стара! — зідхнула Доротея.

— Го-го! Як почутою пані новинку то відмолодіюсь...

— О, яка ж це новина? — цікаво спитала Доротея, а, побачивши Кармелюка, почервоніла мов півонія.

— А така, що Москва упала і лежить у стіл нашого генія, благаючи помилування.

— Єзус-Марія! Як Москва упала, то Польща воскресла!

— Воскресла, моя дорога, кохана пані, устала велика, горда й могутня, як колись з мечем в руці, окружена пишним лицарством, овіяна новою славою...

— О, мій любий пане! Це така радість, що від неї заб'є живим ключем кров в жилах, це щось невисказаного...

— Ну, що ж! Гуляй душа без кунтуша!

— Гуляй! — підхопила Доротея а опісля замітила:

що це за хлопець, той на гнідім коні? Він подібний до того молодця, що я бачила тоді, як повернулись ваші сини з-за границі... Що з ними?

— Альойзій — у Варшаві при Сапізі, а Казимір — в Москві... Відзначився в боротьбі.

— О, наш великий геній! — крізь сльози промовила Доротея. — То я не помилилася, що хлопець...

— Той самий, Янко Кармелюк...

— Так, так... Кармелюк... І він до цієї пори в неласці?

— У мене серце добре, та хлопа все треба держати гостро, щоб він чув на собі панську руку.

— Але він же не простий хлоп, та жаль його держати в кріпацтві.

— Мені його треба; він грамотний і чесний — я певний того, — говорив Пігловський, — але треба бути твердим і невмолимим для мужиків.

— І в той час, коли збираємось на радощах святкувати? — сказала кокетливо, прищурюючи шовкові очі Доротея, паленіючи знов, мов півонія.

— Перед таким словом я схиляюся...

— Держу вас за слово... промовляю до вашого мякого серця: послухайте в ім'я великих днів нашої вітчини просьби свого приятеля й забудьте, простіть всю вину тому Янкові... Хай він знов заживе вашої ласки!

— Слухаючи слів моєї ласкавої пані, — кликнув пан Пігловський. — Слово пані — для мене невідмінний закон.

— Як я дякую вам! — і Доротея мало що не кинулась йому на шию, та лиш потряслася по мужеські його руку.

— Гей, Янку! — кликнув. — Злізай з коня й біжни сюди на ганок.

Кармелюк не дав собі два рази говорити і за хвилину стояв смирно, з відкритою головою, перед панством.

— Поцілуй руку ласкавої пані: вона мене змягчила...

Кармелюк підійшов до руки Доротеї: вона нагнулась була поцілувати його в голову, та подумала, що це видасться дивним і для пана й слуг, тому лиш крадьки стиснула його руку.

Опісля підішов Кармелюк й до дідича. Пігловський витягнув йому свою пухку руку і ласково промовив:

— Як я вже прощаю, то прощаю... Від нині будеш у мене гуменним, спускаюся на твою чесноту й второпністі...

Коли пан кликнув Кармелюка на ганок, ключник насторожив уха, під'їхав ближче конем, щоб дізнатися в чим діло і при последніх словах дідича, був так переражений несподіванкою, що навіть лідскочив на сідлі.

— Тільки уважай, — продовжував пан Пігловський, — не розпускай хлопів і не даруй їм, як будуть ліниві або вільнодумні... Тепер ми тут, в польськім королівстві, володарі й королевичі... Мужицтво може ждати нашої ласки, а ми її не відмовимо, та хто нашу волю зневажить, з тим ми будемо строгі!

Кармелюк скилив голову і слухав приказу свого „королевича”, а непрошена туга лягла йому каменем на груди, хоч в тім самім часі хвиля особистого щастя колихала серце радісним третмінням...

Спочатку пана не було дома: він їздив то у Бар, то в Літин, то в Летичів збирати соймики і обдумувати пляни, а головно рішити питання: кого вибрати королем: Чарториського, Огінського чи Радивила? А опісля слідувала Пилипівка, а разом з нею лютя зима. Веселій настрій панства пригас. Радість змінилася знов в тривогу, що росла з кожним днем і заставляла панів глибоко призадумуватись.

Ключник бажав було повести інтригу проти Кармелюка, та настрій дідича був постійний, а до того попереджена про все Фрося стояла на сторожі.

Коли рознеслася по селі вістка, що Наполеон утік, а всі його полки засипані снігом, пан приклікав до себе Кармелюка і сам позволив йому повінчатись з Марійкою а разом з тим поручив йому повідомити селян про полегши, що їх він сам їм дарує.

Після Різдва радувався дід на весіллю свого внука. Ціле село гуляло й пило до нестяями, бо і дідич не поскупив горілки.

Небавом слідувало вивищення Кармелюка в службі: він став „державцем” села. — Марійка і дід Свирид були зовсім звільнені від панщини, але і дома було на чим газдувати: дві парі волів, пара коней, корова, овечки — все те росло у них і плодилось, та справляло Марійці безнастанину угіху. Пан, видимо для всіх, був вдоволений з Кармелюка за його хист успокоювати селян й не допускати до бунтів, що дуже часто вибухали по сусідних селах. Це вдоволення скріпив ще один несподіваний випадок, що дав Кармелюкові нагоду урятувати панові життя й виявити свою незвичайну силу. Раз пігналися коні з паном прямо на старий, поломаний міст, положений без поруччя через рів в самім небезпечнім місці над бездонною трясовою. І пан і фірман потратили голови з перелику — смерть була певна. Кармелюк, що випадково знаходився в тім місці, завважив небезпеку, він заступив дорогу розшалілим коням, зловив їх за узdeчки і з такою силою потягнув назад, що приневолив збішенну четверню присісти на задні ноги.

З тої пори став Кармелюк улюбленицем пана.

V.

Два роки проминули для Марійки, мов щасливий сон. Здавалось їй, що сонце не заходить в її хаті. Її любий Іван-герой, красунь, перший головач в селі, був тепер її чоловіком, любив її, пестив, мов мати дитину і Марійці здавалось, що на цілім світі нема більше щасливої жінки.

Коли Кармелюк став управителем, віддався цілім серцем панським ділам, не забуваючи однак на своїх братів-мужиків, а дід вів невеличке господарство; Марійка знов клопоталась домашніми справами. Працюючи то в саді, то в городі, то в хаті, вона співала весело, мов тру долюбива пташечка, що мостить своє кубелечко. Небавом явилося в хаті манюсінька істота, що словнила її новим щастям. Це був гарний хлотчик, повний, здоровий, з білою кучерявою головкою; за рік прибув ще й брат-

чик. Марійка невимовно любила діточок і вона ділила своє серце між них а чоловіка і більше дорогих істот вона не знала. Кармелюк також віддавався цілою душою радощам сім'ї. Він гордився своїми вродливими синками, любив їх, особливо старшого, з рідкою ніжністю. Повертаючи після цілоденних трудів у свій щасливий куток, він брав його собі на коліна, учив його гарçювати, мов на коні, гладив його, лепетав з ним на дитячім оригінальнім говорі і виймав з кишень гарні гостинці.

— Гляди, Іване, який він товстий та біленський, та румяний, правдивий козак! — говорила Марійка, присуваючись до чоловіка й любо заглядаючи йому в вічі.

— Козак! — повторяв з смутком Кармелюк і обличчя його набирало мрачного виразу.

— Może скажеш, що ні? — кликала весело жінка, не завважуючи зовсім болю, викликаного її словами. — Бач який! — надувала вона кокетливо губки. — Я йому викохала такого парубіку, а він ще...

— Не мені ти їх викохуеш, а панові, — перебивав її різко Кармелюк. — Викохуеш для панських канчуків.

При тих словах чоловіка Марійка блідла, обіймала руками свою дитину і шептала збліліми губами:

— Бог з тобою, Іване, що ти говориш, що накликуєш? Пан ласкавий... він не одніме від нас своєї ласки...

Кармелюк мовчки здіймав сина з колін, переставав потягати з лульки й попадав в тяжку мовчанку. Марійка притихала, сідала в куті і з страхом слідила, чи не вигладяться зморшки на обличчі чоловіка, чи не прикличе він її до себе.

Такі несподівані зміни в настрою Кармелюка лукались доволі часто. Марійка зовсім не знала, що їй робити в такі хвиlinи. Вона не розуміла про що думає чоловік, чого він бажає? А Кармелюк думав та бажав багато, та не було кому розказати своїх думок; мовчки викликував він їх в своїй голові. Лиш з одним дідом любив Кармелюк поговорити.

— Що то буде далі, дідуню! — говорив він немічному старцеві. — Пани тепер трохи притихли; бачать, що цар

гонить Наполеона, та й вже добрався до його барлога. А пригадуєте, як вони знов були підняли голови, коли рознеслася чутка, що москалі уступили перед французами в якійсь там битві?

— Пригадую! — кивнув дід головою.

— А опісля зразу притихли, коли цар взяв у французів їх головне місто Париж. А що тепер заспівають? Кажуть, що самого цісаря французького, антихриста-Наполеона, післав цар на заслання, а у Франції посадив королем свого підвладного.

— Свого підвладного? — засвітив дід червонавими, заслезеними очима і перехрестився до образа. — Справді охоронив нас Господь! Пропали б ми знов, коли б були опинились під польським правлінням!

— Та ми й так не живемо солодко, прощідив крізь зуби Кармелюк. — Та тепер всі думають, що цар відбере нас від панів і дасть волю! — і Кармелюк оживився і цілий загорівся надією.

Темні очі Кармелюка сипали іскри при тих словах, а лице сяло незвичайною енергією. Марійка любувалась в такі хвилини красою свого чоловіка і завмірала від щастя.

— Нема у насе тепер згоди, не стоїмо один за другого... — завважив сумово відповідно дід, потрясаючи сивими вусами.

— Неволя нас зломила! — зідхнув Кармелюк. — Ось, як дасть цар волю, то поправимось.

— Ой, воля, воля! — простогнав дід.

— Діждемося! — крикнув Кармелюк, скочив на ноги і випростував свої широкі груди. — Поляки вже нюхом чують біду. Ось і наш хоч як не морщиться, як не хмуриється, як не шкробається в спину, то все таки мусить зі мною згодитися — і ось тепер звертає селянам забране колись поле, дозволяє у своїх лісах пасти худобу, дарує два дні на тиждень, позволяє збирати ломаччя.

Минуло літо. Побідоносне московське військо стало повернати до Росії. Європа успокоїлась, а за те запропонувала Росії варшавське князівство. З тривогою слухали

поляки свій засуд; замість привернення до життя старої Польщі, замість обновлення золотої, шляхетської свободи, доля віддала їх всіх в підданство Росії і знищила останню тінь незалежності. Нові варшавські піддані могли ще рахувати на ласку російського царя, але давні піддані, пани з литовських й південно-західних країн, що в часі приходу французів виявили скрайну державну зраду, чи могли вони сподіватися чого іншого крім пімсті? І ось потягнуло все польське дворянство у Варшаву на стрічку побідників, щоб привітати його й просити прощення. Пригноблені, прибиті духом, придавлені страхом, покидали пани свої двори, прощаючись з ними може на віки... А гноблений ними народ ждав кращої будучини, прощав добродушно своїх гнобителів, очікуючи свободи.

Не очікували так дуже селяни своїх панів, як вони вернулися у свої села, ликуючи: велиcodушний цар простив все польським шляхтичам, затвердив їх давніші права та й ще обдарував полегшами. Пани підняли високо голови, порозідались по своїх дворищах, повні власти і подвоєної ненависті до хлопа за те, що в часі смутку вони були приневолені майже кланятись „бидлові”.

Головчинці притихли. Немов чума перелігала понад всі хати і забрала з собою радість життя. Ключар зразу стратив надію не лиш на добре ложиття з простим народом, але й з Кармелюком, але небавом пан став до нього приязно відноситися і говорити, що потреба придузити трохи хлопство. Ключар не тратив тепер жадної нагоди, щоб очернити Кармелюка перед паном. Ці наклепи мали тепер успіх; попередня досада пана за уступки своєму управителеві, за полегші, пороблені хлопам, збільшувана доносами, змінялась в недобре чуття. Ті полегші, що потягали конечно за собою зменшення доходів, дразнили пана і він зразу бажав відобрati їх.

Був гарний осінній день. На зеленій леваді, обрамованій вигинчастою стіною могутнього лісу, убраній зовсім в жовтий осінній цвіт, розложилося живописним гуртком пишне панство, зіbrane Пігловським на лови. Ціла

левада на великім просторі була застелена дорогими килимами, на яких красувалися начиння з всілякими стравами, кошечки з овочами, посудина, золоті чарки, пляшки і запліснілі бутельки. На боці під шатром численна служба розпаковувала величезні коши з провізією. Оподаль товпилися конюхи й лисарі з собаками на ременях; собаки лежали на задніх лапах, висунувши язики і швидко дихали. З-поміж дерев виходили пани, а навіть пані: розгінані невдачними ловами, вони мовчки посідали на килимах і повіддавали зброю слугам.

Була повна невдача. Від самого ранку трудилося панство, а успіхом п'ятигодинної гонитьби й стрілянини була невеличка кулка заяців й лисиць. Ні одного вовка, ні одного борсука, ні одного катона! Пан Пігловський, що скликав гостей до свого великого лісу, сидів подразнений, сердитий і нервово прикусував свої тонкі губи, покриуючи час від часу на службу, що вертлася кругом панства. В ріжких гуртках товариства чути було оживлену розмову: загдували вдачні колишні лови, оцінювали прикмети собак й коней, навіть говорили дещо про політику.

Пані Доротея, все таки свіжа й красуня показувала своєму оточенню пару гарних собак.

— Гарні пси, пишні пси, — повторяв із завистю знатока пан Фінгер. — Жаль, що пані не хочуть продати, а я б за них заплатив чотири сотні золотих...

— Ради Бога, пане! — протягнула утомленим голосом молода жінка, лежачи боком на килимі. Коли мій чоловік наповнить двір такими звірюками, то боятимуся й вийти...

— Що до мене то я рад би наповнити мій двір навіть ведмедями, щоб охоронити мою королеву...

— Ви такі ревниві? — спітала насмішливо пані Доротея.

— О, пан маршалок має рацію, — приступив до розмови і Пігловський, намагаючись усміхнутись. — Чоловік, що має такий скарб, повинен безнастанно ним непокоїтися.

— Але, прошу вас, — відповіла красуня, ніжно усмі-

хаючись, — жінка — це не бездушний скарб і його не можна украсти без її власної згоди.

При тих словах жінки, пан маршалок цілий почервонів із вдоволення, звернув на неї закоханий погляд й промовив:

— Любов моя!

Молодь гучно потвердила слова чоловіка.

І дійсно пані Доротея оправдувала загальне одушевлення. Це була вродлива жінка, тонка й струнка мов лозина. Лице її й ніжні руки вражали кожного своєю мармуровою білістю; коліор обличчя був такий мягкий й прозорий, що крізь нього, мов танесеньку тканину, виглядали голубі жилки. Білість й ніжність скіри відбивала ще яркіше від чорного й бліскучого, мов крук волосся, що обіймало поздовжнє личко пані мягкими хвилями. Темно-сині очі, закриті мягкими, довгими віями, дивились втомлено, майже сумово, і ціла вона своєю стрункою фігурою пригадувала водну лілею, облиту місячним сяйвом.

Шумні оклики молоді перервав гучний голос пана Янчевського, що з'явився на ліснім рові.

— А пан Демостен! Пан Демостен! Вкінці! — роздалися кругом грімкі голоси. — Ось хто скаже пишну орацію в честь нашої божеської німфи.

— Що Демостен, то Демостен, але поминаючи жар мого серця, орації годі мені сказати, бо алчу і жажду! — відповів Янчевський, віддихаючи тяжко й витираючи хусточкою червоне, спітніле лице.

На нім був зелений, мисливський каптан, на плечах висіла зброя, а біля пояса бовталась пара здорових заяців.

— Чи ж гадав я зложити таку жертву біля ніг нашої чарівної Діяни? — сказав він, відвязуючи заяців і складаючи їх біля ніг пані Фінгер. — Але, пане сусіде, — крикнув він, випростовуючись й звертаючись до Пігловського, — на вас треба б наложить кару за це, що намутили марно мою шляхетську особу.

На обличчі Пігловського з'явилась лихо укрита досада.

— Сам гризу себе й не розумію: що сталося? Куди поділась звірина?

— Осмілююся це сказати вельможному панові, — сказав ключар, що давно не спускав очей з Пігловського, вичікуючи відповідної хвилини, — осмілююся сказати, що розігнали ...

— Що? — спитав Пігловський. — Хто розігнав?

— А хлопи ...

— Драби собачі! — гаркнув Янчевський.

— Які хлопи? — спалахнув Пігловський.

— А так, ясновельможний пане, — зідхнув ключар із співчуттям. — Не знаю, хто дав їм позначення збирати в панськім лісі ломаччя, — говорять, що Янко... Певно, що без панського приказу він не міг... а коли й була панська воля, то думаю за позначенням панства, це відносилося хіба до більших лісів, де є вируб дерева ...

— Таки так! — підхопив Пігловський, зеленіючи від злости.

— І туди не треба було пускати хлопа, бо він все понищить... ліса йому треба хіба на палі і то ще й на твою спину! — завважив злобно Демостен, підливаючи масла до огню.

— Так є, вельможний пане, — поклонився низько перед паном ключар, — а наш Янко пустив хлопів по всіх лісах... Та й розігнали звірину.

— Содома і Гомора! — крикнув Янчевський.

— Так вже розпустив Янко хлопів, так розпустив, що прямо йдуть на розбій. Ясновельможний пан мають таке добре серце...

Але добре серце пана Пігловського кипіло дикою злобою, що найшла вкінці собі вихід. Забув він в по-дразненню навіть на присутність дам й закричав скажено:

— Пся крев! Подати мені того драба!

Ключар кинувся словнити приказ пана і за кілька хвилин перед оскаженим Пігловським стояв спокійний, трохи блідий Кармелюк.

Цей спокій кріпака ще більше розлютив пана.

— Собака! Як ти смів пускати хлопів в заказаний ліс?

— На основі панського позволення.

— Брешеш, собако!

— Збирання ломачя не повинно перешкоджати панській забаві...

— Забаві? — перебив йому почевонілий Пігловський. — Ти ще смієш отворити рота? Та я тебе прикажу зараз затрости собаками, мов ведмедя... Затрости для забави чесного панства!

— Мое життя знаходиться в руках Божих, — відповів з власною гідністю Кармелюк.

— Канчуків сюди: Звязати! Я тобі покажу! Забю! — закричав тупаочи ногами, Пігловський.

Двох конюхів кинулись на Кармелюка, але він труснув раменами так, що оба полетіли на боки і не вдергалися на ногах.

— До сто чортів! — зашипів Демостен.

— Двіста канчуків йому! Триста! — заревів Пігловський, розсatanілий до посліднього степеня несподіваним спротивом хлопа.

На знак ключаря підскочило кількох людей з нагайками.

Кармелюк зблід до того степеня, що і губи його стали цілковито білі.

— Ради Бога, пане! — промовив він глухим голосом.

— Що хочеш — роби; та пощади мою душу... Тільки раз може на мене піднятися рука, тільки раз...

— Ти ще будеш мені науку давати? Чого ви стали? — крикнув Пігловський на конюхів. — Валіть його!

Ключар кинувся перший на Кармелюка. Батіг свиснув в повітря, але Кармелюк з такою силою вхопив ключаря за руку, що він упав на коліна з страшним криком.

Цей поступок Кармелюка викликав серед панства сильне негодування. Всі загуділи зразу, мов гніздо розлючених джмелів. А пан Хойнацький, переляканій не на жарти, незамітно утік аж під ліс, до коней.

— Забити хлопа на смерть! — тупотів ногами Пігловський.

Очі Кармелюка бліснули диким огнем.

— То хто до мене підступить перший? — сказав він поволі, але в тоні його голосу звучала така погроза, що конюхи, що знали добре силу Кармелюка, подались взад.

— Ale то правдивий бунтар! — крикнув пан Янчевський. — Він збунтує нам всі села...

— O, так, так, вельможні ланове! — застогнав ключар, піддержуючи свою вивихнену руку. — Він бунтує цілий округ, він готов і до ножа взятися... Це прямо розбійник...

— Продати його до чорта! — роздалися довкруги гнівні голоси.

— Хто таку гадину купить? — сказав Пігловський, приведений словами ключаря до великого суму. — Забити в кайдани розбишаку... і відіслати на Сибір!

— Не тривожтесь пане, — шепнула ніжно пані Доротея, — я куплю хлопа.

— Пані! Подумайте... Він ще підпалить вам стирти!

— Не боюся! Треба уміти обходитись... таж і ведмедя приучують. Я дам вам за цього хлопа пару моїх собак.

— Прегарно, — згодився Пігловський, витягаючи руку до Доротеї. — Вірний пес ліпший від хлопа.

VI.

Коли Марійка почула про недолю Кармелюка, прибігла мов божевільна у панській двір і, ридаючи упала до ніг свого дорогочоловіка. А дід не в силі був стояти із зворушення: у нього відняло ноги. Вся двірня обстутила нещасливу сім'ю, так несподівано, так несправедливо розбиту на віки, хвилиною збільшеного панського гніву. Жінки ридали голосно, чоловіки кивали сумно головами, оглядаючись зі страхом довкруги, та перекидались від часу до часу поодинокими реченнями. Всі відчували, що

горе скривдженої сім'ї є їх спільним горем, з яким не може примиритись людська душа.

Один лиш Кармелюк сидів мовчки, не говорячи ні слова; а холодна, мов лід рука, стискала кріпко руку жінки, та груди його підіймались високо, так страшно, що аж дрож перебігала людям поза шкіру.

— До пана... біжи до пана! — заговорили вкінці люди, намагаючись наразумити безтямну Марійку. — Проси, щоб і вас продав з цілою родиною, щоб ви були вкупі... А може і пані змилосердиться; та вона ж й сама жінка...

З розлукою людини, що все стратила, кинулась Марійка в панські покой: лакеї допустили її до пана, хоч могли за це відповісти своїми спинами; але в дворі і в селі готові були всі потерпіти кару за Кармелюка.

Заливаючись сльозами, упала Марійка на коліна перед паном. Вона ловила його за руки, окривала поцілунками ноги і молила-заклинала його Богом святим, щоб він не розривав сім'ї а продав її разом з чоловіком.

Але пан глухо відповів, що він рад з корінням вирвати суху траву і казав слугам вивести влізливу бабу.

Марійка намагалась кинутися і до Доротеї, але вона змірила її холодним ворожим поглядом і відповіла, що про це поговорить з нею тоді, коли її чоловік заслужить на її ласку.

Жінку вивели. Вона хиталася і шпорталась.

— А що, може купите? — звернувся Пігловський до Доротеї, коли двері зачинились.

— Ні, дорогий пане, дякую, — відповіла Доротея, — баби мені не треба...

Смертельний засуд родини був підписаний. Того самого вечора Кармелюка відвезли до двора Хойнацьких, а в його хаті, де дотепер бреніли веселі пісні Марійки, запанувало горе, гіркі сльози та безмежна туга.

Доротея зробила Кармелюка дворецьким і своїм осо-бистим писарем. Мешкання дістав таки в палаті. Пані зачала обходитися із своїм новим писарем мяко по-дружньо-му і говорила в такім тепленькім тоні, що Кармелюк,

який перед тим чув якийсь страх перед строгою панею, зачав тепер думати, що він зовсім помилявся і що пані Хойнацька зовсім не така лиха, як то видавалося зразу. Не сподіваючись просьб Кармелюка, Доротея сама зачала з ним говорити про жінку і заявила, що вона особисто не має нічого проти того, щоб купити разом з ним цілу родину, але пан Пігловський з пімсті тому противиться.

— Впрочім — закінчила вона ласково, — як заслужиш своєю вірністю на мою ласку, то проситиму пана і певне вспію спровадити сюди твою родину... Треба тільки почекати, щоб притих панський гнів, та й я мушу переконатися, чи варт ти моєї ласки...

Слово Доротеї привернуло Кармелюкові знов надію на життя. Немов в підземелля, де бідкалась його душа, хтось впустив нараз сніп золотого ясного проміння...

— Пані, добродійко моя! Не пожалію ні здоровя, ні життя! — крикнув він з поривом незвичайного жару. Навіть його очі загорілись і ціле обличчя перемінилось від того одушевлення.

— Ти так любиш жінку? — промовила Доротея з нехіттю.

Він не відказав нічого але спустив в долину очі.

— А я й не знала, що ти в силі так палко кохати, — завважила ласково Доротея.

Так плило життя Кармелюкові на дворі пані Доротеї. Коли б не розлука з родиною, з дідом, то можна б сказати, що йому загально жилося добре. Двірня відносилася до нього незвичайно дружньо: пані з дня на день була для нього більше ласкова, лиш пан Хойнацький був ворожо до нього наставлений.

Він, переходячи коло нового дворецького, не кидав нагоди, щоб не скартати його, чи тим чи іншим способом. Коли Кармелюк сидів і писав по приказу Доротеї, то Хойнацький кричав: „Чого ти сидиш, хаме? Коли пан в покою, ти не смієш сидіти!” Коли знов Кармелюк на прихід Хойнацького поспішно підводився, Хойнацький кричав: „Чого ти стоїш, заложивши руки? Я не позволю лінуватись!”

Загально при кожній стрічі з Кармелюком Хойнацький хмурився, робив злосливі замітки, словом: пригадував індійського когута, що розчепірює свій хвіст й крила при стрічі з ворогом. Ця антипатія до Кармелюка походила виключно із страху, що почував його Хойнацький, поглядаючи на великанську, кремезну поставу Кармелюка. Із памяти пана не виходила сцена з ловів і рішуче він не розумів, в якій цілі задумала Доротея купити того скаженого вовка. Доротея завважила гнів свого чоловіка.

— Слухай, Віцю, — звернулась вона раз строго до нього — чого ти так ненавидиш Янка? Чи ж ти не знаєш, що він гарячих нервів, з ним треба обходиться ласково, не з гнівом... Пригадуеш собі, як він заявив, що навітьшибеници не лякається...

— Ох, як це можна забути, любцю, — зідхнув Хойнацький, — тому то я завсіди в тривозі... На якого черта купила ти того скаженого звіря?

— На якого черта! Ще й питаетесь! — крикнула Доротея. — Ну та й господар з тебе! За пару собак дістати такого хлопа! Побачиш, скільки опісля візьму за нього!

— Ох, щоб лиш це було скоро — зідхнув Хойнацький, та спустив ніс в долину.

— Чого скоро! Ех, страхопуде! — розгнівалась Доротея. — Та він і в господарстві і всюди принесе нам велику користь.

— Я тільки кажу до того, що чим скорше позбутися його, тим більше хісна. Возьмемо за нього гроши, купимо знов двох хлопів, продамо тих а купимо трьох, оттак, як торгають свинарі.

— Слухай, — крикнула різко на чоловіка Доротея, — коли ти такий дурний, що й сам своєї користі не розумієш, то мовчи. Кармелюк останеться у нас — бо така моя воля!

Пан Хойнацький, наляканий несподіваним гнівом жінки, пролепетав щось невиразно й боязливо і вийшов з кімнати. А Кармелюк памятаючи на обіцянку Доротеї, старався всіма силами їй догодити; трудився за трьох, всі

прикази сповняв точно. Доротея подвоїла свою любязність, в однім лиш була непорушна: не зважаючи на просьби Кармелюка, не пускала його додому навіть на один день: спочатку вона мотивувала відмову небезпекою, що йому де Пігловський устроїть засідку, а то і тим, що своєю появою подразнить пана і може викликати переслідування сім'ї, а опісля покинула навіть мотивування. Як лиш Кармелюк згадав, то викликував у пані скриту досаду.

— Слухай, — заявила вкінці йому прямо Доротея — пора тобі від родини відвикати. І що ти там найшов у своїй жінці? Чи ж тобі треба такої жінки? Для твоого розуму й освіти — тобі треба пані, правдивої пані, що уміла б оцінити твоє достойнство. А для розумного чоловіка нема нічого на світі неможливого... Все залежить від розуму та від панської ласки... все!

Ті ясні замітки Доротеї викликали в душі Кармелюка чуття негодування, хоч він там вловні не догадувався, до чого змагається пані-красуня, але він ненавидів її, ненавидів тим більше, що Доротея, не зважаючи зовсім на свого дворецького, обходилася із селянами по варварськи. Не було тоді і дня на дворі Хойнацького, щоб хлопа не били на конюшні. При таких екзекуціях була присутня все Доротея, наглядаючи строго за тим, щоб конюхи міняли буки та ударяли з повним розмахом; ні жінки, ні діти не булиувільненні від того приказу.

Доротея власноручно била дівчат в лиці. Вона не тільки била всю двірню, але також старих, поважних господарів-дідуганів.

Все те мусів бачити Кармелюк — і мовчати. І він мовчав, гамуючи серце, поповнюючи над собою насильство, бо в його душі все таки тліла ще надія, що пані сповнить свою обіцянку і викупить його сім'ю.

За часів перебування Кармелюка у Доротеї Марійка прибігла нишком кілька разів. Ці стрічі з дорогою жінкою були держані в найбільшій тайні. Наповняли вони щастям змучене серце Кармелюка, але разом з тим й болючо вражали його. Марійка розказувала чоловікові про

ту недолю, що впала тепер на сімю. Ключар мстився щохвилини. І її і слабого діда гонили щодня на панщину, а діти лишались самі без догляду і коли б не добре сусіди — погибли б зовсім; корова згинула задля браку догляду, а немолочений хліб зогнів у стирті.

Всі вістки розривали Кармелюкові серце і для нього стало ще дорожче це ество, що переносило цілу цю недолю.

А тимчасом Доротея зачинала прямувати до своєї цілі точніше. Вже навіть кімнатна служба зачала дещо запримічувати. Доротея не привикла скривати своїх пристрастей, а тут хам не зважав на всі підходи і не звертав уваги на неї. Це розпалювало пристрасть Доротеї.

— Чи він дурний, чи що? — думала вона. — А може він несміливий, або ділу шкодить жінка? На всякий случай треба поступити собі рішучо... — скінчила своє розумування.

Був празник і сім'я Хойнацьких виїхала на забаву до одного з сусідів. Забава мала тягнутися два дні. Кармелюк скористав з нагоди і рішив навідатися до родини, щоб там не знати що було. Це пристрасне бажання, так томило його душу, що він забув і на гнів Доротеї і на наслідки.

Серце Кармелюка завмерло від несказаного болю, коли він знов після довгого часу відчинив двері своєї рідної хатини.

За дверми було тихо. Коли Кармелюк увійшов в хату, його зразу й не запримітили.

Дід лежав в куточку, прикрившись кожухом. Марійка сиділа на лавці, припавши головою до стола; видно плаکала. Діти спали, притулившись одно до одного. В хаті був той непорядок, що його приносить з собою горе.

Серце Кармелюка боляче стиснулось на вид такої картини.

А коли зробив він кілька кроків вперед, Марійка підняла голову і з криком кинулась йому на шию.

Дід на вид Кармелюка крикнув, піднявся з місця, але зараз упав на лавку з глухим старим стогоном.

Кармелюк гаряче притиснув до себе Марійку і з нею підійшов до діда.

— Діду, діду, чого ж ви плачете? — закликав він, стараючись надати своєму голосові бадьюости. — Та встаньте і дайте на себе поглянути.

— Ох, синку, синку! Не слухають ноги, не зігнули літа, а зігнуло горе. Дай поглянути на себе, може і послідний раз! — він гаряче обняв Кармелюка і допитливо поглянув йому в лицце. — Похудів! — Дід печально покивав головою і додав з зойком: „як похудів!”

— Від горя лише рак червоніє, — відповів гірко Кармелюк.

— А як ти прийшов? Пустила пані? Змилосердилася?

— сказала вкінці крізь сльози Марійка.

Кармелюк махнув рукою.

— Поїхали пани з двору а я пішов.

— Без позволення? — сплеснула руками Марійка. — Ой, Боже мій, що ж буде, як пані дізнається?

— Все мені одно... не в силі я терпіти... душу бажав я розігріти між вами, біdnі мої, безталанні мої!

Голос Кармелюка урвався; він махнув рукою й склонив голову.

В хаті запанувала мовчанка.

— Тут було лиxo — заговорив знов Кармелюк — а що там твориться — сказати страшно.

— Біdnий ти наш! — прошептала Марійка, припадаючи з сльозами до його руки.

— Що, я? — Кармелюк провів рукою по голові — Мені нічого; я в ласках у тої чортиці, але люди терплять... Ех! Після такого життя і пекло здається раєм!

Він звернувся і підійшов до дітей замурзаних й в обдертій одеждині. Кілька хвилин глядів Кармелюк на них мовчки, опісля нагнувся, поцілував обоїх, обтер рукавом сльозу — й заговорив перериваним голосом:

— Сплять! Бодай не проснулись до віку! Щоб не знали тої долі, яка іх жде. Звір'я, пес, хробак більше значить, чим кріпак! Мов кусень паддини міняють його за собаку, відривають від родини, продають для панської потіхи.

Сліть на віки, до Страшного Суду! Щоб очі ваші не бачили того сонця, щоб уха ваші...

— Іване, Іване! Отямся, що ти говориш! — крикнула в переляку Марійка, ловлячи Його за руку.

Він тяжко опустився на лавку й замовк.

— Кріпись, сину, кріпись! — заговорив дід таким слабим, розбитим голосом, що видавалось, що той голос виходив відкіссь здалека. — Були і гірші часи і минули... Йдемо не до зими а до весни... Кріпись для тих малих, кріпись...

— Кріплюсь батьку; тому кріплюсь, що маю надію ще з вами получиться, коли б не те, то знати би вже, що робити.

— Господи, Боже мій! — Марійка затривожилася. — Чи ж пані...

— Обіцяла купити і вас всіх, — докінчив Кармелюк.

— Дідочку, батечку, чуєте, що він говорить? — крикнула Марійка, задихаючись від радості, і обнявши шию Кармелюка, припала до нього.

— Щастя мое, радість моя! Світе мій! З тобою знову разом, разом! — повторяла вона, перериваючи слова по-цілунками.

— Постій голубочко, ще дуже не радій — задержав її чоловік, — треба ще просити пана, щоб згодився вас продати.

— Пана... Щоб згодився продати нас? — сказали разом дід і Марійка, поглядаючи на Кармелюка.

— Ну, та пана, — перебив Кармелюк, не розуміючи їх поглядів... — Я ось думаю піти до паничів, щоб вони попросили пана.

— Не треба йти, я був вже у нього, сину, — сказав тихо дід, спускаючи очі.

— Ну, і що ж?

— Господи! Таж він говорив, що пан зразу віддавав нас Хойнацькій, дворецький це потвердив.

— Ну-у?

Кармелюк тяжко дихав, груди його з шумом піднімав-

лись; зловившись за край стола, перегнувся він до діда.

— І другий раз, ось недавно, пан пропонував ій нас...
Не хотіла нас купити, сказала, що у неї і без того досить
бабів...

— Так, значить, вона гадина підла, обманювала мене?!
— крикнув з скаженою лютістю Кармелюк і з такою си-
лою ударив кулаком до стола, що ніжки заскрипіли.

Налякані Марійка обняла сильно його шию руками.

В той час в сінях роздались грімкі кроки. Всі насторо-
жили уха. Марійка з переляку пригорнулась до чоловіка,
наче б старалась закрити його своїм тілом.

Двері відчинились а на порозі став конюх Доротей.

— Скоро, збирайся, Іване, — крикнув він з порога. —
Пані вернулася, лютує мов відьма. Біда...

VII.

Досвіта ще вернув Кармелюк до Овсяників і хотів
кластися спати, але його зараз покликали до пана. Зво-
рущений, в розпуці, переступив Кармелюк поріг передпо-
кою і задержався в дверях кабінету. Кімната була слабо
освітлена одною восковою свічкою із щости в канделябрі;
серед того світла видно було товсту фігуру пана Віцента
в однім білю, а біля одного вікна сиділа Доротея, огірче-
на й розгнівана.

Її трудно було б й замітити, коли б не сірий півсвіт
з вікна, що падав на її риси. В кабінеті був непорядок і
постіль пана не була убрана. Очевидно: жінка, що спала
в своїй спальні, підняла чоловіка з постелі і приказала
покликати до себе Кармелюка.

— Як ти посмів, собако, порушити приказ пані? —
крикнув пан, коли на порозі з'явився Янко. — Як ти
посмів, драбе? Ти хлопський вироде, гадино!

Кармелюк мовчав, прикусивши стисненими зубами до
крові губи; він був незвичайно блідий, дихав тяжко, очі,
мов вугілля, горіли з під насуплених гнівно брів.

— Чого ж ти мовчиш, гадино, як до тебе говорять? —

кричав Хойнацький, скажений в припливі незвичайної злости до того хама, якого страшно було ударити і він признав, що для показання своєї влади треба було зачати від удару по обличчі, та рука не піднімалась... деревіла... перед тою мрачною постаттю, сильною, мускулистою і тим диявольським огнем, що чим пробивалась крізь палаючі очі душа хама. ·

Кармелюк випрямився й поглянув на свого зверхника. Доротея задрижала; Хойнацький зблід й відступив крок назад, причім його ніс виріжнився різко сильно-червоним відтінком.

— Відповідай, збую! — захрипів пан, бажаючи скрити свій ляк. — Бо кликну людей...

— Панська воля, — процідив крізь зуби Янко, — а мені гріх, — треба, видно пропадати... Ну, що ж — пропадай, душе.

Від тих слів чомусь у Хойнацького побігла по спині дрож, наче б йому хто положив за карк жменю снігу. Він оглянувся на жінку, стрінувся з її поглядом, що горів тривогою і якимсь збуреним поривом.

— Як ти смів переступити приказ, паршива худобо?!

— крикнув далі господар. — Так тобі було сказано, щоб ти не посмів виходити з двору а особливо до своеї давнішої оселі, щоб побачитись з своїм чортівським гніздом?

Га?

— Я всі прикази сповнив — заговорив з видимим силуванням Янко, дивлячись у бік. — Панство виїхали на два дні... значиться — я був свободний...

— Свободний? Ха, ха, ха! — зареготовався Хойнацький і знов закипів злорадною жорстокістю. — Раб, худоба, хробак, якого я можу розтоптати, як лиш скочу — і він свободний? Та ти, собако, будеш тоді свободний, як здохнеш... Як твое падло з'їдять хроби! Розумієш?

— Розумію — відізвався спокійно Янко, хоч чути було, що в його грудях щось клекотіло — Виходить, що лише смертю можна купити свободу... Попросимо і у неї ласки...

Послідні слова затривожили знов Хойнацького: чи відносилася та погроза до панів чи до самого Кармелюка, — все одно, вона була страшна, тож пан змінив свій злісний тон на докори.

— І ти ждала від нього подяки? — сказав він до Доротеї. — І мий хлопа і чеші і вари його в трьох водах, а все таки від нього і від його паршивої душі смердіти буде гноєм. Ні добротою, ні ласкою не викличеш в хамській душі ні чести, ні шляхетства! Як старалися коло того драба, скільки виявили йому ласки й прихильності... І їв і пив з панського стола, вилігувався на панських перинах, — і ось тобі подяка!

— Ну, позбавляти чоловіка права побачення жінки й рідних діточок, — заговорив гірко Кармелюк, — розривати насильно те, що сам Всевишній звязав, чи ж це можна назвати панською ласкою?

— Мовчи, хаме! Не мудрой! — тупнув ногою Хойнацький. — Замість того, щоб повзати по землі і просити милосердя, то він ще бовтає щось про свободу і про Бога... Ось я тобі покажу і свободу... і даровані тобі Богом права! Забирається в кухню, геть з палати!... Тепер виноситимеш з покоїв нечистоти! Геть!

Кармелюк ще раз грізно поглянув на пана, стиснув так свої руки, що аж пальці хруснули і вийшов з кімнати.

А Доротея, переживаючи в ту хвилину багато сердечних почувань, накинулась тепер на ненависного чоловіка.

— Ти прямо дурний й нетактовний до нестями! Я дивуюся, чому він тебе не пхнув ножакою.

— На Бога! Дорцю! Що ти говориш? — крикнув чоловік, отворивши рота з переляку.

— Та це і говорю... що ти тільки свою злість вмієш виливати і в лютості забуваєш, що перед тобою стойть не простий хлоп, а освічений чоловік, що розуміє образу... і чоловік, готовий на все...

— Та ж ти сама, любцю, просила, щоб накричати...

— Просила, щоб ти пояснив нетактовність його поступування. Та ж ти господар... називаєш себе мужчиною,

то ж повинен уміти научити кріпака про його обовязки..
а ти став його дразнити, понижати, доводити до злости...
Ну і діждешся, діждешся, нікчемний...

— Мати Божа! То я його зараз відправлю до справника... нехай його куди-будь діває.

— Прошу тебе, — замітила голосно Доротея. — Овсяники — мое родове село... і Янко мій хлоп... Як ти лякаєшся, то можеш вибратися сам на свій хутір, а я сама без справника усмирю того, кого треба й загнудзаю кого треба.

— Але ж, мамусю...

Але Доротея не хотіла слухати оправдання свого чоловіка й вийшла з кімнати, мов королева.

Кармелюк олінився на дворі з таким хаосом поплутаних думок, що ні одної з них не міг зловити, а чув лише у себе на серці щось страшне, осоружне, нестерпне, чим життя стало нудне і тяжке... і він в першій хвилині кинувся був у сад, де серед густих корчів, окрашених осіннім строем, міг виконати свою страшну думку, та за хвилину друга думка взяла верх над шарпаною болем і оскорбленою душою — вернувшись й пімститись... Йому і супроти себе було досадно й обидно, що він позволив тій гадині кинути на себе ідовиту піну і не здавив її за горло... Тепер йому живо уявилось, як то цей довговязий глистюк захрапів би під його руками, як би він посинів, висолопивши язика й випулив з смертельним переляком свої жабячі очі...

— Ха! — навіть засміявся зловіщо, впадаючи більше у веселій, чим звірський настрій.

Він повернув до двора; але коли підійшов зі сторони саду, зупинився... став роздумувати, хоч і неясно, мов в гарячці, але з деяким проблиском свідомості.

Тепер зараз... його до пана не допустять... Самий його прихід назвуть бунтом... замкнуть і позбавлять свободи... Треба ждати... удавати смирного. А опісля ця вовчиця... може догадається? Вона не кричала... А може й вона розлютиться? Тоді жаль буде сім'ї... про-

паде без мене... А при мені? Що ж, хіба утікати з нею... Кругом непроглядні болота, непроходимі ліси, темні, мов ніч, гущавини, пропасті... Не найдутъ, а як найдутъ, то почислимося! Так і для паршивого панства жаль віддавати своє життя даром... Можна порахуватися і других повчити.

Життєве почування кріпкого організму вийшло побідником і винесло покищо Кармелюка з вихру розбурханих пристрастей і запалило в його мрячній душі іскорку слабої надії: хоч він мов звір в берлозі, але таки постоїть за свою сім'ю, а як віддасть своє життя, то за страшну ціну! Думка ця до того степеня успокоїла Кармелюка, що він повернув на конюшню, заліз в сіно і заснув багатирським сном.

Пан Хойнацький після сварки із своєю жінкою поїхав в поле, щоб розвіяти хоч трохи почуття досади й страху і принагоді поїхати за порадою до Янчевського.

Доротея замкнулась у своїй спальні. Душою її потрясали лихі пристрасти і від бурі, від боротьби, ними підняті, у неї груди підносились поривисто а очі то горіли вогнем, то замикались від втоми.

І пошо вона вплутала свого дурня, цю немічну байталу, в справи свого серця? По що вона поручила йому покартати Янка? Таж вона знала, що це осел, з самого переляку пересолить... Ну, тепер хто знає, на що може рішигтись Кармелюк... А який він був хороший у своїм гніві! Очей годі було від нього відорвати! Яка у нім байдорість, який запал пристрастей кипить в його львиних грудях! Ні мені треба самій з ним говорити... сміло... Він не дурний!

І пані увійшла до кімнатки-спальні, куди ніхто не мав права входити, навіть чоловік, де хоронилися всякі дорогоцінності... Кімнатка ця була також обставлена кількома меблями, пооббивана килимами і тут любила деколи пані відпочивати й утекти від товариства свого чоловіка або його товаришів... Сюди казала вона кликнути зараз свого дворецького.

Сонце хилилось вже до заходу; скінні його проміння проникали в піввідкриті двері кімнатки і наповняли її рожевим півсумерком. З неспокоєм очікувала пані приходу свого раба; як лише щось шелеснуло і заскрипіли двері — то у Доротеї занімло серце, захопило віддих і якась гаряча хвиля наповняла глибоко віддаючі груди.

— Я покликала тебе — зачала Доротея, коли Кармелюк, поклонившись з поважанням, став біля порога; — не для докорів, не для сварки... Нинішня гідка сварка пана обидила в рівній мірі і тебе і мене... і я з паном за це посварилася... Бачиш, яка я одверта, так ти оціни і зрозумій мою щирість та привязання до тебе... Так я вповні співчуваю тобі у твоїм незавиднім положенні... і хочу... Словом, за щирість повинен і ти відплатитись тим самим... За добро прецінь злом не платять? — і вона простягнула руку.

У Кармелюка від тих теплих слів заграв яркий румянець а на очі спав важкий туман і суворий холодний настрій його духа розвіявся, а надія на щось доброго при неволила його підійти й похилитися до витягненої руки.

Доротея при тім так кріпко поцілувала Кармелюка в чоло, що він аж здригнув від несподіванки.

— Ти ось докори робив мені, — продовжала Доротея, хвилюючись, — що я бороню тобі стрічатись з сім'єю! Але, зрозумій: я, жаліючи тебе, берегла від лиха... і все то до слушного часу, коли її буде можна викупити...

— А пан говорить, — перервав Кармелюк, — що вік радо...

— Він бреше! — крикнула Доротея. — Чи ж він не з пімсти відорвав тебе від сім'ї? До цієї пори ще дихає злобою... Присядь, Янку, — звернулась до нього з кокетливою усмішкою.

— Я хочу говорити по дружньому...

— Що ж, вельможна пані, я постою...

— Ні, мені так зле... Сідай ось сюди... на крісло... близче... Я, знай, тебе уважаю і що до розуму і що до образовання за шляхтича... При людях конче треба вя-

затись... а тут ми самі...

— Спасибі, пані, а тільки то... не випадає...

— Що тобі? Хіба ти таки потребуєш конче приказу? Ну, так я приказую — сідай! — зробила вона мілій приказаючий рух і з принадним зідханням задержала на нім свій огністий погляд.

Затривожений Янко сів на вказане крісло, а Доротея, що сиділа на канапі в розіпятій блузці, тепер напів лежала, схилившись на білу, голу руку.

— Чи бачиш... по всьому ти повинен пізнати, що я беру велику участь в твоїй долі... велику — підчеркнула вона, — я думаю, що такої другої добродійки ти не найдеш на світі... Все, що для тебе є неприємне, то є і для мене обидою. Нещастя твое мене більше тривожить, чим тебе самого... Я ось боялась, щоб в Головчинцях не було якої засідки на тебе, напасти... Твоя сім'я лиш побачить тебе і вже вдоволена... а для мене кожний волос твій дорогий... Ось і тут мав ти неприятелів, — а для мене це тяжко... Значить: не нарікати треба, що я тебе бережу, а дякувати... і дякувати не по рабськи, а сердечно...

Кармелюк дивився на Доротею широко-отвореними очима і кожне її слово не гріло, а роздирало його серце... хоч і хотілось вірити.

— Тому то й я — говорила ніжно Доротея — готова для тебе все зробити від серця і говорю прямо, що коли буду на ділі певна, що ти мені платиш за мое добре серце — своїм серцем, то я тебе ущасливлю...

— Господи! Та я за вашу ласку! — кликнув Кармелюк і прилав до рук своєї властительки. Доротея поцілуvalа тепер в лиці свого раба і посадила його знов на крісло, присунувшись до нього ближче... Внутрішній огонь розгорявся в її грудях сильніше і сильніше, заливав полумям її лицезрів і скрився в темних шовкових очах.

Кармелюк, обхоплений радістю, сидів, мов онімілій, не розуміючи правдивого значення слів своєї пані, але смутно догадувався, що в них криється щось неморального, нечесного...

— Прирікаю, зроблю щасливим, як тільки буду певна, що воля не візьме від мене моого любого Яся! шептала вона, опяніла від пристрастей, здригаючись нервово і витягаючись, мов кітка. Вона то пожирала Янка очима, то прижмурювала їх від втоми.

Минула хвилина, друга...

— Чи ж не догадується? Або бойтесь догадатись? Треба сміліше й простіше! — мелькнула гадка в її умі і вона заговорила знов енергічно, з огнем.

— Слухай, Ясю! Ти, може бути, думаєш, що, даруй, я сама не бажала бачити тут твоєї жінки? Та і це правда! Вже розкрию душу всю, до послідного тайника! Так! я не могла перенести цієї думки, що ти станеш її обіймати, голубити, упиватись щастям... Тут, близько... Майже на моїх очах... Що ж? Я завидувала їй! Ох, Боже, як завидувала... Божеволіла...

— Пані! — крикнув Кармелюк, отворивши широко очі. Він зачинав всього догадуватись.

— Слухай! Пошо утікати від щастя, коли сам Бог його тобі посилає? — продовжувала, не тямлючи себе Доротея, зловивши одною рукою Янка за плече й притягаючи його до себе. — Ти наділений щедро всяким добром: і красою і силою і розумом і знанням світа... Не гнити ж тому добру під гнетом неволі, в хамськім болоті, в рабській грязці? I ради кого? Ради дурної, запацьканої баби? Чи ж вона тебе зрозуміє, оцінить? Для тебе треба багатства, свободи, щастя...

Немов загіпнотизований не міг Кармелюк піднятись з місця і відорватись від очей, що іскрилися над ним синіми і зеленими іскрами. Доротея приблизила своє палаюче лице до його лиця так, що віддих її обливав його струєю жару.

— Хто ж мені те все дасть? — спітав він, мов крізь сон.

— Хто, дурненький? Чи ж ти не догадуєшся? — присувалась все біжче і біжче до свого холопа розплаlena пані.

— Ой, пані, що ж бо це ви?

— Та так... Я тобі все в рот кладу, а ти не хочеш розуміти. Тому, що я тебе полюбила з першого разу... і з кожним днем більше тебе люблю... вяну за тобою... тужу серцем... жду раю в твоїх обіймах... Я зроблю тебе щасливим... Чоловіка вижену... задавлю... отрую... а тебе матиму за чоловіка...

І вона обвила своїми пухкими руками шию Янка і стала обсипати його гарячими поцілунками, шепотом: Ти мій бог, ти мій князь... Ти не похожий на підліх хлопів, на це прокляте „бидло”... Ти, певне, з панської крові...

Послідні слова ударили страшним болем по душі Кармелюка і наче облили його студеною водою; увесь гіпнотизм, увесь чар від ідовитого чаду відлетів від нього а на дні серця зродилася мерзка погорда до тої бішеної звіря-жінки. Він сильним потрясенням плечей скинув з себе руки Доротеї так, що вона упала на килим, стукнувшись головою до спинки крісла.

— Опамятайтесь, пані! — сказав поволі Кармелюк. — Вам не личить з кріпаком... та і кріпакові не дуже приемно...

Такої образи не сподівалась власновільна пані. Лице її позеленіло, покрилось багровими плямами й вона затряслась від гніву.

— Що? — зашипіла вона. — Ти так осмілився... мене... жінку... і вона мало що була б кинулась на Кармелюка, та здержалась, поконала свою лють, випрямилась на цілий ріст й промовила холодним повним ідитоном: — О ти, як видно, дурний... Ти не зрозумів, що я тільки бажала випробувати... раба! Досить, ні словечка! Поклич мені нового дворецького!

Кармелюк постояв хвилину а опісля бистро вийшов з кімнати.

На другий день повернув пан Вінкентій додому та не один, а з своїм сусідом, Демостеном. Доротея радо стрінула гостя, а з чоловіком була така ласкава, що послідний

тільки усміхався і за кожним словом повторяв: моя люба, моя королева!

День пізніше Доротея сказала потай чоловікові, що новий дворецький завважив брак срібної посуди... і що є лідозріння на Кармелюка. Чоловік хотів було зараз кинутися на конюшню, та жінка його здергала.

— Треба так, душко, поладнати діло, щоб злодій не викрутився. Він певне частину срібла заніс до своїх, а частину сховав у себе... Так про крадіж покищо ні словечка! Найперше треба пошукати в хаті його жінки а сюди прикладти справника і при нім оглянути хату того хлопа. А як покажеться, що він злодій, то я не хочу його лишати у себе. Ти справедливо говорив... Та й і не хочу кому дарувати злодія а закувати в дibi і віддати в москалі.

— О, моя любцю, знаменито! — урадувався Хойнацький.

Янчевський одобрив вповні плян Доротеї і він був виповнений точно. За день вернув післанець від пана Пігловського і привіз найдені під лавкою у жінки Кармелюка дві срібні ложки. Того самого вечора при справнику обшукали помешкання Кармелюка, а в нім найшлася чимала скількість панського срібла.

На невинного Янка відразу наділи кайдани і вивезли його з двора, не дали сказати ні слова... Впрочім він, уражений підлотою пані, навіть не противився.

VIII.

Минуло три роки. Три рази ліси міняли свій роскішний убір, три рази прилітала весна на крилах веселих жайворонків і убирава тиху долину килимами молодих квітів. По хатах лились сльози, а в темних гущавинах лісових все таки відзвивались зозулі та дзвеніли трелі соловіїв, а іноді чути було й дівочі пісні... Про бідного Кармелюка, вирваного насильно з рідної сім'ї, з благодатної рідної країни і киненого жорстокою рукою в чужу сторону в страшне тоді солдатське життя — не забули: життя села, що трохи захвилювало при нім, знов успокоїлося, як

успокоюється вода над вкиненим до неї каменем. Тільки іноді, на вид насильств нового управителя Головчинців, старі люди сумно кивали головами і щептали: „Звірюко, звірюко”... занапастив і Кармелюка! А був чоловік, заступник! Ох, ох, такого вже не діждемося!

В одній тільки хаті страта Кармелюка лишила по собі тяжкий незатертий слід... Тих сліз, що лились тут з очей нещасної жінки, не осушило весняне сонечко... Веселий промінь сонця не оживляв похиленої на бік хати, запущеного, пустого подвіря. Сироти, видячи тільки тяжкі сльози матері, діти росли мовчаливі, сумні, бліді, мов грибки по ровах. Марійка згорбилась і постарілась. Горе, що її давило, держало її невпинно у своїх ціпких обіймах... Вона з ним жила, з ним ходила... Іноді їй здавалось, що воначує при собі бануючу душу свого чоловіка... Вона вискачувала з ліжка, вдивлялася очима в холодну пітьму, що виповняла хату і ожидала, ожидала... Чого? Вона не давала собі відповіді.

Вона прецінь знала, що чоловік її, хоч живе, та далеко і відірваний від неї на все. А серце все таки ожидало його, дорогоого, обожаного, ожидало всупереч розумові. Вічне горе та вічна самота мало-помалу цілковито притупили її душу. Не мала вона з ким й промовити словечка. Навіть діда не було з нею... Старий не видержав останнього удару і пішов шукати правди й волі в далекі, незнані краї...

Пані Доротея цілковито забула про неприємну подію з дурним нікчемним хлопом. Її серце заполонив тепер пан Демостен, що мав плечі й поставу чимало схожу з Кармелюком, а второпністю й чемністю, як пан, цілковито перевищав глупого хлопа.

Невдалі політичні мрії про воскресення батьківщини, розбили серця представителів Польщі, але в кружку діди-ча скоро вони успокоїлись. Добробут панів збільшився. Плодовитий край і тисячі рабів забезпечували їм розкішне життя.

В чималім містечку, Літині, літинський суддя, Осип

Сливянський, обходив свої іменини. В залі, за роскішно заставленим столом, сиділо досить гостей, товстих, старих і стрійних молодиків. Пан маршалок з своєю красунею жіночкою, панство Хойнацькі, пан Янчевський, пан Пігловський, священик, молодий і уродливий, пан суддя, чоловік середніх літ, суворої вдачі, що дуже любязно говорив з панями і його жінка, хорошенська білявка з тонким станом і синіми, невинними оченятами, що зміняли свій вираз тільки в размові з службою. Було ще чимало шляхтичів і панянок.

Обід зближався до кінця; подавали вже торти... обличчя гостей були перетомлені, а очі побаранілі... Шума, оживлена розмова, переривана окликами і сміхом, переносилася з одного кінця столу на другий. Серед присутніх була оживлена розмова; міркували про страшного розбійника, що з'явився в околиці. Від довшого часу говорилося вже в Літині про цього розбійника, що був з весною то під Винницею, то під Вороновицями; та історії про нього мали характер анекдотичний і не страхали мешканців; тепер однак гості привезли тривожні вісті; страшний розбійник з'явився з своєю шайкою в самім повіті.

— Справді, шановне панство, — говорив молоденький шляхтич Рудковський, із гладко виголеним лицем, з малесенськими бакенбардами коло вух, з піднесеною над чолом чуприною. Убраний він був після найновішої моди: кінчики ковнірця досягали половини обличчя, довгий сюртук і незвичайно вузькі пантальони та гостро кінчасті черевички доповнювали його франтовий костюм. — Справді! Це лучилось пані Чернецькій з Гутні, я сам чув з її власних уст, як цей злодій з нею обійшовся.

— Ну, ну! — роздалися зі всіх боків нетерпеливі оклики; навіть товстий пан Бойко, що визначався тим, що після обильної трапези попадав все в солодкий сон, на цей раз прислухувався розмові.

— Так ось, іхала ця пані зі своєю донею Феліцією, в

Камянець; везла панянку в пансіон... йдуть лісом вже вечером. Нараз: „стій”!

— Ох, ради Бога! — крикнула тонесеньким голосочком одна із панянок і тривожно притулилась до своєї матері.

Оратор кинув значний погляд в сторону панянки і продовжував:

— Нараз: „стій”! — і перед панським повозом неначе виріс з землі здоровезний гайдамака, на зріст — молодий дуб, груди — мов колесо, кулаки — мов жорна...

— А гарний? — спітала пані маршалкова.

— Ух! І страшно й цікаво! — крикнула пані сендзіна.

— Кажуть, що вродливий! — повернувся Рудковський люб'язно до Розалії. — Але впевняю шановне панство, що бідній пані Чернецькій було тоді не до того, щоб любуватись красою проклятого гайдамаки, тим більше, що він на це не дав їй часу, а звелів зараз виліти із коляски і віддати всі гроші. А за ним, слухайте, стояло шість таких самих розбійників, як він; ну, пані і панянка зараз сповнили його приказ. Але грошей таки жаль було віддати поганцеві...

— Ще чого, хліб третій рік гнє в ямах! — добавив злобно Бойко.

— Так, чи не так, шановне панство, — продовжував з легкою усмішкою молодий оратор, — Але пані Чернецька перемогла свій страх і звернулась до хлопа з такими словами: „Добрый чоловіче, помилуй мене, беззаганну вдовицю, що я можу тобі дати?... Везу ось доночку на nauку... маю при собі ось сотку червоних... що ж робитиме моя рідна дитина, коли я віддам іх тобі?... Коли тобі вже так треба грошей, возьми 50 золотих і пусти нас на волю”. І так жалібно пані говорила, що гайдамака змілосердився і став розпитувати про те, чого панна учиться. А коли дізвався, що панна між іншим училася і танцювати, то попросив, щоб вона протанцювала краковяка.

— Що ви говорите? — усміхнулась Розалія.

— А! Лайдак! — крикнув Янчевський а молодь піддергала його гнівний оклик.

— Певно, що лайдак; і той хам казав шляхотній панні танцювати без музики, без достойного каваліра на придорожній мураві, але — розвів він руками — що ж було робити бідній дівчині? Мусіла танцювати при диких криках розбійників, хоч страх аж дер поза шкіру. Однак танець хорошої панни поділав на глупого хлопа; і він так змяк, що не тільки не взяв у пані Чернєцької ні одного червінця, але ще дарував панянці від себе на памятку двісті червінців.

— Та це неначе Рінальдо-Рінальдині¹⁾ — крикнула оживлена Розалія.

— О, це не може бути хлоп... Це мусить бути якийсь шляхтич, — підхопила і жінка судді.

— Певно, якийсь лицар! — промовила Доротея.

Панні пішли за приміром дам і оживлений шум наповнив кімнату.

— Позвольте, позвольте, — продовжав дальше оратор, схиляючи голову на ліве плече й витягаючи вперед праву руку. — Діло не скінчилось так дуже весело. Відпускаючи пані в Камянець, опришок взяв від неї слово чести, що вона в Камянці нікому ні словечка не скаже про цю стрічу! Але само собою розуміється, по приїзді в Камянець...

— Додержувати слово, дане хлопові! — перебили разом оратора маршалок і Янчевський.

— Пречиста все розрішає від таких присяг! — добавив побожно священик.

— А так... і для охорони других пані повинна була донести про гайдамаку властям, — завважив строго суддя.

— Вона й так зробила, — заявив оратор, — і боячися знову стрічі з опришком, поїхала другою дорогою. І що ви гадаєте, панове? — Рудковський замовк; по залі перебіг нетерпеливий гомін. Оратор вичекав хвилину і заявив поважно й одверто:

---

¹⁾ Рінальдо-Рінальдині — опришок-герой італійського народу, так само, як у нас Довбуш.

— Як тільки пані в'їхала в ліс не більше як на версту, — перед нею, мов з-під землі виріс гайдамака ...

— Ну, ну! — почулося кругом.

— „Добрий день, вельможна пані” — поклонився їй опришок. — Прошу вас! Так то ви додержали свого слова? — крикнув він і зараз приказав витягнути пані з повозки і положити на землю, не підстелив навіть не тільки коверця, але й простого полотна; положив по всім правилам, увільнив від одіння і всипав її власною рукою копу буків ...

При цих словах оратора, пан Хойнацький кахикнув, скопивши в кулак свій червоний ніс...

— Цікава картина! — замітив злобно Бойко, що мав сусідські непорозуміння з Чернецькою.

Але їх замітки заглушив гомін гнівних окликів.

— Та він літає всюди, мов біс носить його на своєму хвості, — заговорив Демостен. — Тиждень тому зловив він економа пана Вержбіцького, говорять, що хлопи до несли на біднягу, — ну і надів йому „ч е р в о н і с а п п я н ц і”.

— Червоні сапянці, а це що такого? — пролепетіло кілька панянок.

— А це у драба називається: обрізати колін шкірку й закотити її аж до пят.

Крик тривоги вирвався з уст присутніх дам.

— Та про нього всюди тільки й говорять: там розграбив панський будинок, там вибив до смерті пана, тому відрізав уха, тому здер з ніг шкіру, того знов повісив, — роздалися кругом оклики.

— А що робить з жидами! — заговорив Бойко. — Піймав, шельма, недавно Лазаря, шинкара із Ходака, запхав йому бороду в дубову колоду й кропив доти канчуками, поки жид не урвав бороди й не пустився на втікача.

— Ух, як би він на мене натрапив! — крикнув пан Хойнацький, підскакуючи на місці й потираючи свої кістляві руки. — Вже я йому задав би перцю!

— Ого! — замітив насмішливо маршалок. — Не хва-

літися так, паноньку. Говорять, що гайдамака сильний, мов бик... і карбованці гне ї залізні кайдани розриває...

— Що? — продовжував Хойнацький, покручуючи своєю головою. — Сильний, мов бик? Та я і бика і цього хлопа...

— Та по чим думаете, що він хлоп? — перебила пані Розалія. — Він певне шляхтич...

— Шляхтич, пані, не буде хлопам помагати...

— Ну, і хлоп не буде давати по двісті золотих панянкам...

— А я думаю, шановна пані, — сказав пан Янчевський, — що тут чимало брехні. Чи він шляхтич, чи жовнір, чи сорокатий чорт, — хай його побудуть громи, — а грабує він всіх без розбору — і хлопам не помагає — це байки. Хлопи самі брешуть, щоб налякати панів. Ох, ті гадюки!

— Успокійтесь, панове, — заговорив грімко суддя. — Вже то переборщено і для нас сором боятися такого лайдака.

— А правда! Не варта й валяти рук, — заговорила молодь.

— Панове! Прошу слова! — сказав пан Янчевський, встав й прийняв поважну позу.

— Тихше! тихше! Орація Демостена! — почулися довкруги оклики і шумний гомін поволі утих.

— “*Quouaque tandem, Catilina, abutere patientia nostra?*” — заговорив торжественно оратор. — Так, я зачну словами безсмертного Ціцера; доки будеш, Катиліно, над'уживати нашої терпеливости? Власті знають про нечувано-страшного опришка в нашім краю, його злочини ростуть, вкінці на наших очах поповняються розбої, грабунки, душогубства, а ми, пани країни, займаємося тільки поширюванням казок про збуя, та в добрій волі попиваємо угорське вино і нічого не робимо! Опамятайтесь, панове! Огляньтесь! А вічно безпечне, а в хвилині старших подій, велике лицарство, коли ти станеш обачним? — оратор замовк, поглянувши сумно на свою авдиторію й хвилину покивав головою.

На залі все замовкло; навіть лакеї зі збанками й шклянками застигли на місці.

— Так, небезпека велика й незмірна! — продовжував з новою енергією пан Янчевський, — і не в тім розбійнику вона міститься... Ні, не в нім! Хто він? Чи це хлоп, чи сибірський каторжник, чи жовнір-збеглець, чи благородний злодій-шляхтич, як це влучно сказала вродлива наша пані Розалія, — це все одно. Славне лицарство наше або з любові до широкої свободи, або утікає від кари закону, ставилося часто в ряди й підносило повстання... Так, я повторяю, що не самий гайдамака нам страшний, а небезпечне це, що вогонь скаче серед загальногоматеріялу, що іскра літає серед стрільного пороху. Я говорю про хлопів, про худобу... Чи ви не чуєте, як гуде ця зволоч? Чи ж не бачите, як вона збирається по корчмах й снується по лісі? Ось перед хвилиною говорили панове один до другого, що незвісний гайдамака появився й поповняє злочини майже в десятках місцях рівночасно, та ще на який простір — двісті або триста верст! А що це значить, панове? Значить це, що то не диявол-чарівник перелітає з місця на місце, а заводиться такі дияволи по цілім краю: нині їх чимало; завтра буде більше, а позавтра все наше хлопство приступить до дияволів... і того ми діждемося певно!

Янчевський замовк і зложив на грудях руки.

На залі була мовчанка. Під напором переляку всі не наче боялись підняти голови... Але ось почулись серед тяжких зідхань і грімкі оклики:

— Щож робити?

Цього видно й тільки чекав оратор.

— Що робити? — говорив він, піднявши високо голову і заговорив приказуючим тоном: перше — приборкати хлопство, подвійно вести над ними надзір, це — головне! Друге: панове повинні зараз зібратись і власним коштом устроїти облаву в сусідних лісах цілого нашого повіту, виловити і собаками витровити „лотрів”, звязати й віддати до тюрми. Це моя думка!

Янчевський побідоносно сів серед одушевлених і шумних голосів: „Віват! Хай живе наш Демостен!”

— Так, так! — загомоніла й молодь собі. — Облава з гончими, дубинами, сокирами, рушницями!

— О, це буде весела забава! — заговорила пані Розалія. — На таку забаву підемо й ми... Так, так! І представте собі картину: ліс... дерева... я стою з пістолею... курок: відведений... нараз він вибігає... Стій! Він просять милосердя... Я прицілююсь... але він такий прегарний...

— І пані відпустила б навіть таку звірюку? — спитав Янчевський.

— Відвага й краса мене все полонять, — відповіла лукаво Розалія.

— Певно, відвага й врода — це найбільша прикраса шляхтича, — вмішалась в розмову Доротея. — Перед відважним шляхтичем трудно устоятись жінці! — вона слабо зідхнула й замкнула очі. — Тільки чи цей опришок є шляхтичем... А хлоп — все останеться хлопом й худобою... Коли б він навіть був кращий від Аполла, то остав би низьким і боязном...

При тих словах голос Доротеї зазвучав різко а гнівне її обличчя зразу стратило сентиментальний вираз.

В тій хвилині увійшов в кімнату козачок з листом на таці й попрямував до Доротеї.

— Письмо до вельможної пані! — сказав він з поклоном.

— До мене? від кого? — здивувалась вона.

— Привіз якийсь парубок і поїхав — сказав — що відповіді не треба.

Доротея із здивуванням роздерла листа і глянула... Крик мимовільно вирвався з її грудей... Пані зблідла, мов стіна й повисла на кріслі... Всі налякалися...

— Води, води, лікаря! Розпустіть шнурівку! — кричали довкруги...

Пани й пані заметушились біля Доротеї.

— Що там? що там написано? — заговорили разом маршалок, Демостен і Пігловський...

— Нічого не розумію, — сказав переляканий на смерть Хойнацький, піднімаючи кинений жінкою лист. — Тут стоїть всего два слова: з га да й по кі!

IX.

В містечку Дережні церковний домик священика Степневича стояв на самім березі ставка. На другім боці вулиці стояла дерев'яна, темна, похилена церква; замість дзвіниці стояв на чотирьох стовпах дах; паркан, що окружав цвинтар, був у багатьох місцях розвалений.

Кінчався теплий, весняний день. На невеличкім подвір'ю панотця стояла найтичанка; пара буланих коней йшла розкидане, пахуче сіно. У тіні каштана, за круглим столом, заставленим мисками, тарілками, кухлями й великим горшком з галушками, сидів господар дому, отець Михайло з жінкою, Мелянією, та з двома гістими: старим отцем Семеном Дерлянським із сусіднього села Кальної Дережні і з сином своїм Хоздодатом, що заїхав до сусіда по дорозі в Шаргород.

Отець Михайло був високий, широкоплечий, кріпкий ще досить мужчина, з круглою, срібною бородою і добродушним лицем, що світило незвичайною смирністю й любовю; був він убраний в білий підрясник. Маленька, худенька імостіть, в темнім перкалевім одінню завязана хусточкою, виглядала в порівнянню з панотцем старушкою.

Донька господарів, незвичайно гарна й симпатична молоденька дівчина, то присідала до стола, то приносила з наймичкою їжу: мамалигу, бринзю й ярину, то послугувала гостям. Попович Дерлянський представляв певне протишенство до худенької, згорбленої постаті свого батька, з рідкою бородою й тонкою косою, що виставала коло карку хвостиком на верх. Цей Хоздодат був високого росту, досить заживний і грубий, неначе його фігуру витесали з деревища і не обтесали навіть країв; чорне волосся

розкинулося довкруг голови побуреними купками. Лице поповича можна було назвати навіть уродливим, коли б не грубість й простакуватість його виразу... На всякий случай поповичував себе за не останнього молодця, бо його вусики були дуже старанно підкручені, а з-під бурсацького підрясника виглядала на шиї червона хусточка.

Після двох-трьох чарок горівки, апатична розмова стала по трохи оживлятися.

— Лиха ваша церква, панотченку, — замітив старенький Дерлянський — ось-ось упаде і паркан розвалиться.

Попович зареготався голосно й добавив:

— Мерзость запустіння...

— Ох, ох, ох! — зідхнув господар Столневич, — бачу і сокрушаюся зіло... Ale що ж зробити? Звертався я вже до його мосці-маршалка; закричав, що у нього нема охоти піддержувати схизматицькі храми... Ставався і в консисторії, та там за мало гроша... а прихожане... що вони зроблять? Біда, неміч, нещастя — по-сліднє поле відбирають у хлопа...

— Навіть церковний город переділили на двое, — додала попадя.

— Біда, видно, кругом, — жалібно похитав головою старий гість, — у мене церковця неезгірша, так боюся. Латинський священик старається, щоб її перенести в болото, а на її місце побудувати костел... Хочу в Київ поїхати, так ох! Силен князь міра сего!

— Часи! Небавом служитимемо в полотняних ризах — похилив голову отець Михайло. — Так, то ви, отче, вибралися із синком в Київ?

— Ні, тепер покищо в Шаргород. В семінарію... везу отсего обольтуса отсего стультуса, — прямо египетська кара.

— Гм! — зачав попович і при помочі двох пальців обтер собі носа а за тим витягнув з кишені величезну хусточку й обтер нею пальці.

— А що там сподіваємось? — спитав батюшка.

— Пригода яка, чи що? — добавила з жалем попадя.

— Пригода, — покивав гірко головою гість — вже то така пригода, що тільки руками розведеш... За лихе поведіння сина вигнали із семінаря...

В ту хвилину підійшла до стола Олеся із збанком пива, поналивала в кухлі й стала підносити їх гостям, низько кланяючись.

Всі принялися за пиво.

— Ну, так ви що думаете? — спитав панотець.

— Гадаю ударити чолом ректорові семінарії, щоб змилосердився... Нехай радше всипить йому копу канчуків, а прийме... Я навіть везу провію.

— Я на канчуки не пристаю... — буркнув попович.

— Так на що ж ти, блудний сину, пристанеш? Реку тобі і паки: як виженуть із семінарії, не вертай в батьківську хату, бо вижену. Що мені з тобою робити?

— Возвріти на птици небеснії, іже не сіють, не жнуть, — зачав був глибокоумно молодий філософ.

— Ах ти, птах безперий, — нагримав на нього отець Семен — і як ректор не змилосердиться, то підеш в дзвонарі.

— *Vanitas vanitatum* це річ: суєта суєт: і от пастушеського жезла призвав Господь своїх слуг до неба.

— До неба? Тебе до неба?

Отець Михайло і його жінка засміялись, навіть Олеся захіхотала від такої пропозиції.

— Ах, ти дурень Бога Вишнього! — закричав отець Семен. — Лозою семинарською тебе б спарити...

— Через це усовершуюмося... в красномовності... зачав Хоздодат — а я можу оженитись.

— Женитися? — крикнув його батько.

— А чому ж би ні? Я можу...

— Та хто за тебе піде?

— Ого-го: Прийду, прочитаю Апостола на Службі Божій... — попович закашляв, задержався й кинув значучий погляд на Олесю; а вона замішалась й відійшла на бік...

— Ну, панна залюбиться, а її батько постарається, щоб мене висвятили в диякони.

— Ех, паничу, — сказав отець Михайло, — гіркий тепер священичий хліб, а дияконський й в горло не полізе.

— Не о єдином хлібі чоловік жив буде...

— Тъфу! — не витерпів отець Семен і крикнув на сина: — Мовчи, дурню! — Поза тим став прощатись.

Куди ви? — Запротестувала попадя. — Може підночуете, а то проти ночі, хрань Господи...

— Ох, так, всечесніший отче, — відізвалась старенька служниця, що прийшла прятати зі стола. — В кожнім лісі — по банді, а отаман літає на огненім коні і в одну хвилину і тут — і там...

— Та й у нас чував я всілякі страхіття про якогось розбійника-чарівника, — відізвався отець Семен.

— Горе міні сущу! — затриважився попович і зачав оглядатися безнадійно на всі боки.

— Та про цього розбійника йде добра чутка, — відізвалась попадя. — Говорять, що він правдивий лицар, із стародавніх... і такий вродливий, що й очей не відорвеш... а нападає тільки на панів, та економів, та писарів і жидів. Від них видирає все, що награбили.

— А бідних людей, пані, чи там нашого хлопа добром наділяє — пояснила бабуся.

— Так, так, справді, — потвердив хазяїн. — І на церкви дає. Для нас він не страшний... А над нашими гнобителями, та гонителями, та напасниками збиткується... Хоч священик не повинен бажати лиха близньому але; і в сих діяннях вижу возмездіє і реку: „коєму-ждо по ділам єго!”

— Ох, грішний і я — зідхнув старий.

Олеся стояла на боці, опершись на тин й задумливо дивилася в даль... До її вух долітали слова розмови... Її очі розсіяно гляділи перед себе, геть, поза водяне плесо якого струмені блестіли на закруті розтопленим золотом...

Сумерк збільшився; над річкою, де стояв чорний,

густий ліс, налягла вже нічна темрява. Ось соловій залящів далеко... В темній синяві небесній блиснула ледве замітною іскрою перша зоря, а Олеся стояла все непорушно; затоплена у своїх мріях, що наводили на її душу прегарні образи й звуки якоїсь мельодії...

Коло стола почулися якісь оклики, вони розбудили Олесю... Вона підбігла й побачила нову постать...

— А, отець диякон! — закликали разом і отець Михайло і отець Семен...

— Ізволенiem Господнім і рукоположенiem честного владики — смиренний єрей села Коржовець, — відповіла постать грубим голосом, приближуючись до компанії.

— Висвятився?

— Сподобив Господь.

— Ну, так дай себе поцілувати, отче, та й випити за твоє здоров'я; нехай Господь помагає тобі на новій дорозі! — заговорив добродушно й весело отець Михайло.

— Можна, — відказав гість, — горло дуже пересохло.

— Чи позволите горівочки... а може холоденького пивця? — заметушилась попадя, саджаючи гостя за стіл й підносячи йому кухлики й чарочки. — Олесю! — закликала вона дочку. — Скажи дівчатам винести з льоху холодного пивця. А я на кухню...

З кілька хвилин перед висвяченням стояло вже і холодне пиво в глиняній посудині, на якій виступила зараз перлиста роса і яечниця і бриндзя й інші домашні страви.

Мати і Олеся кидалися, то підсували, то відсували миски.

— Так, значить, ви отче Іване, висвятилися? — повторив отець Михайло, наповнюючи склянку холодним пивом.

— Будемо сусідами! — добавив старенький панотець.

— Висвятився, позволив Господь... Та треба сказати, що прийшла це відти поміч, відки й годі було надіятися... воїстину: путі Господні неізслідими...

— А що такого? — зацікавився отець Михайло і отець Семен.

Нововисвячений тільки махнув рукою й ковтнув кусок, притім оглянувся довкруги, а опісля заявив значучо й тихо:

— Поміг розбійник...

— Що-о-о? — крикнули разом і отець Михайло і попадя і попович, а Дерлянський тільки прошептав: „з намі хрестная сила”, підняв розставлені пальці й відхилився з переляку взад.

— Не лякайтесь, не лякайтесь, панотці! — продовжав гість. — Він хоч і розбійник, а видно має Бога в серцю. Ось, послухайте, як це було. Іду я, як вже сказав раніше висвячуватись. Іду і думаю, що з порожніми руками до такого важного діла забрався... На шиї у мене захищали три карбованці, та що то три карбованці? Сміх! Та що робити? Так ось, іду я з гризотою лісом; кругом ні душі; на шиї у мене — скарб, в бричці — ковбаса, два куски сала та дві палінниці... іду... і думаю про свої злідні... Нараз „шашть” хтось з ліса та й зловив моого коня за поводи: козачицько ростом добрий сяжень, а одежа на нім панська: за поясом дорогі пістолі, на плечі рушниця, а при боці шаблюка...

— А страшний собою? — перебила мимохіть Олеся. Вона стояла біля столу й слухала оповідання гостя з жевріючими очима.

— Як тобі сказати, панно? Це певна річ, що коли стрінути в темнім лісі тільки молодця, обвішаного зброяєю, то мурашки побіжуть поза спину а руки й ноги відмовлять послуху, та таки лице дуже гарне... Він говорить: „Ну вилізай!” Я й виліз! Вилісти — то виліз, а стояти не можу, — від ляку ноги дилькотять: „Є у тебе дещо з'їсти?” — питает. — Є! — одвічаю. — Ковбаси, сало і палінниці! — „Давай сюди!” — Я вже й не знаю, коли витягнули. — „А гроші у тебе є?” — „Є — кажу — три карбованці!” — „Давай!” — Роздер я свій каптан, став пороти обшивку, навіть погадав, що це останній гріш і що діти

мої безталанні не побачуть свого батька висвяченим і так мені стало гірко, що сльози самі з очей покотились. — А він глянув на мене і говорить: „Чого ж ти старий, плачеш, чи ж тобі так грошей шкода?” — „Ох, — застогнав я — як же не шкода?” Та й став йому говорити про свою безталанну долю. Не знаю, де у мене ті слова взялись, про все згадав: і життя безталанне і старість і неміч й бідноту й „копицю діточок” і гіркий хліб дияконський. А він вислухав і лице його стало таке страшне, що я аж перелякався. „Ей, горе — говорити — горе, нещаслива доле! Ну, на маєш від мене на памятку! — I висипав мені в полу пів сотні карбованців. „Знаете, — говорити — що не гультайство запхало мене в темні ліси, а тяжке, невиносиме горе. А душа моя за вас всіх кервавиться!” — Зідхнув тяжко ... А я кинувся дякувати, руку йому цінувати: „Не дякуй — говорити — на то я беру, щоб вам віддавати, а ось — усміхнувся — за ковбасу та за паляниці, спасибі: здорово живота напхали!”

Оповідання нового священика викликало незвичайнє зворушення. Довго ще опісля говорили про це гості. Вкінці бувший диякон згадав, що пора їхати. Дерлянський із сином, покріплений оповіданням о. Івана а головно тим, що йм довелося їхати одним шляхом, рішили рушити в дорогу, тим більше, що місяць повинен був скоро зійти ...

Пів годинки опісля в оселі священика все втихомирилось, все пішло на спочинок.

Мов п'яна увійшла Олеся до своєї малої світлички й кинулась на ліжко; в своїй задумі вона навіть не запримітила старої баби, що ожидала її. В світлиці, якої половину займало ліжко з високими підбитими подушками, пахло яблуками й сухим, запашним сіном... Біля образів миготіла лямпочка. Віконце було відхилене, а крізь нього заглядали галузки бозу, що ледве що зачав цвисти. Сумерк наповняв вже світличку, але стіни слабко ще біліли. Все в тім невеличкім кутику било простотою й душевною чистотою. Олеся опустила руки на коліна й повернула голову до вікна.

— Що з тобою, дитино? — прошептала баба, торкаючись до плеча своєї вихованки. — Може хто врік?

При цім питанню бабусі Олеся здригнула та й поглянула їй в лицце.

— Я утомилася, няню — відповіла вона.

— Ще-би, ага — буркнула стара. — Дай, нехай тебе роздягну, та уложу, бо вже пора... Сонечко давно вже сіло.

Олеся дала себе роздягнути й положити на постіль...

— Сядь тут, няню — промовила вона.

— Може розказати казочку? — підсміхнулась бабуся, сідаючи на краю постелі.

— Ні... а знаєш що? Ти нічого не чула ще про цього розбійника, про якого розказував отець Іван?

— Чому не чула, чула! Про нього всі люди кругом говорять.

— Хто ж це такий, няню, не знаєш?

Стара оглянулася на двері й прошептала таємничо, нахиляючись до самого вуха Олесі:

— Говорять люди, що він родом знедалека, з Головчинців над Ровом, а звуть його Кармелюком.

— Кармелюком... — повторила задумливо Олеся. — А ти не бачила його, няню?

— Я? Ні, куди мені: я й до церкви ледве долізу, а люди говорять, що він лицем кращий від сонця. Так і сяє... золотом і сріблом...

— Няню, а чого ж він пішов в розбійники? Чого?

— Хто його зна, дитино! Говорять, що у нього случилось тяжке горе, ну й утік він від напасників в дебри та ліси.

— Горе, так, горе, тяжке, тяжке, невиносне, — промовила Олеся і зідхнула.

— Та він крові людської даром не проливає й не позволяє своїм хлопцям нікого обиджати. Як у кого є яке горе — то йди прямо до нього, він поможе, тільки не обманюй, бо як обманиш, тоді нарікай сам на себе. Ніхто

Його рук не уйде, ні жид, ні економ, ні самий вельможний пан. Всі дрижать від його імені мов осиковий лист.

— Няню, а відки він набрав такої сили? — перебила Олеся.

— Відки? Говорять, що він чарівник! Є у нього така розрив-трава. Замкнешся хоч на сто замків, а він доторкнеться тільки до замку і кожний замок упаде, кожні двері подадуться.

І нянька зачала розказувати про подвиги Кармелюка, сплітаючи в чудний взірець героїчну дійсність з чарадійною, казочною красою.

Опершись ліктем на подушку, слухала Олеся оповідання бабусі... Рукав її сорочки опустився до ліктя й відслонив тонесеньку, майже дитячу руку; темні коси спустилися двома гадюками на груди; гарна головка була звернена до вікна а слабий відблиск темніючого неба освічував карі очі дівчини, що задумливо поглядали в далечіні. Під впливом тихого шепоту няні в її уяві стояла гарна постать лицаря-красуня, що спасав безталанних, а покоряє багатих, сильних й лихих. Вона бачила його мов в мряці, як він нападає на ворогів, — бачила його прекрасного, відважного, безстрашного, освітленого огнем: то знов представляла його собі, як він сидить в лісних дебрах зажурений, одинокий, упадаючий під тягаром недолі...

У відхилене вікно влітав запашний воздух. З віддалі доносилося слабо щебетання соловія. Крізь прозорі галузки бозу світили блідо-зелені плями вечірнього неба.

Якась солодка туга віяла від того згасаючого світла і тихо вливалась в серце Олесі; і чим більше вливалась вона, тим ясніше стояв перед дівчиною чудний образ невідомого лицаря-героя, тим більше бажала зняти з нього тягар недолі, припасти до його рук, облити їх слізами, розвіяти його туту.

X.

З початком XIX століття ліва західна частина Подільської губернії аж до східної частини Староконстантинов-

ського повіту Волинської губерні була покрита темними лісами й багновищами; ті останні тягнулися по обох берегах ріки Рова з допливами Гниличем і Гванькою. Непропускні дебри і болота були особливо в тім місці, де сходяться граници трьох повітів: Летичівського, Літинського й Могилівського; шлях, що тягнувся крізь ці пустарі, здався „Чорний шлях”. Сам цей шлях був дуже небезпечний й трудний, а хто лиш трохи зійшов з нього, той певно мусів загибати в багнах. В тих місцях лежали села: Головчинці, Гатня, Деражня, Красилівка, Овсянки, Гути і поменші хутори, що їм прийдеться відіграти дуже важну роль в нашім оповіданню.

У вузькім проході, в гущавині, закритій стінами яворів, берестів, грабів, що спліталися з собою в густий дах, чорніла між двома каміннями печера. Перед тою печерою було багнiste плесо, окружene непрохідним болотом. До цього островця, що здався „Чортовим островом”, вела стежина, положена через трясовину, про яку мало хто знат. Однак, навіть коли б хто відкрив цю стежину, то двох людей могло безпечно боротись проти тисячki, бо печера могла сміло уходити за недоступну.

Було це пізнім ранком; цю печеру наповняв ще темний сумерк. Крізь густу покрівлю галуззя денне світло вливалось слабо в отвір печери й топило зеленавими відблисками у хвилях туману, що безфоремними плямами накривав мокре дно й чіпався за вершки камінюк і коріння. В чорнім отворі, що в глибині ширшав, сліпо миготів огонь доторяючого багаття, освічуючи відблисками двох лежачих, узброєних мужчин; вони, видно, грілись, бо в тім тайнім місці було студено й вогко. Один з них був середніх літ мужчина й пригадував типового, старого солдата. Волосся, що розкинулося по його голові невеличкими купками, хоронили слід колишнього, низького стриження, а на щітиною порослій бороді видно було колишні „бакенбарди”. Сіра краска волосся обіймала опалене лице мешканця дикої печери, а темний ніс видастався в темряві чорним; глибока зморшка літ між широкими бровами.

вами, надавала виразові його обличчя чимало дикості. Убраний він був в простий, селянський одяг; тільки за поясом виднілась пара пістолів, та велика ножака в шкіряній піхві.

Його товариш у всім представляв собою повне протиavenousтво. Був він молодий, уродливий, статний; в тонких рисах його лица й у виразі прекрасних очей світилась благородність й гордість; убраний був в шляхетську одежду і узброєний багатою шаблюкою...

— Ну, що ж Янку, — перервав вкінці мовчанку старший, — давай хоч покуримо, а то здорово проголоднів, аж коло серця млоть.

Янко, — що був наш Кармелюк, — подав мовчки своєму товаришеві капшук з тютюном.

— Так, братчику, — продовжав старший — позиція, що її вибрали, дуже добра, і нас сам дідько не зловить. Нехай їх навалить ціла ескадра або й дві, то ми оба перемолотили б їх всіх! Як ми вийшли з Вінниці, то було страшно: ворог довкруги а у нас ні зброї ні одіння... Спасибі, що народ укривав...

— Народ тутешній — то золото — перервав Янко, — тільки пригноблений жидовою та поляками економістами, а то би...

— Народ добрий, це правда... згодився товариш, — я ось і говорю, що коли б не він, так нас були б і зараз зловили... А тепер ось, коли дібрались до цього „пекла”, то неначе у Христа за пазухою...

— А чи ти пояснив товаришам точно, де наше пристановище? — спитав досадним голосом Янко.

— Так... А за пролазом поставив двох вартових, щоб провели своїх і сторожили „Чорного шляху” на всякий случай... Рудий, Кіт і Люшня порозлазились по хуторах, щоб роздобути якої перекуски та й клич порозказувати.

— Знаю... Та чому їх до цієї пори нема? Може де попались в руки панів?

— Не такі вони... Гід Винницею, як напав на Андрія Люшню економ з цілим десятком челяді, то він як схопив ломаку, так і пробився крізь них... Як махне, мов косою, по двох так і „шкереберть". Я біжу йому на поміч, а він кричить: „Не бійтесь, дядьку, я їх сам..."

— Андрій, славний хлопець... кріпкий і щирий.

— Та Й і Рудий негірший... Пристав до нас аж з Литви... Держиться вірно, мов собака... А хороші також були там міста над Припетю... І води і риби й дичини — доволі! Можна було набрати хлопців, та й дівок, та й човенце бистролетне... Тебе друже, все тягнуло до цього краю.

— Або тут не гаразд?

— Що говориш... Сторона прегарна, та тут дуже багато всюди народу... а наше діло чайже скрите.

— Подумай, друже, що наше діло тільки до часу, — сказав серіозно Янко, — і ти мені побожився, що постараєшся за пашпорти й проведеш за кордон, як тільки я найду жінку, дітей...

— Думаю, брате, думаю... і ось тобі вояцька рука, що додержу свого слова... Тільки не треба квапитись... Погуляєш ось тут і набєш кишені... З порожніми, брате, кишенями, що з порожнім животом, ні в дорогу, ні к' Богу!

— Та ми задля тих кишенів вертимося третій місяць, а я не в силі добитись до сім'ї...

— Добешся і порахуєшся зі своїми ворогами. Тільки потерпи; терпів в нашій Мушорі три роки, так наплювати на три тижні!

— Що ти? Мало ще муки?

— Мало! Ось недавно тому була біда...

— Еге, коли то тебе зловили на крадіжі? — сказав Янко.

— Ні, коли тебе, Янку, убрали в мундур, відказав Дмитро Гнида, — тоді могла бути певно мука.

При тім спомині лицезрів Янка спалахнуло густим румянцем і якесь неприємне чуття схвилювало його кров й

роздудило дрімаючу досаду... Але скоро він запанував над собою, зіхнув глибоко й відповів:

— Ні, друже, не в карі була мука, але в тім, що я находитився на чужині, далеко від своїх любих селян, від рідної сім'ї, від тих ясенів, грабів і від того синього неба... з тою мукою годі рівняти найбільшу кару...

— Го! Не говори, братчику! ось моя спина не одну копу буків перенесла! Ти ще іх не коштував, а як скоштуєш, то заспіваеш іншої!

— Невже ж будемо гинути з голоду? — перервав Янко мову вояка. — Піди но, Дмитре, та спитай вартових... Треба куди будь кинутись, поки ноги носять, а не пропадати, лежачки...

— А чому ж би не йти на звіди; та кидати таку неприступну, можна сказати, кріость, годі... Провізії придачу сюди, товаришів зберу і станемо такі походи робити, що... Ех, калина-малина, ягода червона... Я тобі все роздобуду, пане отамане...

— Роздобудь вперед хоч кусник хліба.

— Таки так... Я ось таки зараз, а потім загуляем ось як... А я трохи твою пані накрию...

— Ну, її — махнув рукою Янко.

— Що ти? Багата і негодяща... Пощо було писати карточку?

— Тому, щоб мучилася страхом... а чим більшу вона буде терпіти муку, тим відрадніше моєму серцю, та крім того бажаю конче побачити сім'ю.

— Як там собі знаєш... а на звіди я зараз, — і він бистро поскакав вперед.

Янко ліг на живіт, оперся на лікті, здавив голову руками і вдивився на купу вугілля, довкола якого вились ще тонесенькі змійки. Ціла печера наповнялась тепер голубим півсвітлом, що вривався з долини і зверху крізь гущавини і щілини поміж скалами. Тепер вже можна було замітити, що звід печери підносився в глибині і сама вона поширялась в глибині, ділячися на два-три рамена, що чорніли своїми хідниками; в глибині головного проходу

виднілись купи всілякої одежі, зброї й цінних речей. Серед тишини доносилося в печеру тихе монотонне журчання потічка та безупинний стукіт дятла, що затихав, то побільшався з подвоєною енергією.

Та Янко не чув цих звуків; він глибоко задумався й затопився в споминах про минуле. Міра, військова касарня, пестра, чужа товпа й безконечна дорога, що віддаляла від любої країни, від дорогих серцю людей в темну, безпросвітну чужину, — все те злилось в його серцю в якусь велику тугу, в якись довгий, безконечний стогін... та переймав його болем... А опісля, опісля зачалась муштра, пониження... Замість пана й економа прийшли вахмайстри, та й нашовся тут й свій чоловік, що поглядав на хлопа насмішливо або злобно. Коли б не було там земляка Гниди — майнуло в думках у Янка — коли б я не був з ним стоваришувався, то був би певно пропав... а опісля ще пощастило йому авансувати... І Дмитро поміг; сказав він цьому слово, тому два... Хоч не зовсім був він земляком, бо аж з Полтавщини, а все таки своїм братом.

Всі чули на своїй шкірі кулаки, побої і т. д. як науку при муштрі, але Гнида один, став за нього заступатись. Щире серце Янка відклинулось зразу на добре чуття Гниди й відплатило йому сердечною дружбою. Було отже для Янка з ким перекинутись щирим словом, поділитись своєю безвихідною тugoю, і на душі у нього прояснилося.

Гнида хоч вже привик говорити по казъонному, а все таки не забув розуміти рідне слово й вислухав жалоби Кармелюка з жalem і співчуттям. Раз, коли годі було витерпіти жаль і тугу, Янко заявив своєму товаришеві під впливом розпуки, що він наложить на себе руку а передтим поб'є вахмайстра.

— Дурницю, братіку, зробиш, — налякався Дмитро. Як тебе припекло до живих печінок і нудьга подолала, то утікай в рідні сторони і вже... Ну, тяжко буде скриватися, а коли і зловлять, так хоч погуляеш. А там: сім бід, один одвіт! Та й від одвіта можна утікати, коби лиш гроші, а коли дійде до крайності, тоді можна себе вислати

на довшу путь... тільки це вже в крайнім разі... інакше ні... Я сам пробував утікати й закоштував буків... а ще маю охоту погуляти на свободі, на роздолі...

— Братіку мій, друже мій! — обняв його з криком Янко і цілій затримтів від надії. Та надія оживила Янка і товариші опісля часто застановлялися над способами утечі, передаючи один другому свої відомості про ріжні країни, порядки і свої родини.

Гніда був сиротою, пятнадцятий вже рік служив він при уланах і в Полтавщині не було у нього ні рідних, ні друзів; крім того, родинне місце — Кременчуцький повіт — був безлісний, а особливо три сумежні повіти були дуже добре місце до криївок... тому то і Янко намовив Гніду утікати разом з ним у свій родинний край, та Дмитро, навчений життям, відкладав утечу до відповіднішого місця й ліпших грошевих відносин.

Янко міг вже тепер очікувати терпеливо; його підбадьорувала надія й побуджувала його до страшного кроку, присипляючи собою всі обиди. Та як міг Янко як солдат, заробити грошей? Ремесла на нещасти він не знав, а своїх загальних відомостей умових не міг примінити в ділі... І він задля своєї постави став учитися московської мови; дістав через Дмитра віслякі букварі, книжки, учився по ночах, бо таке заняття було тоді вдень неможливе... і таки подолав: здібності мав він великі, з книжками він заходився від дитинства, тому нічого дивного, що він у розмірно короткім часі вивчився по московськи читати й писати, в мові набираючи він також багато вправи.

Та близьке начальство все таки дізналось про його роботу і якийсь ротмайстер взяв його до себе за писаря. Положення Кармелюка покращало. Хоч, правда, і від ротмайстра доводилось йому часто дістати полічника, особливо, коли собі трохи підлив, та все таки Янко з'умів приєднати його собі, прислуговуючи йому радами та й іншим своїм знанням; вкінці він виробив собі вплив на ціле начальство.

Кармелюк з певною гордістю оглянувся довкруги.

Площа перед ним була залита ціла ясним світлом, а по скалах виблискували золоті плями, в темнім кориті дна журчав по камінцях невеличкий потік а на його бережку, п'ять кроків від Кармелюка, горлиця вложила головку в прозору воду й тріпала своїм жовтогарячим пірям... Першою думкою Янка було: убити неожиданого гостя, спекти його на вугликах та й заспокоїти хоч в часті голод, та він взяв руку, що її простягнув був до стрільби: йому стало жаль невинного соторіння, що віддавалося ціле радощам життя... Думки його знов перенеслись в минуле.

Ось він у ротмайстра віджив, поправився, приодівся і знов зачали всі на нього поглядати, як на красуня. І служниці, і дівчата-міщаночки й жінки-купчих задивлялися, румяйночи, на білолицього, румяного, з чудними очима, писаря та й і він зачав відповідати усміхами на палкі погляди. Молодість, скріплення на силах і етика давали йому на це право: не спроневірився він глибокій любові до своєї жінки, а від сяких-таких розривок годі було відмовлятись... Так, у всякім разі, думають інші...

Так минув ще рік. Кармелюк писав доволі часто до своїх, але від них діставав відповідь рідко, та й ті відповіді були писані так незугарно сільським писакою, імовірно дячком, що трудно було з них дізнатись, як живе сім'я. На третій рік дізвався він з одного листа, що управитель гнобить дуже його жінку.

Ця вістка довела Кармелюка до скажености, і він хотів було утікати з війська, щоб захистити родину від напасника. Та Дмитро здержуває його, обіцюючи з ним разом утікти небавом, як лише полк рушить з місця. Небавом справді полк рушив в дорогу і здійснення надії стало близьким.

На новім місці було б вже певно гарно, та на біду задивилася на нього жінка одного офіцера й довела до того, що Янка взяли на ескадронного писаря. Певно: цей новий уряд був новим відзначенням й відкривав Кармелюкові нові перспективи почестей, та розташування й опіка пані командирші ставала небезпечною... Янко при-

гадував собі вже одну таку опіку, що скінчилась для нього страшним ударом...

Далеко почувся легкий свист. Янко здригнувся й зачав надслухувати.

XI.

Довго ждав Янко; ні свист, ні умовлений крик не повторився і він подумав, що це йому таке причулось з голоду. Перевернувшись на бік, Янко набив тютюном лульку й затягнувся їдким, острим димом; в його голові неначе наліг туман... „Хе, хе! Командирша! — усміхнувся він. — Чорт, а не баба! Незгасаюче пекло і вже!”...

Вже як він не був з нею обережний... і це не помогло! Доля загадочного солдата її зацікала і вона стала чіпатися зі своєю любовю, мов репях: початково опіка, опісля материнське співчуття, далі ніжність сестри, а далі... Янко потряс головою й пошкробався кріпко по потилиці... Стала просити на обід, впроваджувати між гості... Командир лютився, але командирша управляла полком, — і всі стали з ним обходитись мов з шляхтичем, мов з рівним... Янко опинився на краю пропасті, між двома вогнями; рятунку не було, або ліпше сказати: рятунок був тільки в одній утечі: та Гнида й тепер не був готовий: йому треба було ще одного тижня, щоб залагодити якесь діло... А тимчасом туга за ріднею і сім'єю збільшалася у Кармелюка до небувалих границь; всякі грішки, навпаки військовій філософії, все таки вливались в його серце, мов кліщі і мучили його совість; це неприємне почуття викликало із дна душі посередне чисте чуття і воно намагалося стясти з душі цей огидний боліак і побачити за всяку ціну свій рідний край, обняті дорогу жінку, дітей, особливо старшого сина... Кармелюк заявив своєму товарищеві, що він не буде ждати більше, як тиждень.

А за два дні донеслась ця річ до командира, — тож Кармелюк був приневолений утікати зараз вночі. Він ки-

нувся до Гниди, але зараз в однім заулку стрінув він ось яку сцену: його товариша вело двох солдатів а руки у Гниди були скручені за спиното...

— Пустіть, братчики, — просив жалісно звязаний, — не губіть душі християнської... Тож мене за крадіж з вломом поведуть зеленою вулицею... між буки... не шкуру, а душу виблють... Не беріть, братчики, на себе такого гріха... Нате ось гроші, поділіться... а мене пустіть... свідків нема...

— А нас будуть уважати за злодія! — відгризався старший.

— Та таки він правду говорить... таки так... Йому відобують мясо від костей, — добавив нерішучо молодший...

— Замість злодія, нас мучитимуть...

— Та я, братчики утечу... Ось тільки пустіть... — і сліду не буде... Ну, на мене буде підозріння... а ви хі при чім... Там ніхто не застав мене, крім вас...

— А опісля, як зловлять, то нас видаси! — вагався видимо старший.

— Нехай я цим словом удавлюся, як вас видам! Не губіть братчики, рідні! Ох, туга мене обіймає!... Смерть моя!

Янко немов ще чує ту просьбу і серце у нього й тепер неначе розривається. Далеко дався чути неначе брехіт собаки, або крик... Чекати було неможливо, прибіжить наляканий народ і товариш його, одинока підпора, загине...

Забуваючи на своє незавидне положення, Кармелюк несподівано вискочив з укриття, мов тигр і двома ударами повалив солдатів; опісля перетяг шнурок, що ним був звязаний Дмитро і побравшись за руки, вони кинулись навтікача... Темна ніч пособляла утікачам, а ранком вони були вже в темних лісах...

Янко обтер рукавом каплі холодного поту, що виступили на його чоло при тих споминах і став надслухувати: йому причувся далекий свист, що долетів до нього неясним звуком.

Він піднісся на ліктях й притаїв віддих... і знов несподівано почув, що в самім провалі, недалеко від печери, роздались виразно кроки і то не одного чоловіка, але двох або трьох.

Кармелюк схопився на ноги, відтягнув курки на своїх пістолях, поправив шаблюку, положив біля себе кинджал і став ожидати... По проваллю перебігли якісь тіні в напрямі входу печери і хвилинку опісля вирости перед ним три постаті. В першій хвилині розпізнав Кармелюка свого побратима Дмитра і, заспокоївшись, запхав пістолі за пояс і другий був також свій чоловік, один із вартових при „Чортівськім острові”. Андрій, а третій був для Янка зовсім незнайомий.

— Пане отамане! — крикнув Гнида, входячи до печери... — А ми тобі привели гостя... Вже так хотілось йому побачити Кармелюка, що навіть кіньми й бричкою хотів під'їхати до нашого місця постою...

— Ох... Дни життя моего... аки дим! — лепетав одубілим язиком приведений молодець, стараючись вірватися з залізних рук своїх поводаторів.

— Га, ми раді дорогому гостеві, — сказав привітливо Кармелюк, виходячи із своєї крійви.

— Ох, я нещасний! — закричав полонений переляканим голосом, кидаючись Кармелюкові до ніг... Млад єсом... єдва із черева матері ізидох... Ні каємуждо зла сотворихом окромя Ганки... А про Марину... брехня! Пощади і помилуй блудного сина... хоч єрейства ради, господине мой!

— Ха, ха, Гарно просить помилування... а душа видно в пятах! — реготався Дмитро. Вартовий тільки махнув головою, оперся рукою на палицю і глянув спокійно на отамана.

— Та будь спокійний, паничу! — зачав було Янко.

— Non sum панич, sed попович, — перебив йому полонений. — Це тільки зверха. Красот і прельщення ради... для Євина рода... — оправдувався дрижучим голосом полонений, боячись, щоб назва панич не потягнуло за собою

страшної пімсти розбійника, що вславився вже своєю ненавистю до панів.

— Попович? Тим ліпше! Тільки може ти поляк, що закидаєш трохи по латинськи? — спитав його Янко.

— Присягаюсь на св. Тройцю! — крикнув попович і підняв догори праву руку. — Я є з попівського роду з діда-прадіда... із Калюжної Дережні... І називаюся, як мій батько, Дерлянський.

Це дійсно був той самий попович, що заїджав із своїм батьком до отця Станкевича, в Дережню. Але, Боже мій, його ледве можна було пізнати: його ліберія була пірвана на кусники, терня й поменші галузки стирчали в дірах; шаравари були цілі замазані болотом й зеленою ряскою; відорвана частина камізолі бовталає, мов розбиті двері на теплі; останки шовкової хустинки в лахміттю обвивали шию; волосся прикрашене листям водних рослин; руки й лице були чорні від грязюки; риси обличчя були повні переляку, розширені очі дивились божевільно, а чорні плями на щоках ще більше відбивались від страшної блідості лица... Попович нагадував собою божевільного, що урвався з посторонка.

— Та встань же, domine, чого лякаєшся? Ми пречінь не звірі, а я свого чоловіка не обиджу та й другим в обиду не дам... Пустіть його, братчики, він не втече.

— Як! — сказав Дмитро, — ось і вартовий розказує, що як тільки задержали бричку, так він в одній хвилині з нею через голову і показав плечі... Гнат кинувся в погоню, а він в „чагарі”, пірвав на собі одіння, добіг до болота а там застряг по шию... там його взяли в полон.

— Так, батьку! — потвердив вартовий.

— Та й дорогою бажав драла дати.

— Ну, коли б він хотів утікати з цього місця, то дорогу найде хіба в пекло, — сказав отаман.

— Коли велиможний пан...

— Не пан, а отаман, — поправив Дмитро.

— Коли велиможний отаман, — продовжав попович — має беневоленцію... і дасть надію на невредимість моєго тіла і живота, то я обіцяю не втікати.

Він підвівся, потряс головою, обтер на руках і щоках засохле болото, пригладив пальцями свою кучму і переляканим поглядом оглянувся взад.
бо ледве держиша на ногах.

— Як ти попав нам у руки? — спитав Янко. — Та сядь,

— Страха ради юдейська, — відповів тяжко зідхаючи, попович й сів на чималий корінь — я з батьком іхав в бричці, а за нами в однокінній „біді” чимчикував отець диякон... А іхали ми в Ібар... Батько мене віз, щоб знов лишити в семінарії, зане ізган біх ізвержен! — зідхнув він і потер заболоченою рукою спочене чоло, при чим розмазав по цілім обличчі.

Це викликало у отамана й у його товариша веселий сміх; та вартовий, великанського росту й атлетичної будови, дивився спокійно і чекав приказу отамана.

— Ні, думаю, що ні образа ні подобіє? — розсміявся попович. — Але — пика чорна, та душа біла. Так аз глаголю: доїхали ми до краснопільської коршми... Там нас зіло налякали... Раннім ранком зірвалися ми, щоб доїхати до Вовковиць до заката съвітила і доїжджаєм до „Чорного острова”, а отець диякон і рече, що він знає стези, якими може обійти це діявольське сідалице та двом коњям і бричкам неможливо було іхати... Тому батько май, одоліваємий духом униня, присів до диякона, а мене, вище названого сина, лишив на „чорнім шляху”... І ледве я направив колесницу на цей путь, як піднялись на мене вражія сили, окружили й перемогли...

— Батюшка і диякон добре люди, то ж треба оповістити, щоб їх ніхто не непокоїв, — сказав Янко, — а як не виїдуть то оглянути стежку, щоб вивести їх на певний шлях; а з ними і поповича провести... А що, не найшли чого в бричці? — звернувся він до вартового.

— Не дивилися, батьку, відповів цей з поважанням.

— Там нічого нема! — затривожився попович. — Тільки харч...

— Їх якраз нам треба! — крикнув отаман. — Три дні ні я ні товариші не мали кусника хліба в устах...

А що там є у тебе, пане поповичу?

— Для нас з панотцем на дорогу десять штук паланиць, сала з свійської свині добрих п'ять шматків та сушеного *piscis tarapí* більше як пів копи а проче, аки приношені для умилостивлення синедріона.

— А що для синедріона? — спитав цікаво Кармелюк.

— Для нього — пернатих, сиріх гусок і гусаків присолених, зіло смачних, десять качок, іменуємих такожде утицями, гарно пріправлених й присмажених, дві десятки ...

— Гарно здає звіт, хай його вовк з'ість! — сказав Дмитро й погладив свої вуса й бакенбарди. Вартовий тільки сплюнув й відвернувся. Сам Янко вдивлявся сильно в поповича й ликав слину.

— Ну, масла ще свіжого три фунти, та сира діжечка, — продовжав попович, — кукурузи гелетка, сочевиці, мухи гречаної й пшеничної по мішочку, та кілька торбинок круп.

— Склад, цілий склад! — крикнув Янко.

— Магазин поживи... Можна найстися, — добавив Дмитро.

— Ну, як хочеш пан-поповичу, а ми у тебе всі синедріонські приношенія заберем... Хоч заплатимо, а заберем. Бо голод не тітка, — сказав отаман.

— Дуже добре! — утішився попович, — без приношений батько не дістанеться до семінаря, а вернеться назад і мені облегчиться бремя... Одно токмо, щоб відомо йому стало, що дань взята паном отаманом, а не пропита в шинку, зане цього батько не похваляє.

— Не похваляє? — здивувався Янко й приказав вартовому: — Зараз принести сюди все... Та сповістити всіх людей, щоб поспішили до нас завтра...

— Та принесіть й бочільчу вояцьких сліз, що здається роздобули наші у жида, — додав Гнида.

За якийсь час все було сковане в отаманській печері а на завтра лишилось п'ять паланиць, два кусні сала та десять штук тарані... До того й бочільчу горілки, що осталась під наглядом Дмитра.

З вартовим прийшло ще трьох хлопців. Всі вони дістали по рівному кускові сала, по паланиці і рибі а також всі випили по чарці горілки. Чарку цю, що колись служила до чаю, — забрав Дмитро у якогось пана економа для якоїсь подорожньої потреби і вона служила все за чарку. Хоч є така приповідка, що по першій не закушують, але наші голодні, не дожидаючи другої, кинулись лакомо до хліба і сала... Очі горіли у воїх страшним огнем, бліді лиця зачервоніли... і серед загальної мовчанки тільки й чутно було зідхання та жування...

Попович ще перед поворотом вартового був зовсім спокійний, він освоївся із компанією, зачав розказувати бурсацькі анекdoti; тепер він підкріпився оковитою ї рибою і чувся після переляку дуже добре й своею мімікою викликав загальну веселість і коли піднесли йому другу чарку, то він до неї сказав ось-які стихи:

Оковита — створена з жита;
Хто тебе добре ковтає,
Той сладость во нутру має;
Та ще добавити мушу
Що веселить вона душу...
Славім сего на віки,
Хто ущасливив тобою чоловіка...
А щоб ти знала свою межу
Так лізь в мою глибоку вежу.

І він при посліднім слові вихилив чарку до dna.
Сердечний сміх понісся при тих словах бурсака.

— Ось як плавно вибубнив! — крикнув Дмитро. І як швидко вихилив чарочку... Молодець! люблю таких! — і він поклепав поповича по плечу.

— І мені подобалася твоя весела вдача, — засміявся отаман.

— Я, пане отамане і заспівати можу гласом велім! — кричав попович, бо дві чарки оковитої стали його розбирати. — Коли б так тут гітара, або торбан! Eh, співав би: „І шумить і гуде, дрібний дощик іде”.

— Ох, молодець з тебе! — підбадьорював його Гнида і вся остання компанія підхопила також...

— Ось роздобуду де торбан, так я тобі ударю по струнах! — додав Кармелюк.

— О, возвеселюсь вон час, в сієму сущу, я в силі співати без тимпанов і гуслей...

І попович дзвінким голосом заспівав веселу пісеньку.

Чим довше він співав, тим більше підносив голос, жестикулював й прискорив темпо... Вкінці попович прискорив темпо до козачка, підібрав фалди своєї ліберії, ударив голака і пішов на присюди; компанія неначе збожеволіла: всі стали підспівувати, кричати, свистати в такт й верещати з веселості.

— Гей! — крикнув Дмитро, тупаючи ногами. — У! Шельма! Бий закаблуками, каналія! А, щоб тебе! Так та перетак!

— Хлопче, дуже добре! — розпалився і Янко, забуваючи на свою тугу.

Аж коли вже стратив сили попович, перервав скажений танець й упав, серед оглушаючих криків, майже над самим берегом потока.

День зближався до полуночі і ярке, весняне сонце зачинало вже припікати. Здалека гомонів крик сови.

— Може то твого батенька там накрили? Так треба тобі спішитись до коней, щоб він з тривоги не згинув, — звернувся Янко до поповича.

Послідний підвівся, страшно дихаючи, поглянув довкруги жалібним зором й став досадно шкробатися в потилицю.

— Спасибі тобі, поповичу, — заговорив отаман, — за твою веселу вдачу і за цей щасливий день в нашім безсталаннім життю. Ховатися від людей — це не радість... Та й товаришить нам тільки журба та гризота — тож і за хвильку сміху спасибі! А батькові скажи від мене, що я задля великої нужди забрав його харчі і що я певно заплачу йому з надвишкою.

— Ех, пан-отамане! — закликав щиро попович, якого

вразила до глибини душі сердечна гостина. — Говорять про тебе чимало страховищ та я такого чоловіка, як ти, такої душі — ще не бачив... та й вас, братчики, я полюбив... Я опинився неначе серед рідної сім'ї... Прийміть мене, братчики, у свій табор — зачав він знов комічно кривитися — буду вам послушником і паки лаки реку, все зроблю, що скаже отаман і життя покладу за вашого батька і за вас, товариство!

— Приймем! Оставайся! Згода! — почулись веселі оклики.

— Ти любий для мене, поповичу, і діло тут для тебе найшлось би — відозвався задумано Кармелюк, — та лишатись тобі не випадає: годі синові йти проти батька, та й нам не було б це без гріха... А ось коли ти станеш на своїй вже волі, то тоді приходи. А тепер поки що прощай! — і він обняв зажуреного поповича.

Всі мовчки згодилися на мудрий приказ отамана й пішли провести веселого гостя.

Лишились тільки Янко, Дмитро і Андрій.

XII.

— Гарну я тобі, отамане, приніс новину, — зачав Дмитро, коли замовкли кроки відходячих. — Перше: йдуть до нас із хуторів люди із Красносілки... Будемо мати людей в резерві... А друге: роздобули чимало поживи. А третє: віднайшовся жид Лейба. Коршма його на „Чорнім шляху”... Він обіцяв купувати всякий живий й мертвий товар. Ну, знаємо діло, багатіти він буде здорово, а все то для нашого діла. Так ось тепер можна сміло і важку добичу зловити, та й забавитись здорово...

— Ex, брате, ти все про гульню, — замітив з докором Кармелюк, а про мое горе у тебе не має думки! Та ж відси не більше, як десять миль, є моя сім'я, що з нею насильно мене розлучили, а ти тільки за добичу!

— Ми ударимо й в твої сторони зажадати від собак довгу...

— Перше всього вирятувати сім'ю, а не дразнити собак...

— Тож коли ті собаки загризли твою сім'ю...

— Як? — зірвався на ноги Кармелюк й поглянув гнівливим зором на товариша.

— Таки так, — продовжав різко Дмитро. — Та сама пані, що ти не піддався її дурові, її мало того було, що тебе скривдила, а бажала ще для пімсті купити й твою сім'ю... Ось його спитай!

— Правда, батеньку рідний! — потвердив Андрій, — Я й перед тим зачував, а тепер чоловік з тих сторін прийшов; він розказує, що пані катує людей... Гинуть всі... І пан звірюка...

— Ну, що ж скажеш? Ще й тепер писатимеш карточки? — крикнув Дмитро.

— А... — застогнав Янко, затопивши свої пальці в буйне волосся. — Гадюка, змія! Ні, пора їй вже вирвати їдовите жало... Зараз... біжу... і роздавлю! Ти лишайся тут... А я... ні хвилини!

— Батьку, возьми мене! — просив Андрій.

— Ні, нікого не поведу на заріз: там — правдива кріпость. А тут мені тебе треба!

І він бистро повернувся до виходу.

— Ну, вже як схочеш, а одного тебе я не пушу! — дігнав його Гнида. Тут і Андрій Люшня поорудує а я побратима не видам.

Хойнацькі повернули в Овсянки, перелякані на смерть. Доротея не висказала перед чоловіком жадних лідозрінь, а стала розсилати слуг по сусідах, щоб з'їжджались до них, зачала збирати до свого двора загонову шляхту, роздавати зброю й укріплювати двері. Не тільки близькі сусіди, але й дальші пани наповнили дім і двір Хойнацьких, а деято з них прислав й до двора для охорони свої речі. Хлопів Доротея не припускала до двора, а всі чинності сповняла вірна челядь. За тиждень розширино втроє рів, що окружав двір та й поглиблено на два сажні; на його берегах

став стінотою частокіл з дубових й грабових колод а в'їздова брама укріпилась високими ворітами окованими залізом. Треба ще було додати до брами камінну підставу, та не було під рукою муляра, а хлопа-муляра Хойнацький не хотів брати: замість того укріпив дім.

Пивниця під домом була наповнена запасом пороху, солонини й інших запасів; крім того, на всякий случай, побудовано тайний перехід з кабінету до пивниці. Таким чином двір Хойнацьких, при збройній силі, міг довго віддертати облогу а його властителі, навіть в крайнім разі могли утікати. Це успокоїло Доротею; тільки пан Вінкентій був неспокійний за браму і за місця над річкою а все шукав в околиці шляхтича-муляра.

Між тим затихли слухи про Кармелюка а коли доносились сюди відгомони їх, то в тім змислі, що Кармелюк вибрався в Жмиренку та й там зупинився. Все те усмирило тривогу панства Хойнацьких і дало їхньому життю більше веселості...

Минуло ще два тижні а у Доротеї затерся спомин про глупу карточку; вона зачала навіть підозрівати, чи це не чийсь жарт, хоч це дивно було, бо тайна кімнатки була відома їй та Кармелюкові.

Раз, коли повертається Хойнацький з забави, стрінув його якийсь середніх літ, бородатий шляхтич. Зрівнявшись зняв він шапку, поклонився низько й зупинився з відкритою головою.

— Шо ти за один? — спитав пан і зміряв стоячого гордим поглядом.

— Муляр, ясновельможний пане... прошу ласки й роботи.

— Муляр? — зрадів було Хойнацький, але опісля пронизив прощака підозрілим поглядом і спитав далі: — Чи карап?

— З Пилип, Могилевського повіту, відповів муляр.
— Старообрядовець... Нас українці звуть п и л и п о н а м и...

— Шо це українці?

— Та ось хахли... Ненавидять нас... Ну і ми їх нечистих не пускаємо до себе... Ми хотіли вже було податись у Литву, щоб тільки не бачити цієї проклятої хохляній.

— Слухай, пане-коханку, — звернувся пан Янчевський до Хойнацького, — це прямо Бог посилає тобі такого робітника. Я пилипожів гаразд знаю, вони дійсно ненавидять й погорджують хлопами-худобою й задля релігійного фанатизму й задля мови й звичаїв... Тут можна сказати напевно, що цей кацап не наваже зносин з твоїми хахлами... та впрочім: можна біля нього поставити двох вірних дозорців й бути зовсім спокійним; треба докінчити і брами й огорожі, так небезпечно лишати.

— Маєте рацію, — згодився Хойнацький й став годити муляря.

Послідній після точної ревізії, увійшов в двір. На другий день предложено йому пробну роботу: поправу печі, і Хойнацький був зовсім вдоволений...

А на третій день покоївка Фрося хихкала й шептала зі своєю товаришкою, перед якою вона висказувала всі свої тайни. Це була та сама Фрося, що служила шість літ тому назад у Пігловських; як одержала свободу, то зedнала собі довіря у панів Хойнацьких і стала покоївкою Доротеї.

— Смішно й казати! — сміялась Фрося. — Цей кацап залибився в мені!

— Та як, цей дідуган? Та й ще кацап з бородою... Цапом від него заносить...

— А ви певно це знаєте?

— Та ні! — хіхотала, почервонівші покоївка. — Тільки так мені здається... Впрочім: я перший раз бачу кацапів... Тому так мені страшно; а може бути, що вони також люди! Ось і зручний і ласкавий... Сережки мені подарував золоті... Ось поглянь!

І вона виняла з кишені коробочку й подала товарищі.

— Матінко! — сплеснула руками й остановіла з по-

диву. — Та за такі сережки я знаю що... і він так вас покохав? Ось і диво! тільки поглянув а вже й полюбив!

— Що тут дивного? За мною гинули якраз... тут довго марудитись годі... глянув і бувай здоров: чи то кавалір, чи то панна...

І Фрося побідоносно вийшла з кімнати.

А четвертого дня, роздягаючи пані, сказала Фрося, що пан Янчевський просив перевести його з кабінету в сусідну кімнату.

— Чому? — кинулась Доротея.

— Бо там зле, — відповіла лукавим сміхом Фрося.

— Досить. В сусідній кімнаті помістити ліпше пана Кшетинського, улана.

— Цього високого, пристійного... з чорними вусиками... того красуня?

— Ну, тільки ти мені дуже не задивляйся на нього!

— Сохрани Господи! — змішалась служниця. — А ключ від потайних дверей де положити?

— Сюди дай! — перебила Доротея.

Фрося дала пані ключа і стала поратись по кімнаті, та опісля звернулася до неї:

— Там прошу пані, говорив в кухні пан Халявський, що небезпечно позволяти муляреві спати; він може підпойти дозорців... а тоді куди скоче... ліпше було б перенести кацапа деінде.

— Та я сказала б, щоб його перенести в кімнатку, де був перше креденс... Він відси не вилізе... а я буду замикати...

— Ха ха! то ти вже познайомилася з мулярем? — крикнула пані а коли замітила, що її лице залилося румянцем, засміялась й добавила: — Ну, що ж! Я нічого проти цього не маю, держи його біля себе на ключі, ти відповідаєш за нього...

— Ах, Господи! Таж муляр гідкий! Я тільки, щоб панству безпечно спалось... а це — яка невидальщина!

— Ну, гарно, гаразд, — сказала пані, — я ж не в претенсіях до мулярів, а ти найди ще й моєму панові яку забавку, щоб не надоїдав...

Служниця засміялась в кулак і вийшла, побажавши своїй пані доброї і щасливої ночі.

Три дні після описаної сцени явився біля брами якийсь шляхтич: Його не пустили у двір, а стали розпитувати крізь віконце в брамі; він назвав себе Зеленським, післяний з письмом й речами до пані Доротеї від її товаришки пані Люджеської. Щоб провірити тотожність особи прийшло двох слуг і вони пізнали в прибулім Зеленського, управителя пані Люджеської. Аж тоді шляхтича впустили, а письмо передали пані Доротеї. Пані Люджеська писала, що небавом сама приїде, тому просить задержати в хаті її речі: килими, срібло, бронзу і т. п. Речей боїться вона лишати на ласку й неласку хлопів.

Муляр, що трудився біля брами, сміявся з тих пильних допитів у всякого гостя і в душевній простоті сміявся голосно над шляхтичем.

— Ось який ожиданий гость! Ха, ха! А огляньте його, братчики, спереду й ззаду!

— А ти не скали зубів а ліпше поможи батькові! — крикнув шляхтич.

Муляр засоромився і замовк; та коли прийшло від пана позначення взяти привезену шляхтичем паку й перенести її в гардеробну кімнату, то він заявив живе бажання помогти при переносі, бо пака була доволі тяжка.

В кімнаті стрінув муляра пан Вінкентій.

— А що там, як твоя робота йде?

— Коло брами скінчу роботу нині вечером, завтра перейду в сад.

Дуже добре! Коли скінчиш, одержиш нагороду.

— муляр поклонився. Саме в той час підійшов до них пан Янчевський з уланом.

— А що сусіде, як думаєш? Чи не поїхати нам на лови розрухати кости, бо надто вже застіймось? — звернувся він по дружньому до господаря.

— Знаменито, — згодився він. — твоя думка мені по нутру ...

— Тільки куди?

— Може на звіря... потішити молодого героя й змірити його хоробрість... Ха, ха, ха!

— Я до ваших услуг, — сказав охочий улан й задзвонив шпорами.

— Віват! А коли? — допитував, потираючи руки, господар.

— Як панство ласкаві, то я пораджу! — вмішався в розмову муляр.

Це було б безличністю зі сторони хама, та цей хам був не свій, а тимчасом той, що його рада могла бути цікава, тому Хойнацький кивнув йому головою.

— В Хвощовськім болоті, всевельможні панове, у Вилях, що тягнуться біля Головчинського лісу, там диких кабанів без ліку. На власні очі я бачив величезних диків! Коли б туди наполохати іх, а опісля грізнути з рушниць...

— Так, справді! завважив господар, — але задалеко, а тепер вже пізня година.

— Що ж там такого! Там можна переночувати в ліску, а при світлі місяця гарно уганятися за звірем.

— Може ліпше завтра? — озвався нерішучо хазяїн.

— Розуміється! Це певно! — згодився господар й побіг роздавати прикази.

Минуло впрочім чимало часу, поки весела і многочисленна компанія, в супроводі баранів і собак, рушила в похід.

Мисливці не вернулись перед ніччю і пані Доротея мусіла сісти до вечері з двома ветеранами. Туга не висказана й тривога так огорнула її, що вона не могла нічого їсти. Попросила безсильних старців ночувати в кабінеті чоловіка, щоб в домі був на всякий случай мужчина, вона обійшла дім, сад, двір. Всюди було тихо і спокійно, тільки з челядніх хат доносились хохоти. Доротея глянула на небо; половина була чорна а зловіщі мріяки налягали на землю...

Фрося очікувала її в станції.

— Що це за шум в челядній? — спитала пані.

— Це пан Зеленський угощає компанію; такий ве-

селий, балакливий...

— Гляди, щоб не перепились... — а особливо лакей...

— Нехай пан є не тривожаться.

— А твій в креденсі?

— Під замком, — махнула рукою локоївка і спітала, чи ще чого не треба й відійшла.

Доротея лишилась сама. Вона оглянула ще раз спальню, добула з комоди набитий пістоль, положила його під голову і лягла. Поволі її свідомість стали переходити в сонливість.

Між тим муляр нетерпеливо ждав своєї Фрої; він виглядав і слухав, чи не йде.

Вкінці Фрося зашелестіла накрохмаленою спідничкою. Муляр зловив її за руку і став тягнути до комірчини.

— Стій! — крикнула наляканна коханка. — Я побіжу до кухні, накажу кластися спати а опісля вернуся до тебе.

Муляр подумав хвилину.

— Тільки, щоб не прийшли сюди лакеї, а то нам помішають...

— Не бійся, будуть пити, поки не зваляться...

Муляр замкнув за нею входові двері, увійшов в гардеробну кімнату й кинувся до привезеної паки.

— Живий? — прошептав він, нагнувшись.

Відповіді не було.

— Чи живий? — крикнув він в тривозі, нагнувшись ще нижче.

— Скоріш! — почувся з середини придушений стогін.

Муляр поспішно відімкнув паку ключем, що його дістав від шляхтика; всередині щось заворушилось, закутане в коверець. Треба було чимало намучитись, щоб витягнути кінець коверця й піддvigнути голову завиненого чоловіка.

— Янку! Чи ти живий? — припав Дмитро до свого приятеля.

Так, це був Кармелюк і його побратим Гнида.

— Води! — прошептав Янко, схиляючи безсильно

голову й ловлячи жадними устами воздух в пересохлі груди. Лице Кармелюка було сильно червоне, очі розширені від агонії і цілий він був покритий струмками холодного поту.

Дмитро подав йому води, помог видістатись з коверця і майже виніс до сіней, щоб його обвіяло свіжим воздухом.

За кілька хвилин серце і легені Кармелюка стали правильно функціонувати; краска лица набрала здорової барви.

— Ну, але... видержав! — заговорив вкінці чималими перестанками Кармелюк. — Ще трохи — і кінець... згинув би був! Проклятий коверець закрив роть... рук випростувати годі було... і пропадай марно! Одною ною був вже на другім світі!

XIII.

— Неначе на світ народився тепер! — крутив Янко головою, віддихаючи ще доволі тяжко.

— Справді чудно! І дірки були проверчені з низу таки... Ну, та слава Богу! Випий дві-три чарочки горівки! Поможе!

І Гнида подав побратимові пляшку.

Кармелюк потягнув кілька ковтків. Дмитро подав йому на закуску пиріг й кусок сала.

— Ожив, славити Господа! — промовив Кармелюк, ковтаючи з трудом подану закуску.

— Посидь тут на сторожі, а я погляну, чи всюди спокій? — сказав Гнида й на пальцях попрямував в покой.

За десять хвилин вернувся, а Кармелюк простував руки й ноги.

— Тільки ось тепер зачинаю почувати в собі силу! — замітив він, усміхаючись.

— Гарно... там всі хроплять... Пора!

Янко намацав за поясом кинджал, оглянув курки на пістолях, засунув їх за пояс і стягнув його кріше.

В цю хвилину мелькнула на дворі якась тінь і стала бістро зближатись до дверей...

— Сховайся, це Фрося!

Як тільки вона увійшла в двері, Дмитро зловив її і наставив до неї ножа.

— Як словечко писнеш, тут тобі й смерть!

Олісля звязав її руки, набив глиною рот, затулив хусткою, кинув оторочту служницю на долівку і замкнув кімнатку на ключ.

— Ну, я йду! — сказав глухим шепотом Кармелюк, — а ти посторожи на коридорі... Я знаю тут всі входи і виходи... Гроші й цінні речі находяться в шкатулці в спальні і комоді, що стоїть в сумежній кімнаті, а ключі у неї все під подушкою.

Дмитро мовчки кивнув головою й кинувся швидко в темний прохід. Янко вернувся до гардероби й пробував отворити двері що вели до спальні. Обережно обернув він ручку від дверей й потиснув плечем; роздався легенький тріск, та двері не подалися... Серед мертвої тиші, серед темряви нічної, цей тріск роздався другий раз і повторився слабим відгомоном... Кармелюк завмер на місці й затаїв віддих... Відгомін затих, але в тишині почувся якийсь стогін, якийсь хропіт... Ця хвилина тривала безконечно довго... Хтось скрипнув далеко...

— Хто це скрипнув? Дмитро чи пані? — майнула крізь голову Янка думка. — Коли гадюка виповзла з гнізда, почувши тріск, то вискочить й піднесе крик... Що робити? Кожна хвилина дорога! А може попробувати ще раз отворити тихо, або силою висадити двері і влетіти бурею?

Він прислухувався: щось заворушилось біля його ніг... може це миш... і знов настало страшна, гробова тиша... Кармелюк наперше раз плечем двері, вони захиталися, тріснули і подалися а завіс відскочив і двері в половині відчинилися. Із третьої кімнати донісся легкий шум... неначе хтось повернувся на постелі... навіть роздалося тихе питання; „Хто то?” Та це питання більше не повторювалось...

Кармелюк відчинив двері й опинився в передній кімнаті... Серце у нього то завмирало, то відживало і товкалося в грудній клітці. Та думати довго не було коли... Він потягнув за двері і вони подались без шуму... Крізь отвір виглянула в півсутінку кімнатка з чорними плямами на вікнах, в кутах й біля стіни. Ще на хвилину завернувся Кармелюк, щоб перевести дух й надслушувати... Із спальні не доходив найменший шум, не доносилося навіть дихання. Кармелюк швидко перебіг кімнатку й падався в другі двері. На ліжку сиділа Доротея, подавшись з переляком вперед й кидала на двері божевільний, повний тривоги, погляд... Одна рука її лежала під подушкою, другою зловилася за коліно... Волосся в безладді розкинулося по плечах й по обнажених грудях... Освічена з одної сторони червоним світлом нічної лампки, вона виглядала на тигра, що готовий кинутися на свого противника.

Кармелюк при погляді на ненависну гадину оторопів й завмер на місці.

— Що, пізнала? — прохрипів здавленим голосом Кармелюк, вийшовши на повне світло цілою своєю постовою.

— Кармелюк? — крикнула пані й подалася до стіни.

— Так, Кармелюк... утік... покинув все, щоб ще раз побачити залюблену пані... й подякувати за ласку...

— Милосердя! — прошептала вона поблідлими устами... — Все бери, все! Ось ключі! Тільки даруй життя!

— А ти мені його дарувала? — закликав він і почув, як буря ненависті стала клекотіти й підніматися в його грудях. — Відорвала від сім'ї, вигнала з рідної землі, загнала на чужину, щоб я обливався кровлю й гинув від туги... Мало того! Ще мстилася через собаку-управителя на моїй невинній жінці, дітях... А тут? Скільки, ти душ замучила, скільки сиріт пустила в світ! Га? Мало для тебе кари, гадюко! Хай подумаю... — скаженість зачала його обхоплювати.

Вдалі почулися крохи...

— Все бери, не збавляй тільки душі... Тяжко... без покути... Ой, Матінко, Божа: Ісусе, Marie! — Закричала вона, не зводячи очей з Кармелюка й в цей час прислухуючись до шуму...

— Для такого диявола нема ласки! — відозвався грімко Янко. — Все одно: ти не покаєшся...

— Май Бога в серці! — молила вона. — У тебе благородна душа... Я... безборонна жінка.

Кармелюк захитався; у всякім разі порив скаженності змінився у нього в чуття людяності. Доротея слідила очима за Кармелюком і коли завважила, як він завагався, вихопила нараз праву руку з-під подушки її, бистро підвівши, вистрілила йому прямо в голову... Але вона підняла трохи дуло пістолі і куля задраснула виски та пролетіла крізь волосся...

Та в тій хвилині Кармелюк зловив своїми зелізними руками Доротею за горло; він здавив її з такою силою, що очі у жертви налилися кровю, випустилися а окровавлений язик висолопився з губи. Пані забилася судорожно в руках месника, а Кармелюк озвірений її підлотою, давив чимраз сильніше а опісля підняв у воздух обняту смертельною тривогою лані...

Дмитро вбіг на голос вистрілу і застав свого отамана з посинілою й витягненою в руках Доротею...

— Це вона — шельма? — спітав він з переляком.

— Бажала укусити, та тепер покутує! — відповів Кармелюк.

— Кинь її! Треба позабирати відси, що цінніше, та й в ноги...

Зеленський перепоїв двірню... і стойть в брамі на варті...

**

Чорний весняний вечір наліг рожевим світлом над селом Головчинцями. Всім приніс він із собою спокій і життя, радісне оживлення; не зайшов він тільки до обірваної хатини, колись багатого двора Кармелюка. Високий пліт, що окружав колись газдівство, тепер завалився; во-

ріт не було, тільки два зігнілі стовпи вказували на місце, де вони стояли. Заросле, покопане подвір'я представляло повну руїну; видно: не мали господарі на нім чого складати; з комори й стодоли, що колись були чепурні і чисті, лишилися тільки купи соломи, та й соломи чимало було з'ужито, на топливо.

А в похиленій хаті жили ще люди... Проти печі на лаві сиділа згорблена, худенька жінка, в якій трудно було пізнати струнку й біленьку Марійку. Мяка тонкість її стану змінилась в кістячу підставу, плечі згорбились, лице повяло і коли краса головно містилась в свіжості і ніжності, то Марійка утратила значну частину своєї колишньої краси. А особливо змінились її очі: великі, мов дві зірки, дивились тупим поглядом...

Марійка сиділа нерухомо опустивши сухі, мов патики, руки на коліна. В куті на лаві, прикриті кожухом, спали оба сини: старший хлопчик семилітній і другий одним роком молодший. На столі стояли останки скромної їди а Марійка й не думала їх прибирати: вона сиділа непорушно змучена, без чуття в серці, без думок в голові...

Чорні сумерки наповнили хату... Тільки на припічку, в куті попелу, слабо жевріли дві-три іскорки, освічувочі слабим миготячим світлом постать зігнутої жіночої фігури, — яка була втіленням бідноти й покори...

Один рукав сорочки Марійки був розірваний, крізь нього виднілась худа рука, перерізана в половині кривавою смужкою... Управитель бив її нині і вчора нагайкою. Та чи ж це перший раз? Марійка вже привикла до нагаїв того мерзенника, що при кожній стрічі нагадував її минуле Кармелюка. Душа її вже не тривожилась звірством, з яким поступав зглядом неї управитель, тільки тіло боліло і кости ломили...

Тепер вона приняла доволі вдатну позу а чуття проїмаючого болю зменшилось, уступаючи місце іншій слабості.

Марійці здавалось, що її руки й ноги наче налилися оловом і що вона не в силі піднятися з місця ні поворохну-

ти рукою. Від печі йшов теплий дух й огрівав її утомлені члени. Очі Марійки непорушно вдивлялися в тліючий жар, та думки в них ніякої не було.

Марійка про ніщо не думала, нічого не згадувала... Ні картини минулого життя, ні образ давно пропавшого чоловіка не воскресли перед нею... В ній не було навіть думок про завтрашній день, вона знала, що так нині як і завтра жде її та сама нужда, те саме пониження, побої... Давно вона перестала боротись з долею. Тепер вона тільки відчувала, що знеможене її тіло віддихає і що її організм наповняється якимсь мертвим спокоєм а десь далеко в голові, поза межою свідомості, хиталася якась неясна думка, розпливаючись, мов водяний туман; як гарно було б, коли б вона оцінилась тепер в могилі...

Тиша, спокій... Ні докучливого світа, ні панщини, ні економа, ні боротьби, ні муки... Ах, як було б гарно!

Час проходив... В хаті було ще темно, мов в могилі, ні один звук не долітав із сплячого села. Нараз почула вона в сінах тихий шелест, наче б хто підкрадався тихими кроками. Зараз скочила вона з свого місця і моя прибита собака, притулилась до печі. Зуби її дзвонили, руки затиснені притиснула до грудей.

— „Управитель!” — прошила мозок страшна думка — Нині хвалився він, що буде бити... Побачить дітей... Треба їх поховати... Закрити...

Та ховати було вже запізно, двері хати відчинились і хтось вступив на поріг. При слабім відблиску зоряної ночі, очі Марійки, привиклі до темноти, розріжнили високу, чоловічу постать в чумарці. Гість дихав тяжко, поривисто і це ще більше потверджувало її здогад. Слабий крик вирвався з її грудей.

— Марійко, це ти? — сказав голосно пришелець,

При звуках того голосу щось рвануло серце Марійки.

— Хто там? хто це? — крикнула вона, витягаючи в тривозі в темряву руки.

— Я, я, твій Іван! — І дві сильні руки обняли її й пригорнули крілко, гарячо.

— Господи, що це? Іване, це ти, чи твоя тінь? — ледве крикнула Марійка.

— Я, я, живий, здоровий, твій чоловік, даний Богом! — крикнув Кармелюк і стиснув Марійку в своїх обіймах ще сильніше.

— Боженьку... Царице небесна! — роздались слова Марійки. Вона обняла голову Кармелюка руками й майже повисла на його руках, стративши силу від несподіваної радості.

Кармелюк доніс її до лави, посадив і почав її лице і худі плечі покривати гарячими поцілунками.

— Ну, заспокійся, моя рибонько! — говорив він. — Не покину тебе тепер ніколи.

— Ніколи? — крикнула Марійка, — заходячися від радості і від сліз. — Світе мій ясний! Щастя мое єдине, радосте моя!!!

Вона цілуvalа чоловіка в лиці, в руки і знов голубилася до нього й повторяла, мішаючи поцілунки з сльозами:

— Намучилася я... не гадала вже бачити... Боже мій... вислухав мене... Щастя мое єдине!

Через кілька хвилин Кармелюк не міг промовити й двох слів від внутрішнього хвилювання. Він тільки притискав до себе дорогу жінку, обсипав її поцілунками й говорив, що він змучений, перевтомлений розпукою.

Вкінці минули хвилини тої безумної бурливої радости.

— Пострівай, скажи, Марійко, де дід? — спитав Кармелюк, беручи Марійку собі на коліна.

— Другий вже рік, як помер, царство йому небесне.

— Помер?... Ох, жалко! То ви біднятка мої, лишились сиротами... Земля над ним пером, — промовив глухо Кармелюк і перехрестився. — А я й не знат. — Ех, був чоловік! Не довелось й попрощатись.

— Таж йому минуло вже більш сотні літ та на яку радість було жити? — пробувала Марійка потішити чо-

ловіка і зідхнула, згадавши всі муки, що їх пережила разом з дідом.

Зідхнув тяжко Й Кармелюк.

Марійка припала до його грудей. Хвилину мовчали обое.

— А діти як? — заговорив знов Янко.

— Живі, здорові... Ох, тяжко було, Іване, а сохранила, зберегла! — Марійка оживилась. — Пожди, зараз побачиш: я їх побуджу.

Вона хотіла кинутись до дітей, та Кармелюк здержал її за руку.

— Не треба, пожди, нехай вже завтра, позавтра. Та вони певно й не пізнають мене.

— Пізнають, пізнають: я їм про тебе безнастanco говорила, молилися щодня за тебе.

— Спасибі тобі, моя голубко безталанна! — Кармелюк стиснув руку жінки. — А дітей не буди, нароблять крику, та й готов що будь прийти.

— Правда, правда! — згодилася Марійка. — Так я піддую вогонь, може хоч їх побачиш. Господи! Таж я сама не бачила до того часу твоїх ясних очей.

— Тільки закрий чим будь вікно, — сказав Кармелюк, відходячи в глибину хати.

Марійка закрила вікно якоюсь плахтою, роздула вогонь, засвітила каганець й підійшла з ним до лави, де спали діти,

— Ось вони, Іване, ось вони наші малі голубята, йди, поглянь.

Кармелюк мовчки зупинився в головах дітей.

Діти лежали, обнявшись одно з другим; з-під дірявого рядна виднілись тільки дві біло-кучеряві головки. Світло від каганця освітило худенькі личка дітей, що мали в собі чимало серіозності.

Кілька хвилин Кармелюк мовчки дивився на хлопчиків, вкінці тяжке, глибоке зідхання вирвалось з його наболілих грудей.

— Вовченята, нещасні, беззахисні! — закликав він

з жалем й отер рукавом сльозу. А коли повернувся до жінки і побачив її висохле і постаріле лице, вирвався у нього болючий оклик: — Марійко, тебе годі пізнати! Де по-ділась твоя краса?

Цей оклик дуже болючо вразив серце Марійки. Сльози виступили їй на очі.

— Де моя краса? — повторила вона третячим від зворушення голосом. — Скажи радше, як я осталась живою! Як ще не пороспадалась моя шкіра, як ще мої кости не змінились в сухі патики? Ох, що це було за життя! Мука, смерть або й пекло ліпше!

Вона закрила обличчя руками і гірко, гірко заридала. Від тих сліз жінки серце Кармелюка наповнилось нестерпним жалем і болем.

XIV.

— Безталанна моя голубонько, моя сиза, прости! — крикнув він і, обнявши жінку, приголубив кріпко до себе.

Пристрасна ласка чоловіка ще більше розстроїла Марійку. Перед нею встало ціле її життя за послідніх три роки: нестерпна, каторожна праця, побої, холод, голод, тривога про безталанні діти та туга, пекуча надлюдська туга... І вона заговорила про своє життя, перериваючи свої слова плачем; сльози так і лилися по її лиці, вона утирала їх рукавом сорочки і все говорила, говорила за те, що в протягу трьох літ знищило її красу, сточило серце...

Кармелюк мовчки слухав жінки, вдивившись в темний кут. Тільки час від часу притискав до себе ридаючу, безталанну Марійку.

Його погляд упав нараз на розірваний рукав її сорочки і на криваву пасмугу на руці.

— Марійко, а це що? — спитав він її глухим голосом.

— Ах, що там! Управитель бивчині за це, що не могла так скоро, як другі, полоти... казав, що ще битиме...

— Собака! — крикнув Кармелюк, стискаючи скажено

кулаки. — Мерзенна тварюка! Горло перерву, здеру з живого шкіру.

— Ради Бога! — перебила його в трипозі Марійка. — Ради Бога, лиши! Ой, лиши вже, Іване. Доволі й так настерпілась... Нема сили... Ох, коли б ти покорився, жили б ми тепер, як раніше...

Докір жінки вразив Кармелюка до живого.

— Марійко! — перервав він тихо її слова, а в його голосі звучало щось такого, що зневолило Марійку перервати свою мову. — Ти мені дорікаеш? Не покорюся! Покорявся я тому, чому треба було покорятись... А коли б я ліг під панськими канчуками, то, думаєш, зміг би я спасті наше щастя? Га! Пан виправив би мене, опісля тебе, потім наших дітей, опісля пігнав би нас на панщину, та й продав нас всіх в ріжні сторони. Я панові не потрібний, ось в цім діло! Не хочу бути підлим кріпаком, що над ним глумиться і пан і економ!

На хвилину замовкли обое. Вони сиділи одно біля одного, приголубившись одно до одного, та Кармелюкові здавалось, що між ним а жінкою проховзнулося щось мерзенне, холодне...

Він здригнувся, потер рукою чоло й знов заговорив:

— Ти гадаєш, що мені гарно жилося там, в москалях? Били мене і то не канчуками, а копали ногами, мов собаку... Ет, та що говорити! — У Кармелюка сумно промайнув й другий бік життя і серце його стиснулося від болю. — Сторона чужа, люди чужі, тяжка неволя а в кожній хвилині думка про вас, що ви робите, як побиваєтесь без мене. Ех, не раз хотілось мені всадити собі кулю в лоб.

— Сердешний мій! — прошелтала Марійка, обняла руками його шию й припала головою до його грудей.

— Так-то, так, моя голубонько всім гірко було, тобі й мені... Певно, що мені менше, тому, що навіть в москалях більше людяності, чим у тих катів... А діти!... Тільки в тім нема моєї вини... Винувата наша проклята недоля, що з добрих християн творить диких звірів.

При послідних словах Кармелюка в голосі його звучала страшна погроза.

— Ох, сохрани Боже, Іване! Господь змилосердився над нами! Все минуло, ти тут, ти вернувся, — заговорила гарячо Марійка. — Ти тепер не покинеш нас?

— Ніколи!

— Господи! — крикнула Марійка сплеснувши в длоні. — А я ще посміла тобі дорікати! Але пострівай: скажи мені, як тебе пустили? За що?

— Утік.

— Утік?

— Утік, не витерпів... Затужив за вами... Знемоглась там моя душа. — Ну, кинув все та й утік.

— Боже мій! — крикнула Марійка. Що ж тобі буде за це? От, безталанна моя головонька! — майже заголосила вона. — Я гадала, що тебе до мене пустили, вернули мені моєго сокола, а тепер піймають його, закують, закатують... Знов відведуть на віки та й що нам буде... От, ліпше було тебе не побачити, як мала знов стратити на ціле життя.

— Не бійся, не піймають; тепер я вже не той, що був давніше! Навчили люди розуму.

— Ой, що там говорити! Дізнаються, вислідять а коли дізнається твоя пані, вона тебе зжене зі світу...

— Ну, тепер вона нам в нічим не пошкодить, — промовив хмарно Кармелюк...

Марійка здригнула й замовкла... Якась невідома тривога розлилась між нею а чоловіком... Вона почула в собі студінь... Мороз пробіг крізь її тіло... Довго тривала мовчанка... Вона хотіла підняти очі на чоловіка, та не могла, аж по хвилині спитала чоловіка тихо:

— Як? Чому?

Кармелюк дихав тяжко й поволі, тож ледве чутно відповів:

— Убив!

Марійка кинулась взад і мало що не упала на лавку.

Від потрясення упала з вікна шибка і бренькотом покотилася на землю.

— Ти? ти? — шептала вона, вдивляючись широко відкритими очима в лицез чоловіка.

— Так, я задусив гадюку на смерть.

— Ой! — застогнала Марійка, похилила голову й закрила очі руками.

— А ти гадала, що? — заговорив різко Кarmelюк. — Було може дякувати їй за це, що вона знищила мені сім'ю, що вона затруїла твое й мое життя? Дякувати їй за це, що вона намовляє управителя, щоб катував тебе? Або за це, що вона замучила десятки й сотки таких, як ми, закріпощених людей?

— Гріх, гріх... кара Божа... — ледве шептали поблідлі уста Марійки а очі її з дикою тривогою вдивлялися в лицез чоловіка.

— Нехай буде й гріх! — перебив її Кarmelюк. — У воякім разі взяв я його на себе за других.

— Довідаються... зловлять... Ой, Боже мій, пропали ми, пропали на віки! — продовжала Марійка, не слухаючи Кarmelюка.

— Ніхто не довідається, говорю тобі, як тільки сама не розкажеш! — перебив її різко Кarmelюк. — А як і довідається, то боятимуться ловити, чуеш? Три роки держали орла в залізній клітці та й вирости у орла крила і кігті, страшні кігті, Марійко.

І він підвівся, розширив груди, могутній і мрячний. Із сліпою тривогою дивилась на нього Марійка.

— Ради Бога, Іване! — крикнула вона при послідніх словах, зриваючись з місця. — Скажи мені, що ти задумав, куди подався?

— Ні проти Бога, ні проти добрих людей!

— Ні проти Бога, — повторила майже з жалем Марійка і заговорила, задихаючись, з юдким подражненням: — ти продав нечистому душу, ти став душогубом, ти пролив християнську кров! Ох, мало ми ще терпіли через те-

бе, ти забажав ще нас погубити на віки й завдати нас в каторгу!

Марійка зловилася за голову руками й голосно заридала, киваючи головою то в цю то в другу сторону.

— Слухай ти, нерозумна жінко, слухай і зрозумій, — перебив її з ідким болем Кармелюк і стиснув її кріпко за руку й посадив на лавку. — Це, що я убив цю гадюку — моя вина а не ваша а за цю вину не вам прийдеться покутувати.

— Не нам? Дізнаються, хто убив... зловлять... мене й дітей... Ох, сироти мої...

— Ніхто не дізнається, — перебив її різко Кармелюк, — ніхто й не догадається, що я тут.

— А Бог? А гріх? А кров християнська! Ой, упаде вона на мене й на дітей!

— Годі, не журися про мій гріх: сам його перенесу. За це спас від мук сотні людей.

— Других спас, а себе погубив. Все про других думаєш, а про нас хто загадає? Хто нам хоч кусочок хліба дав, коли тебе загнали до війська? Не любиш ти нас, ні мене, ні дітей наших! Коли б любив, не доводив би нас до такого горя, до такої недолі. Ох, Боже мій! Ой, Боженьку наш...

— Марійко, Марійко, та подумай, що говориш? — крикнув в роздражненню Кармелюк: — таж тому я утік, щоб спасті вас від панської неволі, від голоду, від канчуків!

Марійка заплакала ще сильніше.

— Спасти від злиднів, від панської неволі, прийшов я до вас. Таж я цю гадину убив задля тебе, бо ж вона намовляла собаку — управителя. Таж я і кару і гріх взяв на себе задля вас, — промовив Кармелюк, стискаючи руки Марійки; — ось на перший раз приніс я вам! — і він сягнув рукою в кишеню і висипав на лаву пригорщу золота.

Марійка поглянула на золото і на її обличчі відбився злощасний ляк.

— Ніколи! Нізащо! — крикнула вона і, вирвавши свою руку з руки Кармелюка, подалася назад.

Цей рух жінки, повний переляку й погорди, болючо вразив серце Кармелюка.

— Бери Марійко, не бійся, гроші чисті, — промовив він строго, — на них нема чужої крові, тільки мій піт, моя кров.

А що Марійка не зробила ні одного порушення, щоб їх забрати, то Кармелюк позбирав гроші з лавки і вкинув у кишенью.

Марійка все плакала.

— Та чого ти все ридаєш, Марійко, — промовив Кармелюк з ідкою досадою, стаючи перед жінкою, — чи ж ліпше тобі було, щоб я гнів в москалях, а ти сохла серед нужди?

— Ой, що ти говориш? — крикнула крізь слези Марійка.

— То чи ти рада, що я вернув до тебе?

— Чого питаєш? Чи ж не знаєш, що ти один для мене на цілім світі? Ти та двое малих діточок. Побачила тебе, то неначе на світ народилася, А ось...

— Що такого? Чого плачеш? — промовив вже ніжніше Кармелюк, притягаючи до себе жінку. — Не покину тебе до самої смерті. Не дали нам люди жити по людськи, так будемо добиватись своєї долі.

— Якої долі? Якого щастя? Ось, прийшов ти до нас, а завтра виберешся та й коли повернеш? Бог один знає. Ожидатиму тебе щохвилини, щогодинки. Думатиму, що аловили тебе, забили в кайдани і замордували! Ох, Іване, Іване, це не життя, а мука, пекельна мука! — заломила руки Марійка.

Розпука жінки і її горе захвилювали серцем Кармелюка і заглушили холодну досаду, що огорнула його груди.

— Хто говорить тобі, що я вас покину? — заговорив він палко. — Тепер ніхто нас не розлучить, бо я прийшов тебе взяти з собою.

— А діти як?

— Та й їх, моя кохана. Утечем відсі заза.

— Куди ж?

— В ліс, в темний ліс, Марійко, а відсі в Бесарабію.

— Кармелюк пристрасно приголубив жінку. — Темний ліс — певна охорона; там ми панами, там наша доля.

— Ні, ні! — крикнула жахливо Марійка, вириваючись з обіймів Кармелюка; дізнаються, догадаються, кинуться в погоню.

— Будуть лякатися: не зловити їм Кармелюка! — перебив її гордо Янко.

— Ой, що там, що там говорити! Дізнаються, що пані убита, пізнають, що ми угікли і зараз зловлять. У панів тисячі рук, вони викорчуєть всі ліси, а до тебе доберуться, забуть в кайдани й закатують. Діти мої безсталанні, чи кормила я вас на таку долю? Нема у мене здорового місця на тілі, я замучилась, зовсім ослабла. Ні, ні! — крикнула вона в припливі нової енергії: — нехай радше згину тут із своїми дітьми, хоч в ріднім кутку!

Марійка упала на лаву й заридала гірко, безутішно.

При тих словах жінки гірка обида піднялася в душі Кармелюка, та вид цей, дійсно замученої жінки заглушив її теплим чуттям.

— Ну, гаразд! — заговорив він мяко, бойшся ти панської кари — лишайся поки що тут, а я все залагоджу... Сам все приготовлю... Пожди тільки місяць, другий а опісля виберемося з рідної сторони. Віддем в Басарабію, купимо собі землі й заживем, як перед тим жили: тихо та радісно та любо. Що я можу сам зробити? Одно тільки — спасті свою родину! — Ти відживеш у мене, розцвітеш наново, моя квіточка, дружино моя безсталанна, замучена люба.

Ті ласкаві слова чоловіка не розбудили в Марійці ні енергії, ні віри.

— Тішилася пустою думкою! — заговорила вона, піднявшись з лави й повертаючи до чоловіка запухле від сліз

лице. — Куди ми повернемся? Хто випустить нас? Піймають, звяжуть, закатують на смерть. Ох, не буде для нас долі, не буде!

— Так що ж, по твоєму: ліпше було не приходити до вас? Ліпше було оставити вас тут на погибель, мов щенят?

— крикнув з огнем Кармелюк.

— Ох, не знаю, не знаю нічого! Убий нас радше, Іване: радше нам не жити.

— Слухай, Марійко, — сказав з зусиллям Кармелюк, ледве придушуючи бурю, що гуділа в його душі, — риба — говорять — шукає, де глибше, а чоловік, де ліпше, а ти оперлася на однім та й все говориш: смерть, смерть! Смерти ти не клич, вона прийде сама, а поки людина жива, до тої пори гадає вона поправити своє життя. Люди розбили нашу долю . . . Гарно тобі жилось без мене? А знаєш, скільки тобі прийшлося би мучитись самій, коли б я був з війська не утік, скільки часу прийшлось терпіти голод, нужду і побої і від пана і від економа? Двадцять два роки! Чи ти можеш своїм розумом зрозуміти скільки це? Це ціле життя. І ти цього не перенесла б. А був би вернувся і найшов би був тільки похилий хрест на кладовищі, а, може й не заставби й того, коли б панові забажалось було проміняти тебе за пару собак. А сини? Діти мої єдині! Чи ж перенесли б вони таке життя? Чи пізнали б коли свого батька? І чи ж можна знати те все і не утікати? Та від такого життя можна й в пекло утікати! Так, не краще тобі зі мною скоштувати щастя, чим умирати тут й дітей мучити? А ти . . . Ех, Марійко, таж я прийшов суди тільки тому, що моя душа кровю обливалась, згадуючи вас. Я ж міг остатися в москалях, міг зажити гаразд, коли б я бажав спокою. Не бажав я! Утік на волю. Серце, серце! Воно не давало мені спокою ні на волі ні в неволі. До вас воно рвало мене, до моїх безталанних, окрадених. Гадав найти тут краплину щастя. Ех, та що там!

Та Марійка безнадійно хитала головою і тужливо ридала . . .

Довго ждав Андрій на свого батька-отамана, хотів було все кинути й побігти до нього, та Дмитро повернув й успокоїв його а за день вернувся й Кармелюк.

Вернувшись він зажурений, строгий і на ході сказав до Андрія:

— Віддихну. Нема нічого важного.

— Що це з батьком-отаманом? — спитав Андрій Дмитра, що шукав за своєю чаркою на воду.

— А що?

— Та ось: він темніший ночі.

— Хто його знає! Коли ми з ним розстались, полетів додому, мов куля, гарячий, мов порох! А тепер вернувся, наче кіт з води.

— Можливо вдома...

— Дивна річ! В москалях тільки говорив й думав, що про дітей й жінку та свої Головчинці. Ради дітей утік. Чи може він іх застав не такими як були?

— Це ні. Марійку все село знає. Вона гідна...

— Мов трава... усміхнувся солдат цинічно. — Ни, хлопче, жінка, мов солдатський черевик: хто возьме — добрий. А він же додав, що вона гарна, мов краля... — докінчив солдат й поглянув на Андрія.

— Правда. Тільки це не все: чи пан управитель, чи економ.

— Таки так, братчику.

— Коли так, то годі роздумувати...

Солдат вложив в зуби люльку й запакав, вдихаючи в себе ідкі струй жовтавого диму.

А Кармелюк лежав непорушно в печері на розстеленій киреї, підложивши під голову руки. Він не спав бо очі його були відкриті.

Крізь отвір печери, прикритий зверху навислою зелен'ю кущів, виднілась частина долини й яркі соняшні плями на зеленій траві, трепотливі листочки і ціла краса й пишність весняного ранку.

Та Кармелюк не бачив нічого... Він не думав ні про

що, та його ество було обняте одним чуттям. Наче щось обірвалось в його душі. Наче він забув, стратив зразу щось, що давало йому змисл і енергію до життя... Серце його щеміло від болю і він наче відчував кожний удар в грудній клітині.

Він очідав нужди, горя, але тої безодні нещасти, яке застав він у своїм ріднім гнізді, він не уявляв ніколи. І страшний жаль до безталанної жінки, невинних дітей давило його серце, томило груди, але разом з ним далеко, в тайниках душі розросталось щире чуття розчарування й досади.

XV.

Якийсь внутрішній голос шептав Кармелюкові: „Так ось це щастя, про яке ти мріяв в солдатах? Для якого ти утік? Дурню, дурню! Чи ж не такий ти одинокий, і у своїй рідній хаті, і в неволі солдатській, і в темнім лісі?” — Ні, ні! — старався побороти цю думку Кармелюк, — діти мої маленькі, безталанні, чи ж вони відречуться від свого нещасливого батька? А жінка! Чи ж вона мене любить? повторяв він безнастянно.

А тут другий голос добавляв гірко: „Любить, та як? — „Урадувалась!” — Так, урадувалась. А як діло дійшло до того, щоб ділити з чоловіком і горе і радість — то якої заспівала? — Догадаються — говорила — що убив пані, кинутися в погоню, зловлять її з ним й подумають, що вона його спільничка!

Ох! Кармелюк знов склонився за ліву сторону грудей: при згадці на ці жорстоко-ширі слова він чув гострий біль в серці.

А пам'ять з безсердечною точністю виводила перед ним всі слова, всі порушення жінки й якийсь холодний голос говорив: „чи так люблять?” Хто любить, той не надумується а говорит коханому; з тобою піду на край світа. Ліпша смерть з тобою, чим життя без тебе! Хто любить, той рветься поділити з другом всі нещасти і муки.

Хто любить, той не докоряє друга пережитою недолею, той побачивши його, забуває на все... А Марійка?

Кармелюк знов зловивсь рукою за груди.

Йому пригадався переляк й погорда, якою нагородила його Марійка, коли почула про замордовання Доротеї... Її докори, жаль, ридання і сльози, сльози без кінця...

Та чи вона його любить? Чи любила його перед тим? Чи старалась хоч раз заглянути в його душу, поділити його горе? Одно тільки слово є у неї на всі допити: „Про других годі думати. Є свої діти, а опісля треба покоритись, мовчати й сповняти панську волю.

„Ні, ні! Це горе, біднота і довга мука говорять її устами — вона ж любить його. Вона — добра, милосердна... Вона поправиться і стане знов давньою, доброю Марійкою”, — старався успокоїти себе Кармелюк. Треба тільки їх якнайскорше перевести в Басарабію, заховати від людських очей. Чи ж не згодиться вона утікати? Крім сліз не чути від неї ні одного словечка. Кармелюк захмурився. Треба її переконати, уговорити, щоб спасті її й дітей. Ох, ті діти! Безкрилі орлята, безталанні сироти! Перед Кармелюком устали, мов живі, іх худенькі, замурзані личка, примкнені очі, обведені синіми смужками, дві біло-кучеряві головки й худі тіла, що виставали з-під старого катрання. Жаль наповнив його серце, горло почало дусити спазма і щось гаряче підступило до очей. Неваже ж він, їх батько, не спасе їх від цієї неволі, голоду і нужди? Спасе, спасе! Тому він прийшов сюди. Треба тільки якнайскорше зібрати трохи грошиків, роздобути пашпорт — і в Басарабію.

А там...

Що ж там?

Там — чужа сторона, не почуєш свого рідного слова... Жінка буде плакати, тужити з дня на день за рідним куточком, докоряти його гіркою долею... Ох, що ж робити? Куди ж іти? Всі дороги переді мною а годі ними чимчикувати...

Ні, він забув ще щось. Він спішив сюди радісний і бадьорий, мов птах, вирвавшись з клітки... А тепер?

Щось давить в грудях. Пусто в голові... Серце тяжке, мов камінь... забув що стратив щось сильне й живе, що давало йому веселість й енергію в його життю...

Хмарні думки зліталися більше і більше тісною лавою до голови Кармелюка і серце тримтало. Вкінці, все змішалось в якусь темну, тяжку масу і неначе придавило мозок.

Природа взяла своє: Кармелюк заснув тяжким сном.

Був вже вечір, коли в печеру увійшов солдат і сказав голосно:

— Отамане, отамане! До тебе прийшли люди.

— Що? Хто? — крикнув Кармелюк і підвівся. В словах солдата причулося йому щось дуже страшного.

Люди прийшли до тебе, — повторив солдат, поглядаючи з недовір'ям на змінене обличчя отамана.

— Люди... а... — Кармелюк повів рукою по чолі і зідхнув глибоко: Люди... які? За чим? Може вивідчики?

— Ні, бо пропустила їх передня сторожа. Говорять, що ім тебе конче треба видіти.

— Гаразд! Йду.

Кармелюк устав з місця, поправив одіння і вийшов з печери.

Сонце вже зайшло на ніч, а крізь вершки дерев небо сяяло рожевим відблиском.

Перед печерою в певній віддалі сиділи й лежали біля двох вогнів живописним гуртом орлята Кармелюка. Над огнем в більших казанах, повішених на триніжках, варилася вечера.

Оподаль від розбійників сиділи два гуртки селян: одна складалася з чотирьох молодих парубків, друга — з кількох стариків.

На вид Кармелюка всі відкрили голови і низько поклонилися.

— Слава Богу, добрі люди! — промовив Кармелюк, відповідаючи на поклін.

— Во віки слава! — відказали оба гуртки.

— До твоєї милості батьку! — заговорили перші парубки, виступаючи вперед і знов поклонились. — Прийми нас.

— Вас прийняти? Де?

— У свою компанію, батьку. Будемо тобі, батьку, вірно служити... Підем, де накажеш, — хоч і на край світу...

— Го го! І за край світу... — Хоч у пекло! — підхопив якийсь веселій, і знайомий Кармелюкові голос.

— Стій! Що ж це? То це ти, фірман Янчевського, Онисько з Гут? — крикнув Кармелюк, вдивляючись йому в лице.

— Він самий! Капля в каплю.

І з-пода плечей молодого селянина показалось широке, добродушне, трохи засіяне віспою обличчя, обкидане кучмою кучерявого волосся.

— А це — Головатий і Чапля з Овсяник?

— Угадав, батьку! Прийшли справляти поминки по нашій гадюці...

— А це я, коли не забув, небоже!

І при цих словах вперед видвигнулась могутня, коренаста постать, неначе викована грубим молотом з заліза...

Дядько Явтух! Чи ж це можливе! — крикнув Кармелюк, побіг вперед і обняв гарячо кріпкого і не старого ще селянина.

— Як же вас, дядьку, снігом присипало! — Ось і срібний чуб вже ледве замітний.

— Ех, синку, від горя кожний постаріє. Ось і прийшли ми до тебе...

— Так, так, батьку, — всі відозвались.

— Як пізнав так і приймай у свою сімю.

Ці слова поразили душу Кармелюка своїм наголо-
сом...

— В мою сімю! — повторив він з гіркістю. — В мою сімю, браття, ідуть тільки ті бездомні, які нічого не

мають перед собою, ні за собою! Ви господарські сини, верніться назад до хати. Чи ж вам личить приставати до безпритульних волоцюг? На яку радість? На який кінець?

— На більше веселій, чим у нас на селі, бодай тріс! — засміявшись фірман й розгорнув свою синю чумарку, прикрашенну шнурками й висячими, лискучими гузиками.

— Сину! — заговорив Явтух грубим, придушеним голосом. Його лице з різкими, типічними рисами було покрите сіткою дрібних зморщок, старий вус звисав двома пасмами додолу, а очі, що блискали з-під чорних ще брів, надавали виразові його лица мрячного характеру. — Таж ти сам здоров знаєш, які вони господарські сини. Чи ж у кріпака є господарство, батько, мати, син?

Що є у нього крім горя перед і за собою? Як прийшли ми до тебе, значить, нема вже сили двигати кріпацьке життя...

— А я вам що дам? Не думайте, що тут гульня, розкоші. Гонить нас всюди недоля, порадник наш — кий, а дружина — кріпкий мотузок: як обвесься довкруги ший, як приголубить, так забудеш і на Божий світ! І жде вона нас щодня, щохвилини! Вертайте, браття, додому. Не лакомтеся на гіркий талан! Як дома у вас горе, то і тут нема радості.

— Ні, батьку, ні! — перебив Кармелюка фірман. — Ми знаємо, що й тут жде нас або життя, або смерть. Та й плюнугти їй в очі! А все ж таки — ліпше для нас умирати за волю, чим віддати своє життя на потіху панам.

— Умирати за волю? — повторив мимоволі Кармелюк.

Перший раз та думка прилинула йому до свідомості. Чи ж мав він точно означену ціль, коли утікав з війська? На це питання не міг би він дати ясної відповіді, та тепер перший раз він почув, що така ціль варта життя і особистого щастя, що вона захоплює його душу і при одній такій думці, в грудях забилось могутнє, широке чуття.

„А утеча, а Басарабія? — мигнуло в думці Кармелю-

ка, але нове чуття покрило широкою хвилею давніше й потягнуло його за собою.

— Отамане, — продовжав Явтух, — чим можемо ми захистити нашу сім'ю?

Слухай: був у мене батько — пан убив його на ловах, буцім то нехотячи...

Була і мати — пігнали її по породі на пашину і привезли вже на возі... так і не встала більше... Осталась тільки одна сестра, чорнесенька, щебетушечка, вся моя утіха... любив її, леліяв, душі своєї не чув... — Ну, так ось, два тижні тому назад покликали її до панича... Стала плакати...

Пішов я просто до пана; а її зловили, звязали і привезли, щоб панич збездечтив... На щастя вирвалася, але кинулась в глибоку криницю... Витягнули неживу... Пан виїхав... Мене пустили на другий день: я підпалив скирти і прийшов до тебе. Скажи тепер мені, як можемо тепер ми захищати свою сім'ю?

— Правда! Гарно говорить! — піддержалі Явтуха товариші Кармелюка.

— Й Богу, правда! — крикнув сміливо фірман. — Чи будемо сидіти дома, чи ні, все одно: не висидимо нічого путнього, присяй-бо! Захоче пан, так і закатує на смерть цілу нашу сім'ю на наших таки очах, або попродасть в чужі руки... так, як ось зробили з тобою. А коли ми, батьку-отамане, получимся з тобою, тож може чого доб'ємося... Не даром же пословиця говорить: „втік не втік, а побігти можна”...

— Гаразд, парубче! Люблю таких! — сказав енергійно солдат, спльовуючи в бік.

— Таж і у тебе, отамане, лишилась сім'я, — говорив Явтух далі — а ти покинув її й жінку беззахисну й дрібних дітей, тому, що зрозумів, що не в силі їх спасті...

— Правда, правда! — заговорили разом й товариші Кармелюка й прибули господарі.

— Не цурайся нас, батьку!... Натерпілися ми вже доволі! — крикнули голосно Головатий й Чапля. — На-

зад не вертаємось... як не при тобі, так на вербу, або в полонку... одна дорога... чи добудемо волі, чи ні, а гіршого пекла, як у нас дома, й на другім світі певно нема.

— Правда! голий розбою не боїться! Пан або пропав! Нам вирятуватись годі, — продовжував сильніше фірман. — А карою нас не лякай! Коли будемо умирати, то нехай хоч знаємо, за що.

— Добре, діти, — сказав одушевлений Кармелюк, я прийму вас в мою безталанну сімю, знайте наперед, що ні забави, ні весілля ждуть на вас тут!...

Парубки мовчали, похиливши голови.

— Знайте ще, що я не допущу до проливу крові крім послідної скрайності. Знайте ще й це, що кожний день може принести смерть й страшну кару, що як піймають кого з нас, та ані на вогні, ані на інших муках, не повинен видавати своїх товаришів.

— Знаємо все! Умрем за тебе! Веди нас, куди хочеш! — крикнули разом парубки.

— Так, лишайтесь тутки, — сказав Кармелюк.

Парубки поклонились ще раз Кармелюкові і відійшли на бік.

Кармелюк зідхнув глибоко, потер чоло рукою. Чоло було гаряче, груди підносились високо, поривисто. В порожнечі, що була охопила його душу, знов нова, хоч віддавна вже дрімаюча в душі думка. Вона ширшала, кружляла і розкидала довкруги себе снопи мерехтячих звізд. Немов блудні вогники, що бігали серед темряви його думок відривки думок; що це? сімя, жінка, діти? — А Басарабія? Чи він може обманювати відданих собі людей? — Та гарячий туман закрив в його свідомості все минуле, немов піднімав його все вище і вище, на недоступну височінь...

Кармелюк потер рукою чоло, кивнув головою й намагався запанувати над собою. Перед ним ще стояли чужі люди, що ждали від нього слова.

— А з чим ви прийшли, дядьки? — заговорив він, віддихаючи глибоко. — Може також до мене?

— Поки ще є молодші за нас, батьку, нам ще час, — відповів старший, сивий, чоловічок, виступаючи наперед.
— Громада прислала нас до тебе, просити помочі.

— До мене? Просити помогти?

— До тебе, батьку! Порятуй нас — заговорили чоловіки й кинулись на коліна.

— Встаньте! — промовив Кармелюк. — Тільки перед одним Всевишним належить вклякати... Як я можу вас порятувати? Від кого та від чого?

— Від пана нашого й від управителя, від лютих ворогів. Замучили вони нас. Нема більше сили терпіти. Панщини люди не кінчатъ, по шість днів на тиждень працюють від зорі до зорі. Мало того, що ціле свое добро йому несем, то він ще наймає нас в чужі села, не щадить і вагітних жінок... Торгують дівчатками малолітнimi... Ой, сам, батьку, знаєш наше життя...

Серед товаришів Кармелюка почулись гнівні оклики.

— Ой, батечку, порятуй нас, хоч не нас, а дітей наших! — заридали чоловіки, падаючи на коліна й витягаючи руки до Кармелюка.

Сльози й ридання чоловіків зробили сильне враження на присутніх.

— Правда, правда! — заговорив Кармелюк, уриваючи, немов говорячи з самим собою. — Гей, хто знає цього пана і село? — звернувся він грізно до своїх товаришів.

— Цього маршалка? — відозвався фірман. — Як не знати! Я його знаю... Го-го! Ще й як знаю! Їздив я не раз до того собаки на село... Ха-ха-ха! — розсміявся він не то гірко, не то весело. — Ну, село! Всі хати обдерти, давно ребрами світять. Худоби? Щоб тобі хоч курка! Собак на ціле село набереться два три та й тільки. А дітвора вся гола, мов циганята! І підлітки-дівчата всі в лахміттю... Ой, мамо моя! Пан, а ще більше управитель, обдер так село!

— Фось що, — заговорив Кармелюк, звертаючись до чоловіків, що з благанням вдивлялись в його лиць. — По-

стараюся я провчити їх без душогубства, а все таки здорово провчити і економа і пана!

— Будемо за тебе Господа молити! — крикнули чоловіки й кинулись Кармелюкові в ноги.

— На многі літа отаманові! — крикнули свої а солдат підкинув шапку вгору і заревів: Урра!... урра!

Кармелюк сам підвів з землі найближчого діда й кивнув, щоб інші підвелись.

— Ой, батеньку-отамане! — закричав неначе опянілій фірман. — Прикажи зараз звязати мені руки, а то я від радості сам себе зачну періщiti.

Роздався регіт на ці слова.

— Ну, слухайте ж! — забрав голос Кармелюк.

— Як тільки зійде місяць — в похід, за ніч треба дійти до лісу пана маршалка. Ти, фірмане, знаєш гаразд і дорогу й село і двір і порядки — то ж йтимеш попереду.

— Все до ниточки, батьку!

— А тепер, — обернувся Кармелюк до Андрія і до солдата — нагодуйте голодних та й своїм замочити червака.

— Гайда! — махнули Андрій і солдат на зібраних й відвели всіх до огню, де густа пара підносилась з повних казанів.

Кармелюк відійшов у бік і сів на купку гляк. Кров стукала йому у висках, шуміло в уях. Він стиснув голову руками й оперся руками на коліна... Тільки що ми-нулі сцени глибоко зворушили й потрясli його. Так ось що тепер лучилось! Коли він став на роздоріжжю, не знаючи, на що рішиться, народ зробив його своїм заступником.

„Ой доле, моя доле! — майже простогнав Кармелюк і закрив лиць руками. — Куди ти мене кидаеш, куди несеш?...

XVI.

Знов до вух Кармелюка донісся протяжний, довгий свист...

Він схопився на ноги й надслухував. За хвилину

свист повторився ще раз і ще раз, а вслід за тим роздався шум гилля...

На полянку, десять кроків від того місця, де сидів Кармелюк, вийшло двох парубків; вони майже несли знайому нам доньку священика з Деражні, — Олесю. Руки її були звязані за спину, білій платочек, покриваючий голову, зісунувся на плечі; мяке, каштановате волосся розсипалося тепер по плечах й виглядало, мов авреоля із червоного золота; від бистрого віддиху, від хвилювання палало її лицє. Вона була дуже гарна в цю хвилину. І її біле, налякане личко й стрійна постava була контрастом до грубих фігур парубків, що її несли.

— Пане отамане! Піймали пташку! — крикнув один з них! Там ще є друга, звала вона себе жінкою священика з Деражні: коли вона почула, що попалась в руки Кармелюка, то з ляку затремтіла, то ж ми її в бриці покинули, двох лишилося біля неї.

— Хто такий? імость з Деражні? — спитав він.

— Так, отамане, а це її донька.

— Та як ви сміли їх перепиняти? — крикнув грізно Кармелюк. — Чи ж ви забули, що я заказав напастувати добрих людей, особливо наших панотців. Розвяжіть панні руки. Горлом своїм відповідатимете за непослух. Та ж всі знають, що Кармелюк не напастує добрих людей, що він карає тільки напаоників, кровопивців.

При тих словах Кармелюка з грудей Олесі вирвався придушений оклик і вона також подалась вперед.

— Що? Ви налякалися? — промовив з ласкавою усмішкою Кармелюк, з вдоволенням зупиняючи свій погляд на гарнім личку дівчини, — не бійтесь, розбійник Кармелюк не зробить вам лиха.

— Я й не боюся — заговорила Олеся дрижучим голосом, — коли зловили зразу, налякалася... і за бідну маму і за себе, а коли почула, що ведуть до Кармелюка, минув мій страх.

— Як? — сказав Кармелюк — ти не налякалася страшного розбійника Кармелюка? Та ж він з живих людей ріже паски на очкур, виколює очі...

— Все те брешуть пани та економи, а за ними зі страху жиди... А я знаю, що ви — чоловік добрий і заступаєтесь за безталанних.

Кармелюк з подивом поглянув на Олесю.

Огненний погляд дівчини, її слова і глибоко схвильований голос, що свідчив про щирість слів, зворушив його.

— Спасибі за добре слово, дівчино, — промовив він, нахиляючи голову, — тільки це слово далеке від правди.

— Ні, ні! — перебила його гарячо Олеся. — Коли многі благословлять ваше ім'я, то значить: ви наш приятель і захистник!

— Чи ж може бути приятелем той, у кого кров на руках і гріх на душі? — спитав Кармелюк Олесю і сам здивувався, чого він заходить з дівчиною в такі інтимні розмови.. Та якесь незрозуміле почуття силувало Його розкрити перед кимсь свою душу, що зміг би розуміти шаліочу в ній бурю, а йому чомусь здавалось, що ця дівчина його розуміє, що він говорить з давнім близьким приятелем. Після пережитого хвилювання, слова незнайомої дівчини, гарячі, одушевлені, вливались цілющим бальзамом в його замучену душу.

— Хто для спасення братів гріх приймає на свою душу, той чистий, — відповіла одушевлено Олеся.

І при цій відповіді Кармелюкові пригадались сльози і ридання жінки та й згадка її про гріх, кару...

Мимовільне зідхнення вирвалося з її грудей.

— Ех, дівчино, дівчино, Твоїми устами мед пити. Тільки не всі так думають... Поживеш і ти довше та й з відразою відвернешся від розбійників-душогубів.

— Ніколи! — крикнула Олеся, — Кармелюк не буде розбійником-душогубом! Коли б я була мужчиною, пішла б за вами.

— Ех, дівчина! Козир-дівка! — загомоніли шумні оклики серед товаришів Кармелюка, що з незвичайною цікавістю прислуховувалися словам дівчини.

Олеся здригнула і аж тепер побачила себе серед

більшого гурта людей, що розложились біля двох вогнів.

— Слід випити за її здоров'я! — крикнув голосно солдат.

— Правда, брате, та тепер не час на це — зупинив його Кармелюк. — Збирайтесь скоро а я сам проведу панну. Коня мені на Чорний шлях! — приказав і звернувся до Олесі: — Прости ж, ясна краle, за тривогу, яку ми спричинили тобі, прости та не поминай лихом. А тепер дай мені руку; твоя мати певно вже стратила голову з переляку, дожидаючи тебе. Ходім, бо я хочу скоро вернути їй чудову доню.

Олеся подала руку Кармелюкові і вони пішли по вузькій, ледве замітній стежці, що вела в глибину лісу. Оподалік за ними слідкував молодий хлопець, ведучи за поводи осідланого вороного коня.

Якийсь час йшов Кармелюк й Олеся мовчкі. Місяць ще був не зійшов; під деревиною розливалася чорною хмарою темрява. Чути було тільки трісکіт сухих гиляк, що ломилися під ногами.

Кармелюк кріпко держав в своїй руці гарячу ручку Олесі й попереджував час від часу Олесю про перешкоду, що була на стежині.

Олеся почувала, як серце її тривожно билося в грудях, утрудняючи віддих, розливаючи огонь по всіх жилах.

Герой, за якого вона чула стільки чудесних казок, що все ставав в її уяві, — йшов тепер поруч з нею і держав її за руку. О, уява не обманювала її. І цей гордий стан і прекрасне лице і очі любі, хоч сумні. Вона їх бачила не раз... не раз... Та чого ж його вигляд такий печальний? Чому стільки журби світиться в його очах? „Чи може бути другом той, у кого гріх на душі?” Чи ж він одинокий, безталанний?

Тисячі думок припливало до її голови, тисячі хороших слів, теплих, тиснувшись на уста. Та всі слова, з якими вона все у своїх думках зверталась до Кармелюка, завмирали на її устах.

Незрозумілий жаль огорнув її. Йі хотілось сказати цьому героєві так багато, так багато, про що думала вона не раз в нічній тиші, та уста її не всилі були промовити: думки, що повстали при незвичайнім побудженню нерво-вім, неначе її пригнобили і рука її лиш слабо дрижала в сильній руці Кармелюка.

Вкінці Кармелюк перервав мовчанку.

— Чого ти замовкла, дівчино люба? Чи може лякаєшся або не довіряєш мені?

— Ні... ні... — сказала живо Олеся. — Чого ти так говориш?... Чи ж можу я?... Скажи, коли можна: куди ти вибираєшся?

— Ох, панно люба, по що тобі знати про наші діла? Іду пімстити кривду на пан-маршалкові! У нього тисячі людей умирає з голоду, хоч хліб гніє в шпихлірах.

— Бережись! — вирвалось гарячо в Олесі. — Пани вже на сторожі, збирають військо... можуть зловити...

— Про це навіть не думаємо... Від долі не утечеш... Кінець кінцем таки піймають.

— А тоді що?

— Тоді вже не помилують... Замучать на смерть.

— Ох, Боже наш! Прошу тебе... Будь обережний! Бережи своє життя.

— Для кого? Для чого?

— Для нас всіх.

— Спасибі, спасибі, люба панно, за ласкаве слово, — промовив зворушений Кармелюк, стискаючи руку Олесі.

— Давно не чув я таких речей. Господь нехай благословить тебе за ласкаве слово для розбійника-гайдамаки. Ех, щасливий буде той, хто назве тебе своєю жінкою.

При цих словах Кармелюка Олеся почула, як лице її спалахнуло, рука задрижала, щось закипіло в серці. Вона хотіла сказати Кармелюкові, що ніколи, ніколи нікого не назве своїм чоловіком, та щось стиснуло її за горло і слова завмерли на устах.

Між тим стежина зачала підниматися вгору... Вони увійшли ще кілька кроків і вийшли на дорогу, де під де-

ревиною стояла бричка з півмертвою від переляку їмостю і звязаним фірманом. Двох гайдамаків сторожили полонених.

Кармелюк підійшов до їмості, вклонився їй ввічливо і попросив вибачення за спричинену їй дурними хлопцями тривогу. Опісля поміг Олесі сісти, казав розвязати фірмана і рушати. До того заявив, що для більшої безпеки проведе їх до кінця лісу...

Коні рванули. Всі мовчали; напів мертві від переляку їмость дивилася на страшного розбійника, що гарцує разом з ними.

Олеся також мовчала: присутність матері вязала її та й Кармелюк не бажав чомусь нарушити тиші.

Між тим місяць піднісся високо. Над полями, якими вони пробиралися сяло прозоре темно-синє небо.

Місячне світло освічувало лице Кармелюка, воно було бліде і зажурене. Нахмарені брови говорили, що він занятий якоюсь серіозною думкою.

„Про що він думає? — допитувалась в душі Олеся, дивлячись на Кармелюка. — Чому лице його таке зажурене? Чи у нього є жінка, діти? Яке горе носить він в серці? Ох, коли б можна поговорити з ним, мов з близьким, з другом, щоб розігнати хмари з його чола! Чи ж побачуся ще коли з ним? Чи може вже ніколи! Ніколи!

Кругом було тихо; мовчанку перервав тільки стукіт коліс об коріння дерев та тупіт кінських копит.

Від часу до часу Олеся закривала на хвилину очі нечаче прислуховувалася до цієї дивної гармонії, що дзвенила в її грудях; а коли відкрила їх, то знов бачила прекрасного козака, що летів вихром біля неї.

— Ах, коли б так можна їхати довше... ціле життя... нечаче шептав їй солодкий, тайний голос.

— Що, панно люба, здрімала? — обізвався вкінці Кармелюк, звернувшись несміливо до Олесі.

— О, ні! — відповіла вона поривисто й додала тихше: — Так гарно, так пишно всюди...

— Так, ніч прегарна на диво! Пишно вам буде їхати! Ось вже й кінець...

— Вже! — крикнула Олеся а в голосі її ясно задзвеніло розчарування й жаль тому, що так скоро доїхали.

— Видно, що й фірманові не дуже весело їхати поруч з Кармелюком, — усміхнувся Янко, показуючи на хлопця, що підганяв коні щосили.

За кілька хвилин коні винесли бричку на кінець лісу. Перед подорожніми розкинулась рівнина, ціла залита місячним світлом. З однієї сторони тягнулась тільки темна лінія зникаючого лісу, а далі, як далеко око додгляне — розкинулось немов безконечне море, що дрімало в місячнім свіtlі запашного, срібного степу.

Кармелюк придержав коня; бричка зупинилася.

— Ну, прощавайте, добрі люди, — сказав він здіймаючи з голови шапку. — Прости, паніматко, ще раз за це, що налякали тебе мої нерозумні хлопці. Прости і ти, ясна панно! Оставай здорована! А це прийми від мене на памятку. — І він зняв з мізинця дорогий перстень і вложив його на палець Олесі. — Прощавай. Дай тобі, Боже, щастя й долі. Та не забувай у своїх молитвах на гайдамаку, Кармелюка.

— Ніколи, ніколи! — ледве прошептала Олеся.

Кармелюк піdnіс її руку до своїх уст, махнув ще раз шапкою, крикнув:

— „Рушай!”

Коні рванули і бричка швидко котилася по дорозі. За кілька хвилин була вона вже далеко від вісу.

Олеся глянула назад. На краю ліса виднілася ще постать Кармелюка.

Та ось бричка спустилась з гори і чорна пасмуга лісу зникла з очей.

Тепер подорожні опинились серед сизого безлісого степу. Кругом розіслався він запашний, срібний і безмежний... Дорога вилася лискучою, срібною стрічкою й ховалася за обрієм.

Запах квітних трав наповняв воздух дивним запахом.

Він проникав ціле єство людини й тривожив й опянював груди й наповняв їх тужливими мріями про щось давнє, чарівне, що несло душу далеко поза границі цього за-пащного стелу.

Тисячі невидимих голосів наповняли його дивною гармонією... Чулось, що під кожним листочком, підожною благовонною білинкою дрижать з подихом цієї дивної ночі міріяди нових ест... Здавалось, що все кругом дихає й співає пісню любові...

А ніч плила середтиші торжественна, прозора, місячна...

Успокоєна ритмічним стуком брички паніматка дрімала. Фірман рідко посвистував на коні.

Олеся оглянулась назад.

Ліс давно вже зник з виду. За ними, перед ними, довкола них — розкинулась безлюдна, сріблистя далечінь.

Глибоке зідхання вирвалося з грудей дівчини; вона підняла руку й гарячо поцілувала це місце, де ще горів поціунок Кармелюка.

**

Пан маршалок сидів цілий червоний й схвильований в розкішнім сальоні своєї жінки. Скляні двері кімнати були відхилені на широку терасу, що виходила в цвітучий сад; теплий весняний воздух свободно втискався в покої, та пан маршалок, не дивлячись на це, жалібно підкидав плечима, наче б його щось кололо.

На турецькій канапі, обложеній подушками, шитими золотом й бісерами лежала Розалія. Її обличчя відбивало неспокій і тривогу; в руці держала вона дорогий флякон з якимсь солями; вона час від часу підносилася його до кінчика свого носика.

На столі перед паном маршалком лежало розпечатане письмо пана Янчевського. Цей зловіщий лист був причиною злого гумору обоїх.

Ще нині рано арендар маршалківських „млинів”, жид Лейзор, прибіг, ледве дихаючи від переляку, до пана маршала, й доніс йому про страшні події в Вівсяниках, про

убивство Доротеї, про ограбовання розбішаками цілої оселі. Лейзор просив пана маршалка приняти його з жінкою, дітьми й цілим добром у двір, говорив, що у Кармелюка страшне військо і що за ним ідуть всі хлопи.

Страшна вістка поразила, мов громом, пана маршалка й цілковитого перелякала його красуню-жінку. Однаке після перших хвилин переляку пан маршалок зачав потішати себе й свою жінку тим, що це могли бути тільки слухи, викликані страшною запискою, що її дістала Доротея на обіді у судді... Аж ось і письмо пана Янчевського стверджує зі всіма подробицями цю страшну вістку...

Крім вістки про страшне убивство, Демостен писав маршалкові, що певно провідником банди є гайдамка, той славний Кармелюк, один із хлопів Доротеї; вона віддала його в москалі... Далі Демостен доносив, що зібрав трохи війська й стойть готовий біля Гончар. Тому треба, щоб пан маршалок зібрав своїх двірських слуг й поспішив до нього. П'ятнадцять верст від того місця, в Рудні, находитися чималий відділ з капітаном Семеновим на чолі; всі вони получаться й „накриють” гайдамаку. Демостен наполегливо просив, щоб маршалок виступив зараз по одержанню листа. „Поспіх в ділі буде задатком нашої побіди, — закінчив він високопарно свого листа. — Треба утяті гидрі голову, поки вона не обняла собою цілого краю.”

XVII.

Внизу була ще дописка невеличка, та вона найбільше занепокоїла маршалка; в ній містилося ледве кілька слів: „А бестія фірман мій, Онисько, утік з двору, — говорять що потяг до Кармелюка. Боюся, щоб драбуга окаянний не наробив нам чимало халепи: він бував зі мною всюди й знає гаразд розложення й устрій панських фільварків й настрій слуг. Та очевидно нема що довіряти клятим мужикам: вони всі липнуть до того проклятого гайдамаки, мов зализо до магнету”.

Пан маршалок не прочитав своїй жінці цієї дописки,

та очі його звернулись до неї... І тепер перебіг її по двадцятий раз, він знов не міг здергатися від внутрішнього прокльону на адресу Демостена й його фіrmана.

— А сто чортів тобі, старий дурню! Не міг удержанити бунтівника-хлопа, а тепер ще хвалишся, вибравшися з дому в поле! Певно, що тобі тепер безпечно з командантами, тому то ти скликуеш зі всіх боків, бо на всякий случай, клятий пес приведе перш усіх клятих гайдамаків на твою голову... Тьфу, ти... Сто фір бочок чортів й задриpana відьма в додатку! Жили собі мирно, ситно і без журно, а тут... Знов викинуло пекло тих псявір...

Маршалок відхнув тяжко й кинувся на дерев'яну спинку канапи.

— Мати Божа! Рятуй нас! Спаси! — застогнала плаксивим голосом пані Розалія. — Я умру... я не можу так жити... Що хочеш роби, а вези мене в Камянець, у Варшаву, хоч би навіть в Київ, а тут — нізащо...

— Моя королево, — відповів солодко пан маршалок, — все, що хочеш і куди хочеш... Завезу навіть в Париж... Та передовсім треба зловити того чорта й зловити банду. Ось і пан Демостен визиває... Обовязок, моя люба, й честь перше всього...

— Та я не останусь в цій тюрмі нізащо в світі! Нізащо!

— Мое щастя, мое золото! Перша моя думка — про тебе. Треба тебе зараз завезти в безпечне місце, та як це зробити в цю хвилину? Як рушиться з місця, не знаючи, де засів цей гайдамака. Так отже: безпечніше сидіти дома, чим виїхати в поле, де за кожним корчком — гайдамака, на кожнім перехрестю — засідка. Я готов резикувати собою — та не тобою, мій скарбе!

В цю хвилину до кімнати долетів шум і пан маршалок схопився з крісла і кинувся у відхилені двері на терасу та й зачав її замикати на засув. Та засув був лихий і пан Фінгер сопів й бурмотів, забивав кулаком й термосив...

— Та не замикай дверей й не трать сил! — сказала злобно Розалія. — Від гайдамаків не замкнешся вони влізуть і вікном.

— Тисяча громів їм в зуби та й всім тим московським порядкам! Насадили й справників та асесорів та москалів, але не можуть доброго шляхтича охоронити від гайдамаків. Ну, я їм покажу, я їм дам! Я їх...

— Та що ти гадаєш робити? — перебила його Розалія. — Я не хочу, щоб мене постигла доля нещасної Доротеї!

— Ісує Христе! — крикнув маршалок і тяжко опустився на диван.

— Ну, що ж ти думаєш робити? — крикнула вже істинно Розалія і знов піднесла флякон до свого носика.

— О, зараз, зараз, моя королево, дай віддихнути! — Маршалок обтер шовковим, красим платком чоло і заговорив вже спокійніше. — Другого нічого не придумаю, зараз зберу вірних моїх слуг, та не проклятих схизматиків й виберусь...

— Із двора?

— Так...

— Куди?

— До того красномовного... Та у мене є свій плян.

— І покинеш мене тут одну? — від гніву й подражнення Розалія спалахнула ціла й скочила з місця.

— Тож, моя мила, тож це твого спасіння ради!

— Мого спасіння? — крикнула гнівно Розалія. — Для мого спасіння забереш всіх вірних людей й виїдеш з ними з двору а мене лишиш в руках підліх хлопів? Та ще й скажу, що хлопи голодні — а ти від них тікаєш... Та ще й скажу — гнівно тупнула ногою — вони порозуміються з Кармелюком й прикличуть його сюди!

Маршалок почервонів.

— Моя дорога, це все для тебе!

— Ой, ні! Не хочу чути! Так ти мене любиш? підлій, підлій боягуз! Лишаєш одиноку жінку, а сам утікаєш від небезпеки!

— Але, Розуню!

— Не хочу нічого чути! Як ти йдеш, так і я йду з тобою!

— На Бога! — крикнув маршалок, підбігаючи до

жінки й ловлячи її за руки. — Ти знівчиш цілий мій плян... Ну, Розуню, ну, моя королево, дай промовити словечко, — зaczав маршалок, цілуючи одну то другу ручку жінки, щоб вона йому не перервала, — нехай тобі скажу, що я задумав; а коли тобі не по нутру буде мій плян, то все буде по твоєму, все буде, як ти захочеш. Ну, сядь же, вислухай спочатку.

Розалія поглянула з недовіряття на свого чоловіка, однак сіла на диван й сказала нетерпеливо:

— Ну!

— Ну, моя дорога кралю, слухай же: цей божевільний Демостен, чорти б його взяли з його проклятими затіями, видумав якусь „загальну мобілізацію”, вбив собі в голову, божевільний, що він зловить Кармелюка. Ну, та хай собі возить по лісах своє сало, воно на ніщо не здасться, хіба на ходаки для гайдамаків.

Розалія кинула згірливим поглядом на обвислу товсту постать чоловіка; той погляд говорив, що радше це сало безхосенне; та маршалок не завважив погляду жінки і продовжав далі:

— Я уважаю за свій перший обовязок охоронити тебе, моя квітко, від всяких небезпек, опісля получуся з відділами й потягну в Рудню, до Семенова, капітана присланої команди з Камянця... Добрий москаль зробить за гроші все, чого забажаю! Але потребую, щоб він дав мені пятнадцять людей для перепровадження жінки до Камянця. А коли я приміщу тебе в захиснім місці, тоді — і маршалок випрямився по молодецьки а навіть підніс руку до вусів — і тіло і душа моя до ваших услуг!

— Гарно! — перебила його нетерпеливо Розалія, то чому ж я не маю поїхати з тобою а звідтам доперва в Камянець?

— Чому? Та чи ж ти, моя королево, не знаєш того осоружного Демостена? Тож він як побачить тебе при добром здоров'ю, упреться, мов бик, при тім, щоб зараз зробити облаву, а навіть попросить тебе до товариства,

а ти знаєш, моя богине, чим можуть закінчитися такі жарти.

Розалія прикусила губи; в словах маршалка була правда. Бажання нових вражінь тягнуло її до романтичних пригод, та рішучим услівям тих пригод мала бути повна безпека а тут охорона чоловіка а також і Демостена не запевняла їй великого довір'я.

— Добре! Та чого ти маєш їхати до Демостена? Чи ж не ліпше відправитися прямо до капітана в Рудню а відсі відослати мене в Камянець а тоді самому забратися до Демостена.

— Так, це гарно, — заговорив маршалок, і додав: — так... це можливе... хоч це трохи не по лицарськи...

— Ха! А після твоєї думки це по лицарськи лишати жінку серед озвірілых мужиків?

— Після твоєї думки по лицарськи, забрати від неї всю вірну дружину, щоб охоронити своє... сало?

— Матінко Божа! Таж я все про тебе і для тебе! А сам... Я плюю на того собаку... і покажу це всім на облаві...

І, щоб придати більшої ваги своїм словам, маршалок надув лице, нахмурив брови й розчепірився мов індик.

— Досить! — крикнула приказуюча жінка. — Вези мене зараз до капітана.

— Твоя воля — для мене законом, моя царице... Одно тільки...

— Без „тільки”... — крикнула гнівно Розалія.

Нараз почулось легке стукання до дверей і до кімнати увійшов старий дворецький маршалка.

Побачивши його, маршалок позеленів.

— Чого там? Чого прийшов? Чого мовчиш? — закричав він на наляканого старого, вдивляючись допитливо в його лиці.

— Осміляюся донести вам, вельможний пане, що на наш фільварок приїхав пан граф Краєвський і просить, щоб йому було дозволено...

— Брешеш, стара собако! Хочеш впустити у двір Кармелюка! — перебив його грізно маршалок.

— Хай помилує вас Пречиста! — крикнув з неудаваним переляком старий. — Нехай пан поглянуть самі на гостя. Коли він похожий на проклятого хлопа, то хіба я вже на старість цілковито осліп.

— Чи цей граф старий? Сам, чи із службою? — запитала скоро Розалія.

— Зовсім молодий, ясновельможна пані, з одним тільки слугою, — відповів дворецький.

— Ну, так... та чи це справді граф? — сумнівався маршалок.

— Чому ж ти сам не подивишся й не пересвідчишся? Чому ж не дати захисту благородному лицареві?

— А управитель тут? — спитав не зовсім ще довіряючи маршалок.

— Ось тут, дожидає панських приказів.

— Ну, так ходім...

Пан Фінгер взяв до рук стрільбу, пару пістолів і шаблю, вийшов на крило дому, казав управителеві зібрати всю двірню в цілковитій зброй й під такою охороною підійшов до брами.

— Хто там? — спитав, заглядаючи обережно в невеличке віконце, вирізане в брамі.

За брамою, по другій стороні рова, сидів на дорогім воронім коні убраний після найновішої моди, молодий шляхтич; за ним стояв, держачи за уздечку гнідого коня, чоловік атлетичної будови тіла, убраний просто й гарно узброєний, очевидно його слуга.

— Граф Едмунд Краєвський, — сказав гість, — прошуся в гості до вельможного пана маршалка.

— А відки ви, куди ідете й по що? — продовжав свій допит маршалок.

— Із Krakova, до графа Ржевуцького в Київ; маю поручення від князя Огінського.

Ця відповідь заставила маршалка.

— „Важна особа” — подумав він. — Годі відмовити

та все таки, хто знає? Та зверха подобає зовсім на графа.

— Ось що, мій паноньку, звернувся він тихо до управителя — пішли кого будь на башту, нехай гаразд огляне околицю, може причайлась де шайка?

— Пішлю, ясновельможний пане, верхового, щоб оглянув ві і горбки й долинки.

— Гаразд!

— Чому ж так отягаєтесь, пане маршалку? — крикнув граф по французьки.

Це французьке речення вкінці успокоїло пана Фінгера, та він все таки не давав приказу спустити міст.

— З великою радістю! — крикнув він у віконце, — граф... дорогий гість... цілий двір для ваших услуг... Та тепер часи страшні, даруйте проте, що я трохи обережний... Я прошу вас передати крізь віконце цю зброю свого слуги, опісля в'їдете на подвіря і вас оглянуть... А зброю вам звернути зараз

— Згода! — засміявся голосно граф.

Між тим, як тільки замкнулися двері за маршалком, Розалія бистро підійшла до дзеркала й допитливо поглянула на себе. Правда, вона була трохи бліда й розстроєна, та ця блідість не змінила її краси. Легкий, білій кафтан, що складався цілий з вишивок, додавав її більше ніжності. Вона поправила легко своє чорне волосся й нетерпеливо очікувала повороту чоловіка.

— Хто цей граф? Молодий... Чи гарний? Куди іде? Може з-за границі? Один... Шукає захисту... Це так поетично... Й інтересно... мов в романі... Ах, чому ж вони ще не йдуть?

Однак, прийшлося ждати ще довго.

Та вкінці в сусідній кімнаті почулись тяжкі крохи й звуки двох голосів. Один — голос її чоловіка, другий — дзвінкий, молодий, належав очевидно гостеві...

Серце Розалії стукнуло в грудях.

— Прошу, — сказала Розалія.

Маршалок відчинив двері, пустив попереду гостя, графа Краєвського, смагливого, стрункого красуня, мужчи-

ну в самім розквіті літ. На нім був гарний костюм: модні закочені чобітки, сірий, подорожний плащ з пелериною і високий ковнір, що закривав шию до самих вух. В руці держав гість трохи паперів а тільки пістолі, що стреміли за поясом, нарушували вповні елегантний і світський вид красуня графа. Правда: всупереч моді він носив вуси, та ця дрібничка додавала його мужеському обличчю ще більше краси.

Легкий, ледве замітний румянець виступив на лиці Розалії: такого красуня вона не сподівалася побачити.

— Прости, моя королево, що я привів пана графа прямо до тебе, — обернувшись до жінки веселий маршалок, — та задля твоєї слабости... ну і хе, хе, хе... положення нашої кріпости...

— Я повинен просити вибачення у вельможної пані — промовив граф, кланяючись, за те, що позволив собі в цю пору впрошуватись в гостину... Та мій кінь...

— Як можете, пане графе, говорити про це? — перебила його з милою усмішкою Розалія. — Ми завсіди раді гостеві... Просимо сідати; нехай вам здається, що ви не в гостях, а дома...

— Цілую ручку ясної пані! — відповів граф, кляняючись ще раз і цілуючи біленьку пухку ручку Розалії.

Розалія сіла на канапу; гість й маршалок примістились на кріслах.

Який це гарний випадок, що бачимо у себе пана графа? — звернулась Розалія до гостя.

— Сюди завели мене мої шляхетські обовязки. Ось бачите, ясновельможна пані, я іду з Krakova від князя Огінського до графа Ржевуцького, та вам, шановне панство, відомі злодійства того Кармелюка?

— Маршалок тільки махнув рукою а Розалія насмішливо підсміхнулась.

— Так ось — продовжав граф — хоч посолості мої не тут, а на Волині, то я, почувши тільки вісток про того підлого хлопа, рішив завернути сюди, щоб взяти участь в поході і піймати цю собаку.

— Пан граф правдивий лицар! — крикнула одушевлена Розалія.

— Ха, ха! Молодість! Огонь! Коли я був в таких літах, куди то не носило моєї голови! — заколихався маршалок і весело потер обі руки.

— Ні — і крім молодості у нашого гостя всі прикмети лицаря! — перебила чоловіка Розалія.

— Вельможна пані щедра на похвали, — граф схилив голову. — Я думаю, що це не велика заслуга зловити хлопа, хоч би він зібрав довкруг себе й сотню гайдамаків... А ходаки, що їх ушию собі з шкіри того гайдамаки Кармелюка, довго мені послужать.

— Ха, ха! Правда! Шкірка у того дідька вже добре вигарбована! — зареготався знов маршалок, що повеселів цілковито а навіть набрав деякої легкости рухів в присутності графа.

— Таким чином, — продовжав граф, — я іду, щоб прилучитися до вашого відділу, що, як я чував, зібравсь тут, недалечко... Питався я в однім, другім селі, де збирається облава. Але тому, що підлі хлопи давали мені самі противорічні відповіді, то я порозумів, що собаки хочуть мене спровадити прямо в зуби Кармелюка і рішив заїхати до вельможного панства, щоб довідатися дещо більше.

— І пан граф угадав, як не можна ліпше! — крикнув затурбовано маршалок, ударяючи себе по ногах. — Якраз тепер дістав я вірні вістки, що збірна точка назначена в околиці Гончар, чотири години їзди від нас! Я мушу конче зараз їхати туди, так ось пропоную, щоб і пан граф зі мною поїхав.

— Що ти, мій милю! — налякалася Розалія. — Граф так змучився, повинен відпочити.

— Цілий дім мій до ваших услуг, — заговорив ввічливо господар, — та граф хіба лишиться один, як і ти пойдеш.

XVIII.

— Ні, я можу й не їхати... Бачите, пане графе, — звернулась Розалія до гостя з ласкавим усміхом — я зі страху ні зашо не хотіла тут остатись без мого дорогочоловіка й домагалася, щоб він взяв мене з собою. Мабуть, він мав рацію, коли говорив, що мені зле й небезпечно їхати на цю облаву; бо його кличе туди шляхетський обовязок і він ціле життя не простив би собі, коли б ради мене там не поїхав. Та що робити! Жінка все останеться жінкою, а серце все паном над нами...

При цих словах кинула вона крадьком в сторону графа чарівний погляд.

— Так, це певно, моя люба, — сказав чоловік, — для тебе й небезпечно й не гаразд їхати туди; — та коли ти хотіла, годі було відмовити.

— Прости, мені друже, ти маєш рацію, — і Розалія простягнула руку свому чоловікові, що змяк від несподіваної ласки. Він вхопив ручку жінки, покрив її голосними поцілунками а опісля кинувся на крісло.

— Та тепер відносини цілковито змінилися, — продовжала Розалія, — граф з частиною нашої двірні може мене охоронити...

— Головою ручу! — відповів з оживленням граф.

— Дякую, — і господиня обдарувала гостя милим усміхом а опісля поквапно добавила: — мені страшно тільки вночі а ранком я сміло поїду з графом на облаву... тим більше, що самі збори цебто „загальні мобілізації” трохи продовжаться, як здається...

Так, так, це правда... — махав головою маршалок, — я зі своєї сторони прошу пана графа лишитись у нас хоч до завтра... мені конче треба явитися на місці як маршалкові обводовому... І я, можливо вспію ще вернутись додому перед нічю... Треба чайже пошукати по моїх лісах, — при тих словах надав маршалок свому обличчю грізного виразу — може лайдак в моїм лісі розвів собі кубелечко? Так ось позволю собі спуститися на вашу ласку.

— Великою честю для мене є захистити вельможну добродійку не тільки від Кармелюка, а також від всіх банд Залізняка і Гонти, коли б тільки вони змогли воскреснути!

— крикнув палко граф і, схиливши голову, притиснув руку до грудей.

— Не знаю, чим віддячитися за ласку графа, — ніжно підсміхнулась Розалія.

— І так, мій ангеле, ти не будеш тривожитися аж до моого повороту?

— З таким лицарем я не буду боятися виступити завтра в похід проти розбійника!

— Го-го! Пан граф прямо чарівник! — закричав шумно маршалок. — І коли всі наші красуні пані й панянки виступлять під його командою на проклятого хлопа, то я певний, що не довше, як за тиждень, ми зможемо приглядатися, як його вішатимуть в Камянці. Пан маршалок підвівся з місця, а за ним устав і граф, — буду спішитися. І так лишаю мою жінку, найбільший мій скарб, під опікою пана графа.

При послідних словах маршалка, по обличчі Розалії промайнула досада й згірдлива усмішка...

— Та мій друже, на що тобі наражатися? — замітила вона поквалливо, — вечером тепер небезпечно і я не матиму спокою, коли не упевнююся, що ти виїдеш аж завтра рано, а то і підождем там на вас...

— О, вельможна пані має рацію — вмішався граф, як чого тепер треба боятися, то тільки нічної поїздки. Проклятий гайдамака тільки серед нічної пітьми робить свої напади; говорять, що має він в кожнім лісі сковану свою шайку. Він устроює по всіх шляхах засідки, перекопує дороги, прикриває хворостом перед тим приготовані ями і, хоч би ти був не знати яким силачем, то таки звалишся з конем в яму... А коли так, то не треба бути й Кармелюком, щоб зловити самого лицаря.

— О, так слухайте, мій пане графе, — добавила з ніжністю Розалія, звертаючись до чоловіка, — я прошу тебе, не вертайся ні в якім разі скорше, як завтра ранком.

— Щоб заспокоїти тебе, обіцюю, — промовив торжественно маршалок й з признанням поціував руку жінки. — І так, до завтра... Сподіваюся, що застану тебе в dobrім здоров'ю.

Маршалок ще раз поціував обі руки жінки, поправшався з графом, просив берегти його найцінніший скарб і вкінці відійшов...

Легке зідхання вирвалося з грудей Розалії і вона, немов утомлена, кинулась на спинку дивана.

Надія перевести цілий час око в око із загадочним і красунем графом представлялась для неї дуже принадною та й граф, як видавалось Розалії, був дуже рад тому.

Між останніми завязалась оживленна розмова: граф показався дуже цікавим в розмові! Він чимало говорив про життя за границею, пишноту міст, особливо Парижа. А що Розалія цікавилась тим містом, то граф чимало говорив їй про норови паризьких жінок, ексцентричність моди, свободу взаємних відносин і еманципації любові...

— Ах, Париж, Париж! Моя мрія! — тільки зідхала пані маршалкова.

Опісля розмова перейшла на минуле життя графа, що так дуже цікавило Розалію. Граф, на запрошення, присів ближче, на диван і став їй розказувати про численні бої, в яких він брав участь, про страшні пригоди, відважні двобої.

— І вам не страшно було убивати людей? — говорила Розалія, зацікавлена оповіданням графа і його лицарством.

— В розгарі боротьби, — відповів він, неначе вжалений споминами, себе не розберем... Летиши, мов зачаджений і б'ється, мов божевільний.

— Але все таки, імовірно защемить серце, коли нанесем живому і щасливому своїми руками біль.

— Так... Це правда, пані... Та про це повинна ліпше знати тутешня пишна шляхта: вона ж щоденно наносить чимало болів і мук своїм підданим, — сказав хмарно граф.

— Чи ж це люди? Це — худоба, без чуття, дика, ними не брудить собі шляхта рук, хіба в крайнім разі...

— Ха, ха, ха! — вирвалося у графа не то захриплій сміх, не то рев...

— Справді, мій дорогий гостю... Але яке почуття, коли убєм першого? — допитувалась конечно пані.

— Першого? — повторив граф й в лискучих його очах блиснув злобний огонь. — Першого убив я і роздавив його з вдоволенням... много людської крові пропила ця... ця тварюка...

— Але коли вона упала біля панських ніг?

— Коли упала? — граф зблід й потер рукою високе чоло, немов бажаючи з нього стерти кров. — Коли упала ця тварюка й розложилася... так... було страшно... Французи говорять, що труп веселить ворога... Ні, не веселить!

— Ах! — Розалія закрила свої блискучі оченята руками. — Я мала рацію... я чула, що у вас, пане графе, ніжне чутливє серце... — а, коли завважила, що він сидить насуплений, мов хмара, з опущеною головою, добавила ніжно: — та перейдім до іншої теми! — І утомлена пані маршалкова положила раптом свою теплу ручку на могутнію, наче з бронзи вилиту руку свого сусіда, заговорила про терпіння свого самітнього серця, про спрагу любови гарячої, полученої з небезпекою, та такої, що переняла б всю душу, ціле ество. — Але ви, пане графе, мене не слухаєте, перервала вона свій монолог і надула губи.

— Я? Не слухаю? — крикнув граф, і перемінив відразу вираз свого обличчя та звернув на Розалію свій палкий погляд. — Боже, кожне ваше слово... падає ось на це місце огнем... я ж і сам приклонник небезпечних пригод, — і він підніс запашну ручку пані до своїх уст.

— Справді? — сказала Розалія й кинула крадькома на графа лукавий, допитливий погляд; при тім стала тихенько визволяти свою руку.

— Справді! — відповів граф й поглянув на неї таким огненным поглядом, що вона, помимо своєї зручен-

сти в кокетованню, почервоніла аж до кіничків вух, в яких світились брилянти.

— Все, що може захвилювати кров й захопити ество чоловіка все любе для мене! — продовжав граф. — Кинутися на ворога, піти одинцем на дика, ведмедя... Та ось і в Поділля заманив мене Кармелюк. І я йому безконачно дякую.

— Ха, ха, ха! За що? — Розалія кокетливо прижмурила очі.

— За те, що мені тепер припало щастя познайомитися з такою чарівною жінкою...

— Ого! То ви, пане графе, й небезпечний любовник! — сказала Розалія й погрозила пальчиком. — Та, однаково, жарт-жартом, а все таки цей Кармелюк наводить на всіх страх.

— Ні... Та я, як захистник королевої, туй-туй був би наробив клопотів. — І граф трохи змішався а опісля зачав звичайним тоном: — я конче мушу видати деякі прикази... Пан маршалок приказав, щоб всі мені повинувались...

— О, без сумніву...

— Пролізти сюди, у двір можна тільки крізь браму?

— Так, бо кругом є рів і частокіл.

— Природно; а на всякий случай нема тут якої тайної криївки?

— Є... в саді построєно для мене серед густих лип й запашних акацій чималу альтану, де я інколи віддаюся ідиллі і куди без моого дозволу, ніхто не сміє увійти, навіть чоловік.

— Ах, чоловік! — зідхнув граф.

— Так... — Розалія також зідхнула й надала свому обличчю виразу жертви, що несе покірно свій хрест. — Чоловік мій вже старий і не може вдоволити мрійливої душі... А жінка ваша є певно найбільше щаслива в світі...

— Я не маю жінки...

— Невже ж? — промовила з поспіхом Розалія а очі

Її засіяли. — Невже ж, — продовжала вона — серце ваше таке холодне, що нічій очі не змогли його розігріти?

— До нині, пишна пані.

— До нині? — Розалія лукаво кинула очима на графа.

— Нині воно беться, мов пташка в клітці... і я боюся...

— Мій любий графе, ви видно веселої вдачі і любите жарти?

— Ех, мені не до жартів, пані! — промовив граф трагічно.

Розалія почервоніла.

— А можна покладатись на вірність вашої двірні?

— У мене, у дворі, майже всі поляки, загонова шляхта. Я підліх хлопів, хахлів виминаю...

— Гаразд! Та тепер не треба так дуже покладатися й на шляхту, бо в банді того диявола, кажуть, є й шляхтичі.

— Чи це можливе.

— Все можливе: нажива манить. Так ось я для прикладу прошу, щоб пані позволили поставити біля брами і моого чоловіка, випробованого у вірності.

— Певно, певно.

Граф велів кликнути свого слугу і приказав йому станути, як тільки стемніє, біля брами і при найменшій небезпеці відсунути воротаря, а щоб команда і челять повинувалися — привести їх до гарного настрою і щедро угостити в імені господині...

— А також і їх нового вожда, — добавила господиня.

— Нехай пані маршалкова вибачить мені за мою смілість, — звернувся до неї граф, — що я в цім домі позволяю собі так розпоряджуватись, та це — необхідна воєнна хитрість... Так! — сказав, звертаючись до слуги, — так ти угости їх!

Слуга поклонився низько й вийшов.

— Ну, тепер, здається, всі засоби обережності заховані, — зідхнув легко граф — і я прошу пані прощення за мою смілість... Це часи війни, та повірений мені пре-

красний скарб, буде цілковито спокійний... Ручу головою.

— Ах, я довіряю вам вповні... Серце мое трохи сильніше беться.

— Від тривоги, це певна річ... Та вона пуста! — підсміхнувся успокоючо граф. — Нехай розвіється ваш смуток. Тут і фортепіан... Може позволите, пані, щось заграти або заспівати? Я люблю музику пристрасно, особливо спів, а я певний, що у пані чарівний голос.

— О, ви б розчарувалися, а мені було б жалко; я співаю як звичайно, без школи, тому не зважусь... А ось, коли б так дорогий гість заспівав...

— Я не співак, та, щоб показати ясній пані, що її воля для мене законом, — я готовий. Жаль тільки, що нема торбана: на нім я сміліший а фортепіан... Ну, „коли нема редьки, нехай буде й хрін!” Ось і лізуть на язик ці хлопські приповідки! — розсердився сам на себе граф, підійшов швидко до фортепіану і ударив кілька акордів. — Ось цю пісню й перед тим співали й тепер співають парижанки.

І він заспівав звучним, молодим барітоном новий, національний французький гімн.

Після першого звороту Розалія піднеслась з місця і з голосними окликами: „дуже гарно! чарівно!” підійшла до фортепіану.

За другим зворотом в ледве примкнених дверях з'явилась ще друга жіноча постать, невисока, приземиста, незвичайно розросла у ширину. Це була ключниця Розалії, панна Феліцита, що давно вже стратила рахубу своїх літ.

Видимо вона не рішалась промовити слова, та звертала сині очі, заломлювала руки і в той спосіб виявляла вона одушевлення.

Коли граф скінчив, Розалія зачала розпліватися в похвалах:

— Знаменито! Чарівно! Граф — правдивий артист... Присягаю, що такого співу не чула я ще ніколи.

Панна Феліцита не відмежала, обернулася на порозі й заспівала утомленим голосом: „Ах, одушевлена я”.

При тім оклику граф обернувся; вид панни Феліцити викликав на його уста усміх; впрочім він постараався зараз скрити Його, встав від фортепіану і зложив їй ввічливий поклін.

Червоне лице панни побагровіло з вдоволення; вона соромливо опустила очі й присіла ще нижче.

Та Розалії не подобалася поява ключниці, бо вона була тут зовсім не бажана. Розалія глянула на неї й сказала до неї строго.

— Що спів пана графа може одушевити, — це правда, та що місце панни Феліцити не тут а біля робітниць, — то також правда.

Змішана Феліцита зараз вийшла.

— Годі розпускати службу, бо зараз забувається, — завважила на своє оправдання Розалія, — та й це треба сказати; граф такий чарівний, що може кожного очарувати.

— О, коли б так! — граф кинув на пані гарячий погляд. — Та ще ось що, — продовжував він, переграваючи на фортепіані якийсь мотив, — у вас вдома находяться може деякі гроші... або дорогоцінності... Я це тому пити, — звернувся він до переляканої Розалії, — що на случай, не дай Господи... якого переполоху... певно це пусте... але береженого Бог береже... Ми тут забавляємося... а коли б цей хлоп-гайдамака...

— Чи ви його очідаєте? — налякалась й зблідла, мов стіна, Розалія.

— Ручу, що ні, ручу, що обороню двір й від двох сотень ворожих. Та командир мусить бути готовий на все; при тривозі я буду стерегти брами, бігати всюди а головно боронити вас, пані, а тимчасом в той час слуги рознесуть все. Так, по моєму, треба перенести скарби для обережності в інше місце.

— В мою криївку, — підхопила Розалія, — а туди і разом обое...

— Гаразд, та де ж ті дорогоцінності? Простіть, пані, за нескромне питання: це чайже не є проста цікавість, а старанність...

Найбільше моїх дорогоцінностей хорониться в шкатулці, що находитися тепер в скритім місці моєї криївки, а гроши — в кабінеті мужа: та про них нема чого боятися: ніхто їх не найде.

— А серед пожару згорять. Таж та худоба зараз палити!

— Ой, правда! — Розалія закрила очі рукою: — гроші знаходяться в потайнім сховку в стіні... вистане натиснути звіздочку на шпорні Жигмонта III., на правій нозі, а дверцята відчиняться...

— Хитро — підсміхнувся граф — а котрий же це Жигмонт?

— Невже ви його не знаєте? Та правда; ці картини вже такі старі... Другий образ від вікна...

— А! — закликав граф й заспівав веселу пісеньку.

— Ах, ця пісня ще краща! Ви прямо чарівник...

Граф зловив білосніжну ручку хазяйки й обсипав її вище ліктя поцілунками.

XIX.

Розалія тихо висвободила руку і, зідхнувши, опустила додолу.

— При вас, пане графе, й застигле серце молоднє й пяніє від радости.

— А я вже давно опянів від ваших очей! — промомив граф.

І заспівав улюблену польську пісеньку:

„Улани, улани, мальоване дзеци!

Цю пісеньку підхопила і пані Розалія, підхопила із пристрасним поривом — і дует вийшов дуже гарний. Очарована співом вона підійшла близько графа... Та нараз акорд урвався і співак обняв стан пані й впився гарячим

поцілунком в її уста... Та вона все таки вирвалася із обіймів графа.

— Ах, мій друже, ви хіба збожеволіли! Така необережність... Можуть увійти...

— Простіть! Убийте мене! — і граф витягнув із-за пояса пістолю і подав до рук пані. — Я стратив голову, стратив властиві над собою...

— Та життя ваше мені дороге, а впрочому я дарую це вам перший раз... Ви, пане графе, неначе порох. — Розалія спустила очі і, дихаючи поривисто, поправила волосся, що розкинулося по розпаленім личку. — Ви страшніші від Кармелюка; він украде мені шкатулку, а ви — серце...

— Та Кармелюк за панську шкатулку не віддасть своє а я за серце — своє кину до ваших ніг.

— Ні, з вами погибель. Це пекло післало до мене спокусителя...

В цю хвилину двері відчинилися і дворецький заявив, що подано обід.

— Прошу, пане графе! — Розалія величним рухом вказала на двері до їадальні. — Сьогодні обід можна назвати вечериною: ми забули про їду...

**

В тім часі в кухні пир йшов горою. Графський слуга із чималою щедрістю обділював всіх кухлями напитку; післані ним пахолки нанесли всякого рода напітків: і горілки і меду і пива і місцевий ключник притащив з панської пивниці не одну пляшку наливки і всі пили за здоров'я нового команданта а на погибель Кармелюка. Графський слуга гостиав щедро всіх, особливо воротаря.

Небавом піятника подржала його з усією двірнею: нові друзі зачали щедро висловлювати свою ненависть до жорстоких панів.

Під кінець забави явився головний машталір: всі відносилися до нього з більшим поважанням; та він окинув пяну челядь гордим поглядом й удостоїв своїми словами тільки графського слугу.

— Розуміється, — процідив він крізь зуби, — я не люблю того... із всяким... та з вами за графа цокнуся. Чули ви, як пані Доротею шельма ограбив? — Га?...

— Можливо, що це зробили таки свої... за лютість а на Кармелюка тільки звалили, — вмішався в розмову один з присутніх; та машталір поглянув на нього з-під лоба та відвернувся.

— Так тепер хлопи будуть всіх учити звалювати вину на розбійника — відізвався ще хтось і викликав тим загальний регіт.

— Ну, ми з графом та з панською челяддю цього розбійника успокоїмо, — заявив графський слуга.

— Не все, паноньку, надійся на челядь! — крикнув хтось з кута.

— А що ж, — промовив другий — всякому своя шкіра дорожча від панської... Підемо проти цілого села, так кому скрутиться, а на тім змелеться... А хлопи вже й співають.

І якийсь молодий голос затягнув:

Серце живе, серце стука,
Нема моого Кармелюка.

Роздалися з одної сторони голоси: „тихо, паскудство”, з другої таки співали.

Спів, крики, лайка, змішались в пекольний вереск. Де-то вже хропів, другі хитаючись, виходили до сіней і там падали, а інші намагалися долізти до сіна.

— Розуміється пяниці! — крикнув і плюнув в сторону. — Ходіть, пане, до мене на конюшню...

— Знаменито, бо мені й коней треба напоїти, — згодився графський слуга.

Вже вечоріло. Слуга графський вивів з конюшні два коні, одного гнідого, другого карого; останній був чистої арабської породи, кожна жилка на нім світилася й дрижала, налиті кровю очі горіли огнем, тонкі ніздри роздулися від норовитості.

— Хороший чорт? — обернувся до машталіра граф-

ський слуга, ледве здергуючи коня за уздечку, — такого нема на цілу околицю.

— А мені що... наче б то... з роду... — промовив машталір, вдивляючись в коня посоловілими очима — гм... так, розуміється...

— Подержіть, будьте ласкаві, паноньку, цього чорта, поки я гнідого напою; — разом вести їх то — біда!

— Прегарно, прошу пана.

Машталір взяв за уздечку вороного, завів його знов на конюшню й привязав до стійла; опісля зупинився, зняв шапку і зачав стукати собі в лоб пальцем.

— Розуміється... розуміється, — воркотів він, — пригадую, так... і біла звіздочка на лобі і ще... а стій, стій!

Він нагнувся й почав уважно розглядати праву задню ногу коня. В конюшні було вже темно і треба було низько нахилити голову.

Є й на нозі білий значок! Ой, мамо, що ж це? Машталір відскочив і, подавшись до дверей, промовив тихо: „Вогник!”

При цім оклику благородне звіря повернуло голову і радісно заржало.

— Ой, леле! — крикнув поражений переляком машталір й зараз вибіг з конюшні.

**

Тимчасом в панськім дворі обід йшов дуже оживлено. Розгарячений розкішними винами маршалка граф став більше говірливий, цікавим і приваблюючим. Панна Феліцита скромно умістилась при кінці столу та й поглядала на графа, видаючи з себе глибокі зідхання, що підносили її повні груди.

Коли граф звертався до неї з яким питанням, вона в тій хвилині тратила владу над собою, кидала ніж або виделки й червоніла до самих вух.

Під впливом вина й нервового настрою пані Розалія також румяніла і темні її очі заіскрились. При вечірнім свіtlі вона видавалась ще принадніша; обнажені плечі і

шия блестіли білістю, дорогі перли, що пані ним прикра-
сила, відтіняли ще більше красу її лебединої шиї.

При кожнім повороті головки красуні рубіни дрижа-
ли, здавалось, що це каплі крові спадають з дорогих пе-
рел на шию вельможної пані.

Після обіду Розалія запропонувала гостеві освіжи-
тись на терасі.

Місяць ще був не зійшов і кругом розливалась чудо-
ва ніч... Воздух був знаменитий, а в таємній глибині не-
ба блимиали зорі.

Гуртки дерев приняли фантастичні зариси й наче згро-
мадились довкруги дому густою стіною. Від світла, що
падало з вікна дому на терасу, таємнича тінь саду видава-
лась ще глибшою і ще більше привабливою.

Граф зідхнув глибоко й почув, що в його веселім на-
строю зайшла якась зміна, що переходила в тугу. Він здриг-
нувся, потряс головою, бажаючи наче відіпхнути від себе
неприємні спомини, випростував свої могутні плечі.

— Ет! — вирвалося в нього з зідханням. — Бліснула
перед очима, мов зірочка й зникла... — куди? — Граф
сперся на решітку тераси, закинув взад свою голову й
втопив свій погляд в зоряній глибині неба.

Увійшла Розалія. Вона була в новій сукні, зовсім віль-
ній й принадній, в прозорій блузці, перевязаній на грудях
блакитною стяжкою. Чимала вирізка відкривала її сніжно-
білі плечі, легка тканина тільки легко прикривала ледве
замітні зариси грудей а крізь тонесенькі рукави показува-
ла білі руки. Та поява красуні не викликала радості на
устах графа; противно: в очах його бліснуло щось досад-
ного... впрочім це тривало одну хвилину.

Розалія закинула голову й легко схилила на плече
графа.

— Яка ніч! — прошептала вона тихим голосом.

— Так, щасливий цей, хто в таку ніч може припасти
до грудей дивної богині, цілувати її ноги, дихати її відди-
хом! — промовив пристрасно граф, нахиляючись до го-
ловки Розалії.

І вона стала говорити йому про свої тайні пристраси, про ненависного чоловіка та й про те, що вона не зазнала ще любові, та боїться...

Граф притискав її руку до своїх уст, а Розалія не противилася.

— Так боїтесь, пані, кохана? — шептав.

— Боюся, чи не прогрішилася я чим будь?

— О, моя красуне, та я всі твої гріхи тут й на другім світі прийму на себе за такий гріх! — крикнув патетично граф й притиснув її до грудей.

Розалія відповіла на поцілунок поцілунком та опісля, полапавшись, стала шептати:

— Лиши, божевільний... ми тут не одні... тут ходять... пусті!

І вона виховзнула, мов змія, з його обіймів й промовила голосно:

— А все таки я цього Кармелюка страшенно боюся!

— Я бажав би ним зараз бути, — сказав граф.

— Чому? — спітала лукаво Розалія.

— Тому, що для мене нема слова „тут ходять”.

— Ось що, — закусила губи Розалія... — Так, мій друже, а я забула, — промовила вона й полапалась. — Покажу вам мое „убіжище"... там і альтана є.

— Альтанка? — крикнув граф... — Альтанка... ах, так, так! — зрадів граф... — Тож ходім скоріше... може там забрати і гроші...

— Я про це й думала, там можна спрятати.

— Знаменито. Я жду.

Розалія поспішила в кабінет а граф підійшов до решітки тераси й засвистав, мов соловій. Зробив він це так природньо, що з поблизуких кущів озвалось зараз соловійне ляцання.

Граф здригнувся й метнувся в кабінет на поміч Розалії.

— Ціла вічність минула... не міг я витерпіти...

Розалія подала йому дорогоцінності.

— Так хочу вічно з тобою бути! — зачала шептати

пані, притулюючись до графа й свого захистника; та не докінчила вона ще своїх слів, як почувся якийсь стукіт й метушня на дворі.

— Що це таке? — крикнула вона, голублячись при його грудях.

Граф поспішився вийти з нею з кабінету.

Двері відчинились а на порозі показався графський слуга.

— Кармелюк, пане графе, вривається в браму! — сказав він.

— Ах, Ісусе-Маріе! — крикнула пані й немов повисла на руках графа.

— Успокійся! — Й на волосок не постраждаєш. Чи все гаразд? — звернувся до слуги.

— Після приказу пана, все...

— Добре, — перервав їому граф й зробив незамітний рух. — Ти здержиш поки що розбійників у брамі а я укрию пані й прийду почислитися зі злодіями... Гляди, щоб це було так, як я приказав.

— Слухаю, батьку!

— Та ще ось що... На хвилинку, пані, — і граф обережно висвободився з рук Розалії.

— Ох, на Бога! Не лишай мене.

— На хвилину... Я видам ще один приказ.

Граф зловив слугу за руку, затягнув його в глибину кімнати і прошептав:

— Ось тисяча червінців, — зняв із себе пояс, набитий червінцями й подав слузі. — Розділі між селян... особливо між бідних... Гроші маршалка при мені... На друзін трохи, а решта на бідних.

Так, батьку, — кивав головою слуга.

— Бо хліб і зерно все селянам, нам тільки коні, воли. Не капай крові, чуеш?

— Чую, батьку.

— Ну, провчти, кого треба добре й досить! Як нападе маршалок і дозорця, повязати й повезти з собою.

Тобі поручаю все в точності. Чекай на мене ось тут! — добавив він голосно:

— Сповню все, батьку!

— А тепер я твій! — кинувся граф до півмертвої від переляку Розалії, обхопив її стан рукою, бистро перейшов крізь дві кімнаті й пустився з нею по сходах тераси в сад.

Як тільки кроки мнимого графа замовкли на сходах тераси, Андрій увійшов в кімнату Розалії й відчинив двері до залі і в кімнату увійшли: Корчак, фірман, Явтух і ще кількох членів шайки.

— Ну, братчику, — говорив Корчак, — двірня вся перевязана: селяне помогли. Де ж отаман? Який приказ?

— Батько відвів пані, вернеться. Гроші тут, а решта до батька, — відповів Андрій. — Ти відбери від ключниці ключі та й виймай срібло, харчі...

— А що робити зі слугами?

— Самих вірних маршалкових слуг забрати з собою. А ось фірман гарно всіх знає, він розсудить, кому скільки всипати. Отаман казав крові не проливати...

— Го, го! Чи ж вистане лози на всіх! — усміхнувся фірман своїм широким усміхом. — На одного машталіра треба чимало зужити, бігме.

— А він, драб, тут, — завважив Андрій: — треба йому лишити здорову памятку, бо добре він лаяв батька і нас.

— Всиплем. Ну, годі тратити час. Вже пізно, на ліво марш! — закомандував солдат.

Андрій попрямував з фірманом у двір, а солдат кинувся шукати ключниці. Небавом він наткнувся на замкнені двері.

— Відчини! — закричав.

Не було відповіді.

— Відчини! — заревів Дмитро, сильно ударяючи в двері ногою.

За дверми не чути було нічого.

— Ломи двері! — закомандував Дмитро.

За кілька хвилин під напором чотирьох здорових

молодців двері голосно затріщали, вирвалися з завіс і відчнилися. Солдат з товаришами вбіг до кімнати.

Розкинені всюди латки, шнурівки і інше катрання свідчило про те, що то була кімнатка жінки а привязані до тоалети коси, пуделочка з пудрам та й інші засоби до збільшення краси, доказували, що цю кімнатку замешкувала дівчина. Та на здивування солдата — її не було.

— Хай це чорт пірве! Куди ж поділась красуня? — крикнув він з досадою, оглядаючись кругом.

Вікна кімнати були закриті, другого виходу не було. А що одинокі вхідні двері були з середини замкнені, то це було очевидне, що мешканець цієї кімнатки не міг відси щезнути... Та вона була порожня.

— Не провалилась вона чайже чортові в зуби, — продовжав солдат, оглядаючись кругом, — гей, хлопці, ану-ко, пошукуйте всюди!

Молодці Кармелюка кинулись до шафок, комод і інших меблів, що стояли в кімнаті: один з хлопців, що піймали було в лісі Олесю, забрався оглядати постіль, та ледве засунув руку під перину, як з-під неї роздався страшний крик.

— Го-го-го! — крикнув весело хлопець Галайда, — та тут ціла гора.

— Тащи її сюди, — приказав солдат, весело затираючи руки. — Га, попалась пташка, не удається скритись.

Хлопці кинулись до ліжка, за хвилину перини й пуховики, під якими сковалась панна Феліцита, попадали на долівку а два молодці зловили під руки товсту дівчину, що не могла рухатися з переляку й з трудом стягнули її з ліжка.

XX.

На вид розбійника напав панну Феліциту такий переляк, що вона була б сіла на долівку, коли б не були піддергали її під руки хлопці.

— Eh, ти! ну, оце красуня товстолуз... хоч до шкад-

рони! — крикнув солдат, заходячись зі сміху; за ним зареготались і хлопці.

— А то й у городі поставити, — підхопив Галайда, — ні один горобець не підлетів би. Та повернися, пишна панянко, та відмикай нам свої скарби!

На ці слова солдата Феліцита прийшла до себе; дикий страх малювався на її лиці.

— Милосердя! — закликала вона, падаючи на коліна — все беріть, тільки не це, що хочете, тільки не це!

— Що значить „не це”? — перервав голосно солдат, — а що ж ти гадаєш, красуне, за чим прийшли ми сюди? Щоб дивитись на це?

— Ох, милосердя, на Бога! На рани Христові! — кричала Феліцита. — Все, що хочете, тільки не це... Ох не можу! Страшні!... Я тільки літ берегла, тільки літ! Бог видить, що мені не раз приходилося тяжко... не раз... Та я все пригадувала собі приказ родичів... я...

— Чи довго ти будеш базікати? — крикнув на неї солдат. — Кажуть: відкрий, а як ні, то ми не будем церемонитися!

— Ой, зжалуетесь наді мною!

Та солдат стратив вже терпеливість.

— Відкривай! — заревів він, підступаючи до Феліцити.

— А то я тобі горячих всиплю!

— Милосердя, милосердя! — закричала ще страшніше Феліцита, витягаючи до солдата руки. — Бери всю, що хочеш, золото, срібло, та пощади мою невинність... Ох, скільки шляхтичів просили цієї руки... А я всіх відкинула...

— Тьфу на тебе! — солдат сплюнув енергічно на бік. Та на якого біса нам тебе треба? Давай ключі!

— Ключі? — протяжливо і недовірливо промовила Феліцита.

— Ну, так, ключі!

— Ключі... ось там в шкатулці, — пролепетала змішана панна.

Хлопці кинулись за вказівкою Феліцити й подали солдатові чималу вязку ключів.

— Гаразд! Дороги пошукаєм вже самі, а ви — обернувшись солдат до Галайди і других, — підойміть панну та приложіть її з другої сторони кілька добрих припарок!

— Милосердя! — заревіла на ціле горло Феліцита, махаючи товстими руками; та пара дужих молодців безцеремонно підхопили її...

Не трятачи ні хвилини, солдат взявся за свою роботу. Шафи, комоди, пивниця, комори й ледівня — все відомнено. Молодці виносили все, що було придатне, й пакували на вози; слуги радо помагали розбійникам.

Зайнятий своєю роботою солдат не звернув уваги на те, що діється у дворі. Коли ж вкінці остання пивниця була вичищена до кінця й Дмитро вибрався у дворище, щоб наказати рушити возом в означене місце, то очам його представився ось який вид: Освічений луною пожежі цілий двір кипів від кріпаків, мов великанське муравлище: всі кричали, шуміли і товпились довкруги місця, де Андрій роздавав гроші. З другого боку доносився ще більший шум: воли ревіли, скрипіли вози і верещали погоничі; все те зливалось в один протяжний шум. Коли б не огонь, то можна б було подумати, що це великий ярмарок.

— Тьфу на тебе та й сто бісів в твого батька! — згляв солдат. — Скажи дурневі камінь з води витягнуті то він й цілу річку заче ведром черпати. Запалили „люманацію”, щоб привабити небажаних гостей! Ну, ви, — звернувся він до молодців, що сиділи на вершках трьох навантажених возів, — ви вибираїтесь скорше: зійдемося всі в старім млині.

Вози скрипнули а солдат сердито пішов до двора, протискаючись з трудом крізь товпу. В першій кімнаті стрінув він фірмана Ониська.

— Де отаман? — звернувся до нього солдат.

— Не знаю, дотепер ще не повернув.

— Тьфу на тебе, пропадь! Цей дурень майже ціле село скликав! Що там роблять на тоці?

рони! — крикнув солдат, заходячись зі сміху; за ним зареготались і хлопці.

— А то й у городі поставити, — підхопив Галайда, — ні один горобець не підлетів би. Та повернися, пишна панянко, та відмикай нам свої скарби!

На ці слова солдата Феліцита прийшла до себе; дикий страх малювався на її лиці.

— Милосердя! — закликала вона, падаючи на коліна — все беріть, тільки не це, що хочете, тільки не це!

— Що значить „не це”? — перервав голосно солдат, — а що ж ти гадаєш, красуне, за чим прийшли ми сюди? Щоб дивитись на це?

— Ох, милосердя, на Бога! На рани Христові! — кричала Феліцита. — Все, що хочете, тільки не це... Ох не можу! Страшні!... Я тільки літ берегла, тільки літ! Бог видить, що мені не раз приходилося тяжко... не раз... Та я все пригадувала собі приказ родичів... я...

— Чи довго ти будеш базікати? — крикнув на неї солдат. — Кажуть: відкрий, а як ні, то ми не будем церемонитися!

— Ой, зжалеться наді мною!

Та солдат стратив вже терпеливість.

— Відкривай! — заревів він, підступаючи до Феліцити.

— А то я тобі горячих всиплю!

— Милосердя, милосердя! — закричала ще страшніше Феліцита, витягаючи до солдата руки. — Бери всю, що хочеш, золото, срібло, та пощади мою невинність... Ох, скільки шляхтичів просили цієї руки... А я всіх відкинула...

— Тьфу на тебе! — солдат сплюнув енергічно на бік. Та на якого біса нам тебе треба? Давай ключі!

— Ключі? — протяжливо і недовірливо промовила Феліцита.

— Ну, так, ключі!

— Ключі... ось там в шкатулці, — пролепетала змішана панна.

Хлопці кинулись за вказівкою Феліцити й подали солдатові чималу вязку ключів.

— Гаразд! Дороги пошукаєм вже самі, а ви — обернувся солдат до Галайди і других, — підойміть панну та приложіть її з другої сторони кілька добрих припарок!

— Милосердя! — заревіла на ціле горло Феліцита, маючи товстими руками; та пара дужих молодців безцеремонно підхопили її...

Не трятачи ні хвилини, солдат взявся за свою роботу. Шафи, комоди, пивниця, комори й ледівня — все відомлено. Молодці виносили все, що було придатне, й пакували на вози; слуги радо помагали розбійникам.

Зайнятий своєю роботою солдат не звернув уваги на те, що діється у дворі. Коли ж вкінці остання пивниця була вичищена до кінця й Дмитро вибрався у дворище, щоб наказати рушити возом в означене місце, то очам його представився ось який вид: Освічений луною пожежі цілий двір кипів від кріпаків, мов великанське муравлище: всі кричали, шуміли і товпились довкруги місця, де Андрій роздавав гроші. З другого боку доносився ще більший шум: воли ревіли, скрипіли вози і верещали погоничі; все те зливалось в один протяжний шум. Коли б не огонь, то можна б було подумати, що це великий ярмарок.

— Тыфу на тебе та й сто бісів в твого батька! — закляв солдат. — Скажи дурневі камінь з води витягнути, то він й цілу річку зачне ведром черлати. Запалили „люмінацію”, щоб привабити небажаних гостей! Ну, ви, — звернувся він до молодців, що сиділи на вершках трьох навантажених возів, — ви вибирайтесь скорше: зійдемося всі в старім млині.

Вози скрипнули а солдат сердито пішов до двора, протискаючись з трудом крізь товпу. В першій кімнаті стрінув він фірмана Ониська.

— Де отаман? — звернувся до нього солдат.

— Не знаю, дотепер ще не повернув.

— Тыфу на тебе, пропадь! Цей дурень майже ціле село скликав! Що там роблять на тоці?

— Явтух роздає людям зерно.

— Хто казав?

— Андрій сказав, що отаман рішив віддати все селянам.

— Старшинам їх а не цілому селу, — буркнув сердито солдат. — Ну, а ти вже справився?

— Справився, бо всі були свої люди: собак маршалок забрав з собою... Ось тільки машталір цей проклятий...

— Що ж такого?

— Кудись утік старий лис.

— Утік?

— Шукали за ним по всіх закутках, перейшли сад не бачили його.

— А давно утік? — спитав солдат.

— Та люди говорять, що над вечір ще його бачили, опісля він щез.

— Лихо! — заявив серіозно солдат і лице його приняло замрячений вид. — Лихо... Коли він здезертиував, значить, не даром, значить: зложить рапорт там, де слідує.

— Та невже ж ви, батьку, думаете, що маршалок дізнавшися про наш прихід, поверне додому?

— Маршалок... що маршалок! Маршалок дурниця!

— пробурчав солдат. — Недалечко стойть сотня. Нехай мене чортяка вхопить, коли ми не ускочили по самі вуха! Треба спішитися. Метнися, братчику, по дворі та й склич їх всіх до купи, а Андрієві скажи, щоб зараз біг сюди: треба шукати отамана.

І переляканій, сердитий Дмитро побіг в кімнату пані маршалкової.

За хвилину увійшов сюди Андрій.

— А що лучилось? — звернувся він до солдата.

— Що лучилось? — передразнив його сердито солдат: — Хто сказав скликати сюди ціле село?

— Отаман казав роздати селянам зерно й гроші.

— Казав трубіти на збори? Всім? Ось: кажи дурневі молитись, то він собі й піку розвалить! Треба було при-

звати старших, а ти скликав ціле село. Та ще чого не стало; ти всі гроши роздав?

Лишив сто дукатів.

— Так! — крикнув гнівно солдат. — Треба нам ще цього! А ми що? Чи ж дурно маємо підставляти наші спини, а опісля відходити з порожніми руками?

— Отаман казав всім по рівній часті віддати... а він ще з собою взяв...

— Всім! всім! Сказала сорока про Якова, та й каже про всякого! Та ж і ми всі, значить, треба було крім отаманської пайки, й на нашу долю оставити. Тьфу, ти дурень, дурень з кута мішком прибитий.

І солдат кріпко сплюнув на бік.

— Ось з того і вийде, що ми за хліб і сало селянам своїми шкурами поплатимо.

— Що це? Чому? — здивувався Андрій.

Тому, що роздаючи наше добро, ти не завважив, що тобі з-під носа машталір утік.

— Як утік?

— А так: З-під самого твого горбатого носа утік, сів на коняку та й вже. А тепер дасть він нам „чернецького хліба”, вже він сповістить, кого треба.

Між тим скликані Ониськом розбійники зачали скоро наповняти кімнату. Вістка про це, що машталір утік, зразу розійшлася між всіма й викликала тривогу.

— Ну, а коли й утік? — пробував потішати всіх Андрій. — Сховався десь під корчем та й сидить там.

— Сидить! — передражнював солдат. — Коли б він тепер утік, то далеко не завіявся б, а він пропав ще перед вечером, та це, говорю тобі, гарного коня з стайні захопив. До ночі він вже заскакав денебудь; а певне, що поскакав до солдатської сотні, де є його пан.

Андрій пригадав собі, що коли повернувся був в конюшню, то не застав машталіра, і що й опісля, майже до самої ночі, машталір не попався йому на очі.

— Щож робити? Лихо! — заговорили разом розбій-

ники. — Нас всіх з отаманом пятнадцять, а там п'ятдесят людей.

— Та ще й маршалок із своїми слугами — добавив Онисько.

— Треба покликати отамана! — сказав солдат, прибираючи приказуючий тон: — де отаман?

— Та вибіг відсі з панею й шкатулою. — Андрій показав на терасу: — казав ждати його тут.

— Гм... з бабою, — крикнув солдат, — треба буде довго ждати, а тут підступає ворог втрое більший... Всі зібрані?

— Всі! — відповіли голосно розбійники.

— Треба повідомити отамана. Гей, ти сигнальний, — крикнув солдат до Ониська, — вискочи в сад та й на тривогу.

Онисько вискочив на терасу і нічний воздух прорізав тричі тривожний крик чайки.

Всі надслухали — відповіді не було.

Солдат нахмурився.

— Справді... не до того... — пробурчав він сердито й крикнув гостро до Ониська. — Ще раз давай знак!

Онисько повторив.

Всі надслухували.

В цій хвилині середтиши роздались скорі кроки. Двері відчинились.

Всі оглянулися, сподіваючись побачити отамана, та до кімнати вбіг червоний, задиханий хлопець, що стояв на сторожі за двором.

— Біда, дядьку! — закричав він, віддихаючи дуже тяжко, — тупіт... чути... Селяне говорять, що пан і всі вже близько.

— Всі налякалися.

— Де чути тупіт? Відки скачуть — крикнув солдат.

— З другого боку від керници, дві верстви... Я швидко добіг...

— Це жовніри! Так є! — крикнув стривожений солдат: ... Ониську, чи тут є де другий вихід?

— Можна туди через сад... вниз... тільки чи найду стежку вночі? — сказав фірман.

— Найдем. Гей ви, Галайда та Гололобий, забирайте скорше коней, скільки дастесь, та гоніть через засіви до лісу, де кінчиться сад, а відси всі засідайте в старім млині. За мною. Ониську, веди!

Гололобий і Галайда поспішно вибігли з кімнати.

— Як? — крикнув Андрій заступаючи солдатові дорогу. — А батько?

— Що батько?

— Батько казав себе тут ожидати.

— Дурень! Та як же тут ожидати, коли сюди летить ціла сотня.

— Так значить кинути батька?

— Та ж батько не такий дурень, як ти? Та ж він чув певно знак.

— А коли не чув?

— Все одно, в огонь не піде.

— Таж він без фірмана не найде виходу...

— Коли наказав ждати, значить вернеться.

— Баран з тебе! Чого вернеться, щоб зловили?

— Коли сказав, значить, вернеться, — повторив уперто Андрій.

— Гадав вернутись, а тепер вже може нема його й за дві верстви.

— Все, одно, я не піду: батька одного не кину.

— Здурів! Хочеш, щоб із живого здерли шкуру?

— Раз мати родила, — Андрій грізно нахмурився — а не лишу отамана одного в руках ворогів! Не лишу!

— Ну, так оставайся собі на здоровя, чортів сину, тільки памятай, що й отаман тебе за твою глупоту по головці не погладить? — крикнув злобно солдат.

В тій хвилині до вух зібраних серед тиші донісся далекий кінський тупіт.

— За мною, діти! — крикнув солдат, кидаючись до виходу, на терасу.

— Хто зі мною, хлопці, умре за батька? — крикнув Андрій, витягаючи шаблюку.

— Я, озвався Явух, а за ним ще двох.

— Ну, так ідіть собі чортові в зуби! Дурні! — зареготався серед бігу солдат і з останніми зник в саду слідом за фірманом.

— Андрій оглянувся; помешкання Розалії, де вони тепер находилися, було цілковито непридатне до оборони: в нім було два вікна і троє дверей. Вікна виходили на терасу, а крізь них легко можна було залісти до кімнати.

Та коли поглянув до сусідньої кімнати, крикнув радісно:

— Хлопці, сюди!

Це була спальня Розалії, трикутна кімнатка, що лучилася з другою тільки одними дверми. Два вікна, що виходили в сад, находилися так високо над землею, що без драбини неможливо було до них дістатися і це давало нападеним перевагу над ворогом і крім того: проти вікон, в протилежній стіні був отвір, крізь який вони могли бачити все, що діялося в саду.

— Зачиняй вікна, затарасуймо двері! — наказав Андрій.

За хвилину двері, що вели до сусідньої кімнати, були забариковані.

— Ми станемо ось тут з Явтухом, — продовжав Андрій страшним голосом, — а ви по одному біля кожного вікна. Вибийте дві шишки, щоб можна було стріляти. Стріляти точно, щоб не тратити даром куль. Кожного напасника валити на землю. Та й слухати, чи не рознесеться крик чайки або пугача, тоді крізь, вікна, до батька.

Та не докінчив іще Андрій своїх приказів, як крики жовнірів і тупіт коней почувся вже в дворі, а за кілька хвилин цілий дім наповнився озброєними людьми.

— Сюди, сюди! Ось тут замкнулись! Вперед, діти! — почулась команда.

І на двері, що їх підпирали Андрій і Явух, посыпалась сильні удари. Та двері не подались.

— Принесіть сокиру! — приказав хтось.

Ударі подвоїлись; двері тріщали, та не подавались, піддержувані сильними плечима Андрія й Явтуха.

— Чортові ведмеді! Кілько іх там є? — просичав крізь зуби один з напасників.

— В сад! Зайдім ззаду!

Почулись тяжкі крохи по сходах тераси.

— Ге-ге! Та іх відси не добудемо. Дайте драбини!

В освіченім від пожару саду було видно, мов вдень. Один із хлопців, що стояли біля вікон, прицілився і перший напасник упав, мов сніп, на землю. Цей вистріл привів останніх до скажености. За одну хвилину прикотили колоди, драбини й стільці і люди полізли на приступ. Та, мимо далеко більшого числа нападаючих, шанси іх були нерівні. Хто тільки підсувався до самого вікна, хлопці стрічали його кулями й ранений котився, мов бараболя, додолу... Між тим двері тріщали, та все таки не подавались, піддержувані великанською силою Андрія. Певно, що кінець кінцем обсаджені мусіли або згинути аби дістатися в полон. Та боротьба могла тягнутися дуже довго.

— Чи є хто в домі з вірних слуг або гостей? — звернувся офіцер до солдатів.

— Так, ваше благородіє, одна лежить, мов бабуся; здоровово випарили її.

Офіцер відійшов.

Кілька хвилин обложені віддихнули.

— Що вони задумують? — промовив тихо Андрій.

— Чи не хотять вони нас підкурити, мов бджіл? — замітив Явух.

— Ні, дома не підкурять! — відповів Андрій.

— А може гадають виманити в сад? — спитав один із хлопців. — Відійдіть усі від вікон.

— Ні! Вони всі повалили сюди, в двері. На поміч, хлопці! — крикнув тихо Явух.

Дійсно осада скріпилася; сокири застукотіли з такою силою, що Андрій і товариші підважували двері.

— Сюди! На поміч! Держи! Держи! Диви на вікна! — хропів Андрій, добуваючи останніх сил.

XXI.

Хлопці кинулися до дверей, поглядаючи рідко в зеркало, в якім відбивалися і вікна й сад. Напасники натискали на двері з диким завзяттям, нападені храпіли, боронячися з розпухою.

Оглушені гуком ударів, Андрій з товаришами й не завважили, як отвір на противлежній стіні несподівано збільшився тихо, а крізь нього увійшло десять озброєних жовнірів і зараз кинулись з-заду на гайдамаків, що підпирали плечими двері. За ними слідкували інші.

Оголомшенні тим несподіваним нападом, Андрій і його товариши, хотіли було боронитись, та жовнірі не дали їм навіть повернутись.

В цю саму хвилину затріщали двері і ними впали решта жовнірів, розкидаючи по кімнаті нагромаджені коло дверей меблі.

— Важіть їх живими! — крикнув офіцер. — Для них буде почесна смерть на кобилі!

В кімнату увійшов начальник жовнірського відділу.

— Ніхто не утік? — спітав.

— Ніхто ваше благородіє!

— Іх тільки чотири, а нарobili так багато клопоту.

— Коли б не підступ, не дістали б нас живими! захрипів Андрій, вимовляючи з трудом слова.

— Го-го! А ти що за один? — підійшов капітан до звязаного Андрія.

— Кармелюк! — Відповів коротко Андрій.

— Брешеш собако! — крикнув капітан й копнув Андрія ногою.

— Зараз дізнаємося. Приведіть сюди стару.

— Ваше благородіє! Неможливо! — відрапортував вахмейстер, вискаючи наперед.

— То принесіть!

— Ще гірше буде...

— Таскай стару, дурню! — крикнув капітан й сердито тупнув ногою.

— Рад сповнити цей наказ! — промовив вахмайстер, витягаючися мов струна й зник за дверима.

За хвилину вернувся з двома жовнірами, що двигали під руки Феліциту.

Вид „пишної” панни був тепер гідний співчуття.

Зігнувшись наперед і ледве перебираючи ногами, вона волілась з голосними зойками й наріканнями. Розкуювдане волосся, спадало в неладі на червоне й запухле від сліз і плачу лиць; зелена юбка розірвана і панна старалася вирвати свою руку з рук жовнірів.

— Що, бабуню, чи цей господарив тут? — звернувся капітан до Феліцити, показуючи на Андрія.

— При слові „бабуню” панна випростувалась і окинула москаля поглядом повним огненної злоби і тут знов повисла з зойком на руках жовнірів.

— Ну що ж цей? — повторив капітан своє питання, не зважаючи на переляк Феліцити.

Панна перевела свій погляд на Андрія й крик роздираючий душу вирвався із грудей.

— Що він? — кинувся до неї капітан.

— Ох! Він у графа...

— Що? Зарізав, убив?

— Він... разом з ним... Ох!

І панна не договоривши, звернула очима й зомлівші, повисла на руках жовнірів.

— Ха, ха! Так, значить: тут ще є пташка з тої самої клітки! Ну, ловіть останніх, а тих під строгий догляд! — закомандував офіцер і кинувся з частиною відділу в сад.

**

В домику літінського благочинного, о. Василя Капернаумського, з приводу храмового празника, що сходився з його іменинами, було досить шумно.

В гостинній, що блестіла від вичищеної долівки і була освітлена двома вікнами, заставленими запашним ясміном, з білими стінами, сиділо на старих фотелях з хорельської берези сердечне товариство: родичі, свояки,

близькі сусіди... Інших гостей ще дожидали. На канапі з високою, різьбленою спинкою і закрученими у виді драконів боками, під портретом господаря, поміщеного між двома владиками, сиділа худенька імость, Меланія Стопневич; вона приїхала з своєю доночкою, Олесею, до дальнього свояка на празник й до цього часу не могла відійти від переляку у лісі; сліди нервового потрясення виднілись ще на її блідім лиці. Рядом з нею сиділа досить товстенька, у високім чіпці й тонесенькім шалі, імость Параскевія, жінка місцевого священика; направо в глибокім кріслі сидів сам господар, дорідний, сивоволосий, з пухким, румяним лицем, маленькими, хитрими очима й добродушним усміхом; він був у фіолетовій, шовковій рясі і такої краски загортці; проти нього в кріслі прямо потопав згорблений, худий старець батько Андрій, з сірим, старечим лицем й космиками жовтовато-білої борідки. Біля кута, прибраного образами і горіючою перед ними свічкою, при трикутнім столику примістився знайомий нам священик, о. Семен Дерлянський, що приїхав просити ласки у благочинного для свого блудного сина.

Біля вікна, під великим дзеркалом в рамках метушились й шептали між собою молоді панни — дочка хазяїна, білявка, з личком вкритим веснянками, з безбарвними очима, панна Марія й знайома нам панна Олеся, а до них присувалась і жінка молодого о. диякона, Томи, цікава, із задертим носиком, чорнявка; якийсь молодий паничник вертівся біля них, підкручуючи вусики і заглядаючи часто в дзеркало. Під протилежною стіною сидів, розвалившись в кріслі, грубий пан Бойко; коло нього стояв, трохи зігнувшись, середніх літ, мужчина, у венгерці й старих чобітках, очевидно економ або поссор; там же більче до канапи, випрямилася немов проковтнула палицю, жінка протодиякона, тонка й худа Тедулія. У відчинених на залю дверях стояв її чоловік, о. Аввакум; червоне його лице, з випуленими очима, обросле густою бородою, вказувало на фізичну силу, а збурене волосся на голові пригадувало гриву африканського лева; груба, та кріпко збудована по-

стать протидиякона могла б замість каріятиди, підпирати підвали якогонебудь храму.

Отець Аввакум жадібно поглядав на накритий в ідалльні стіл, що його заставила рухлива, кругленька їмость — протопопша пляшками і всякого роду закусками; вона то вибігала з ідалльні та повертала знов в товаристві наймички, що двигала тарілки, полумиски і пляшки; отець Аввакум розширеними віздрями втягав апетитний запах, що долітав відхиленими дверми й відкашлював в кулак; а товариш його, молоденький, недавно висвячений диякон, не звертав найменшої уваги на ідалню, а скорше вдихав в себе дим з тютюну, уважаючи нечемністю курити в гостинній свого наставника; впрочім, серед тяжких запахів, що наповняли гостинну, з сильним ароматом смирни й масла трудно було уловити приманливий тютюновий дим...

В гостинній була невесела розмова. Предметом її була певно важна справа про Кармелюка й останні події.

— Не вірю і вже! — гарячivся Бойко, відповідаючи на оповідання їмості Мелянні і отця Семена про шляхетний поступок з ними Кармелюка. — Я не говорю... хорони Господи, що ви все вигадали... а тверджу, що, коли розбійник-драб їх випустив, не ограбивши, то не по щирости серця а по гадючій якійсь хитрості... Розказують, що цей харцизник помагає хлопам... та де, панотченку! Грабити їх так само, як і нашого брата! Сто відьом йому в зуби!

— Ні, тримає з нами... — зачала було Тедулія, та, побачивши звірський погляд пана, змішалась й зачервоніла..

— Він благородний лицар, — замітила своїм товаришкам майже шепотом Олеся, — безталанний... правда... та його серце болить за всіх нещасних...

— Але, послухай, — замітила панна Марія, — все ж таки він гайдамака!

— Говорять, що красний... добавила молода жінка диякона.

— На світі нема такого другого, — підхопила гарячо

Олеся... а очі, ніколи розбійник таких очей не може мати...

— Так? Що, ви бачили його?... Ах, як це інтересно! — а опісля, замітивши у Олесі перстень, добавила з одушевленням: — ах, який у вас перстень? Чудо? Чому ви тільки носите його каменем вниз?

— Справді? Я й не завважила... — кинулась роздивляти панна Марія, — а ти мені й не показала...

Олеся не знала, що ім відповісти; та в їх розмову вмішався молодий панич.

— Ого! Як заступаються панянки за розбійника, — засміявся він, підслухавши шепті, — тільки він зовсім не гарний, а прямо чорт чортом...

— Правда, велиможний пане, — заговорив, підсміхуючись добродушно і благочинний, — примащують й пересаджують дуже... та очевидно, він всіх не грабує а декому певно свідчать добродійства, тому й хвалять його, ось й величають його, мов добродія... А він на всякий спосіб гульвіса; не сповідається й не причащається і бродить по лісах, мов заблудша вівця... А чи ж без церкви може хто мати душу?

— Та Кармелюк відноситься з великим поважанням до священства, — замітив на це о. Семен Дерлянський, — не тільки я, але й інші це стверджують.

— Що говорять, панотче?! — буркнув сердито пан Бойко. — Як тобі вернув коні, то готов ти вже за нього заступатись.

— Що цей Кармелюк чарівник і знається з нечистою силою, це певно, прошу панства — заговорив шлятич. — Ви знаєте, панове, що він зробив цими днями з нашим паном маршалком?

— З паном маршалком? — крикнув Бойко й зблід.

— Що? що таке? — зацікавилися й другі.

— Що? — спітав і шлятич. Чи ж панству не відомо?

Про це вже трубить цілий народ.

— Та говоріть ясно, паноньку! — лютився вже Бойко, переляканий чимало цією вісткою.

— Ограбив все до нитки, а обістя спалив!

— Ісусе-Маріє! — сплеснув Бойко руками.

— І його не зловили? — не то спітала, не то крикнула із страшною тривогою Олеся, бліднучи від тривоги.

Шляхтич розвів руками, а це викликало знов на обличчі Олесі густий румянець й запалали радістю її очі.

Інші присутні насторожили уха. Почулись проосьби: „розкажіть, розкажіть! Невже ж?”

— Далебі, — продовжав оповідач, стараючись своїми словами викликати ефект. — А ви спітаєте, шановне панство, яким чином? Та ж у вельможного пана маршалка цілий двір обведений частоколом й окружений ровом... Та ж туди, як в твердиню, хіба можна дістатися крізь зводовий міст... Пан маршалок міг видергати облогу військову, а перед гайдамаком струхлів! В тім і діло, що гайдамака заключив союз з чортом. А проти такого союзу, забий його грім, ніхто не вдіє нічого... З'їхались, бачите, до пана маршалка гості і то з жовнірами; серед гостей був чужосторонній посол... Пан маршалок бажав угостити їх по старошляхецьки... Ну, захотілось панству любої шляхетської забави, та й випровадився він з гістьми на лови до близького лісу, з гончими собаками, нагінкою... В дворі лишили добру команду з комandanтом... Замкнули браму... подвоїли вартових і кінних вислали на звіді... Ну, одним словом і миш не могла б пролізти, мої панове! І все йде знаменито, як треба... У дворі спокійно, кругом тихо, ні духа. Вельможні пани бавляться безпечно на ловах... Тільки ось в ловах не ведеться: куди не наженуть собак, то вони пройдуть наскрізь ліс, вибіжать на рів і... тільки язики вивалять. Розлютився маршалок, казав випарити буками лісничого а, щоб не було обидно, то і побережника... і казав їм ще раз нагнати собак в лісову гущавину, де робив лови раз на чотири роки... Ні шелесту, немов все вимерло... А там мусіли бути конче і лиси і вовки і дики... І хоч би, панове, заячий хвостик! „Видимо крутить нечистий”! — подумав маршалок, сказав те саме гостям й рушає в напрямі до своєї

твердині. Підіжджують і ось... — шляхтич окинув зібраних тайним поглядом і замовк.

— Ну, що ж? — розсердився Бойко.

— Ну, слухайте, ось з близьких корчів, що ростуть тут за ровом, виплигнув куцій... один, а за ним другий... „Заяці, заяці!” — крикнули гості. І що ж гадаєте? Оба заяці, замість кинутися в поле, повернулися і погнали прямо на панство... Від дива а може й зі страху всі аж шарахнулися, а заяці стрілою... прямо таки прослизнули між ногами і просто на міст та й в браму... „Ану його!” — всі закричали і кинулися за куцим у двір, а заяці — вся двірня бачила — закрутились по дворі та й в сад... „Будьте ви прокляті!” — крикнув маршалок і добавив привітливо: „Гайда, панове, до столів! Будуть лови удачніші... Нехай розгоститься Й команда, бо всі певно помучились!” Ну, і зашуміли всі за столами. Пир в самім розгарі. Хазяйка підвelasя, щоб наповнити кубки гостям... взяла вже збанок до рук і чує, що годинник б'є північ... І що думаете, панове? Ледве тільки прогомонів послідний удар, як нараз всі гості заснули... Так і попадали за стіл, де хто сидів... Розалія оставпіла... слухає... все затихло... мов в гробі... пробує крикнути... не може з себе добути голосу... І ось вона бачить, що два заяці скочили крізь вікно, перевернулися два рази у воздусі і стали двома лишнimi лицарями... Пані Розалія стоїть каменем й думає що це її сниться... Та страшний лицар — це був і Кармелюк — говорить: Вельможна пані, давай ключі і покажи, де твої дорогоцінності й маршалківські гроші... А ти, звернувшись до свого товариша, піди відчини браму й впусти хлопів... Челядь і команда лежатимуть трупами, поки не зійде сонце!” Товариш сповнив точно приказ отамана й став господарити з хлопами в дворі а опісля вони кинулися на тік, а сам Кармелюк забрав в дворі всі гроші, все золото й брилянти. Пані повинувалась йому у всім... і вкінці він казав себе запровадити до її кімнати і там провів... перепрошую панство... з нею кілька солодких хвилин...

— Ловко! — засміявся панич.

— Гріх! — потряс головою диякон.

— Чи ви, пане, при умі? — заревів Бойко.

Олеся при тих словах вся затривожилася. Вона зробила рух, хотячи наче щось промовити, та вкінці змішалась і замовкла.

А Бойко продовжував далі строго:

— Дурниця! Що хлоп може стати всякою скотиною — припускаю, та, щоб пані маршалкова з підлим „бидлом”-хамом, з собачою кровю... ніколи в світі... А ось: коли правда, що драб ограбив і пана маршалка, то лиxo! Треба піймати цього чорта... Приклікати солдатів... закувати його а крім цієї гадини перевішати на кожну сотню хоч десять мужиків-худоби... бо інакше вийде Содома й Гомора...

Хазяйка вже кілька разів входила в гостинну й питала свого благочинного: „Чи ждати городничого поссора, чи зараз подавати? Час вже пізний та й пироги пересохнуть та й все перепріє!” Та господар дому таки не рішився й приказав ждати.

Накінець він піднявся з крісла, моргнув до жінки і заявив торжественно:

— Милости просимо погоститися, чим Бог позволив.

І двері шумно відчинились а в гостинну увійшов городничий з жінкою та двома молоденькими своїчками. Зачались голосні привітання й вилікування, лиш служба задержала їх... А гостинний хазяїн припинив ці слова ченним припрошуванням дорогих гостей до чарки й „тра-пезі”.

Голодні гості накинулись мовчки на ріжнородні й обильні напитки й страви, приготовані рукою їмості.

Щаслива й сіюча, вона підбігала то до одного то до другого гостя, наливаючи чарки, підсугаючи страви і просила, щоб зробили їй честь... Особливо бігала вона за двома дамами шляхтянками. Вони держалися дуже звисока й цілім своїм видом показували, що роблять велику честь хлопським їмостям, позволяючи себе гостити.

А мужчини на вид пріманливої страви й напитків забули всі „конвенанси” і їли й пили, не звертаючи уваги на господарів. Чути було тільки короткі одобрення, як: „знаменито”, „дуже добре”, „гм-так”, „чревоугодіє” і „ої, останні дні моого життя”.

Тільки після третьої переміни тарілок і піднялася вже оживлена і свободна, нічим не вязана розмова. Почулися часті, перехресні слова, запити, на які рідко хто відповів, або не дочувавши за шумом або зацікавленням чимсь іншим... Оклики, крики, сміхи збільшили ще більше празничний шум...

XXII.

Пан Бойко знов рявкнув, утираючи хусточкою шию і почервоніле й спіtnіле лицце.

— Чи правда це, панове, що сам пан маршалок спалений й ограбований і що його красуня жіночка знеславлена тим харцизом, Кармелюком?

Імя гайдамаки знов звернуло на себе увагу розгаряченого товариства.

— Та як же неправда? Правдива подія, навіть записана! — відповів тонесеньким жіночим голосом пан асесор.

— Яким чином начальство не протестує проти такого чину? — заревів Бойко.

— Та заспокійтесь, панове! відозвався з усміхом тюремний доглядач. Шайка перевязана а головні розбишки сидять вже, забиті в колодки й кайдани у мене в дворі...

— Ого, невже ж? Що ж ви мовчите й не подаєте нам такої веселої вістки? — почулися оклики меншості: більшість же притихла з переляку на це слово. Олеся поблідла й стала пити холодну воду, бажаючи залагодити трохи розхвилювані нерви; їмость Мелянія зідхнула; Тедулія повела довкруги носом і промовила: „ої, матусю!” Одна тільки молоденька жінка диякона одушевлялась і шептала, блискаючи своїми оченятами: „ох, як це цікаво!”

— Знаменито, знаменито! — ревів із саркастичним сміхом пан Бойко. — І ця бестія Кармелюк сидить також у вас?

— На жаль ще ні... Та його піймають певно.

— Гм! гм! Лихо! Поки не роздавите цієї гадини, та так, щоб і шкура її тліла по всіх базарах, до цієї пори не буде спокою!

— А цього драба-чарівника не скоро й зловити! — замітив шляхтич. — Його треба стріляти срібною із святого хреста вилитою кулею, та й після смерті пробити ясневим колом, щоб не ходив опиром... А то все питиме людську кров.

— Звіри! — прошептала поблідлими устами Олеся.

— Не буде того, паки і паки реку! — замітив протодиякон досить голосно.

— Отець Аввакум! — завважив благочинний. Та задля великого шуму шляхта не могла чути ні диякона ні благочинного.

Пан Бойко гремів.

— Мушу побачити тих шибеників і плюнути кожному з них в очі!

— Покажу, з приємністю покажу їх всім... Тільки після закону годі на них плювати! — сміявся смотритель.

— А що мені там закон! Відьмі під хвіст!

— Ловко! — зареготався пяній панич.

Сторонники пана Бойка заходились від сміху.

— І ми з панством: я конче бажаю побачити злочинців! — звернулася городничиха до смотрителя.

— О, з великою радістю! — озвався він.

— А пані не боїться? Гайдамака страшніший від чорта! — замітив економ, сусід городничих.

— Під вашою охороною ніколи! — відповіла вона з усміхом.

— Ах, любі панянки! — Підемо й ми подивитись! Підем! Цікаво! — сказала, заоочуючи своїх сусідок, молода жінка диякона.

Вкінці коли обід був скінчений, послідня чарка вису-

шена і хазяїн, піднявшись, став хреститись широким хрестом, несподівано увійшов до їдалні післанець і вручив тюремному смотрителеві пакет.

Смотритель розпечатував його і став перебігати очи-ма листа. Всі насторожили уха.

— Що? що там написано? В чим діло? Може яка небезпека? — почулись із всіх сторін запити.

— Ніякої небезпеки а зародок спокою! — промовив урочисто смотритель. — Дістав я наказ приготувати цих розбійників зараз в дорогу до Камянця; підводи й військо мають прийти незабаром... А коли шановне панство бажають собі, то я і зараз можу показати розбійників, бо тепер мушу приготувти „мешкання” для архібестії: Кармелюка зловили, закували руки й ноги й везуть сюди.

Всі завмерли від несподіваної вістки: якийсь болючий оклик, мов широке зідхання, вирвалося із спільних грудей і завмерло в тяжкій тиші...

Товариство двигнулось шумною компанією подивитись на цікавих розбійників.

Попереду ступав як хазяїн міста, пан городничий разом із смотрителем тюрми; за ним тягнулися: пан Бойко, справник і асесор і дами слідували ще дальше і біля шляхетних пань увивались економ і двох шляхтичів а тільки жінка диякона, Олеся і протоерейська дочка держались окремо, в чималім віддаленню від прочого товариства, бо городничих ясно показувала, що уважає себе правдивою аристократкою й утікає від товариства попаді й її доньок.

Олеся йшла неначе у сні, придергуючись за руки подруги Марії. Вона не здавала собі навіть справи, пощо йде до тюрми, що її тягне туди, кого сподівається там побачити. Та якесь незрозуміле бажання побачити хоч ті обличчя, що були разом з ним, а може бути, побачити й Кармелюка, хоч би й в кайданах, хоч би й в арештантській одежі, — тільки це бажання й штовхало її вперед.

Вістка про арештования Кармелюка тяжко потрясла Олесею і порвала в мить в її серці дивно бреніочу стру-

ну... тепер вона жалібно тремтіла й наповняла серце дівчини страшним болем...

Всі дні по приїзді в Літин Олеся провела в якісь солодкім півсні. Вона мало говорила з оточенням, а коли говорила, усміхалась і ходила з такою ніжністю, обережністю, неначе несла в своїх грудях дорогоцінну посудину наповнену чарівною водою, з якої вона боялась і каплі стратити...

Та найгарніші хвилини були для неї тоді, коли маленький дім отця протоєрея потопав в тихім сні і Олеся могла лишитися одна, сама з собою і з тим чарівним чуттям, що розросталось в її душі... Примкнувши очі, вона затоплялася в якийсь солодкий півсон: це не був ні сон ні уява, це не була і ясно означена мрія або думка... Чого бажала Олеся? Вона не знала, та думала тільки про нього! Кожне слово, найменша солодкість їх короткої стрічі, виступала перед нею дуже виразно... Мов білі, весняні хмаринки, плили її думки небесні в лазуреву глибину, наповнюючи солодкою тugoю ціле її ество... Одно тільки виступало ясно із цього туманного моря: бажання побачити його.

Аж ось — така вістка! Герой її сліз зловлений, закований... Його повезуть сюда, а олісля в Камянець на страшну кару! І нема сили спасти його! Жадні благання не викличуть ні одробинки милосердя у тих звірських суддів.

Олеся стискала до болю свої холодні руки й почувала, що разом із страшною вісткою на все пірвалось її молоде, цвітуче життя.

Між тим розмова товариства велася далі про Кармелюка.

— Тільки треба гаразд держати злодія, щоб не втік!
— настоював все пан Бойко. — Кайдани на руки й ноги.

— Го-го! — перебив смотритель. — Залізний нашійник на карчилі і прикувати чорта до стіни, щоб і плечем не порухав...

— Але що для такого силача залізні кайдани? — вставила своє слово городничиха. — Він, говорять, рве їх,

мов павутиння, а говорять ще, що у нього є розривтрава, перед нею не устояться ніякі замки!

— В такім разі лишається хіба зачарувати гайдамаку, а це можуть зробити одні очі пані! — промовив пан економ, легко кланяючись до пишного бюсту пані городничих й підкручуючи свої густі мов сніп, вуси.

— Мої очі? — засміялась розкішно городничиха, спустила очі й добавила смирно: чи ж може гайдамака налякатися моїх очей — коли він не бойтесь грізних поглядів шляхетських?

— Ге-ге! — підморгнув значно пан економ широкою чорною бровою. — Шельма липне до жіночого роду, мов муха до меду, а перед гарними очима калітулює зовсім. Та ж пані й панянки, побачивши Кармелюка, тужать за гайдамакою...

— Може мужички або попівни, — крикнула городничиха, кидаючи їдкий погляд в сторону Олесі й її подруг, — а шляхтянка може віддати своє серце тільки шляхтичеві і більш ні кому.

Пан економ одобрюючого крекнув й промовив щось ненавізно.

— Яка там трава й які там очі! — вмішався в розмову Бойко, що нудився цілий час. — Прямо: проклятий сильний, мов Самсон та й годі. Він здіймає з себе й семипудові кайдани! Тому я боюся, що хоч велику сторо жу поставлять біля його тюрми, — він втече — собака!

— Позбавимо його сили, — перебив тихо городничий.

— Панове судді за це нам ще — „спасибі!” скажуть, — добавив смотритель, — коли ми випитаем його дещо на муках. Найліпший на це спосіб — диби: і язик швидко розвязує і кісточки перебирає як слід.

— Панове, на Бога! Який старий спосіб! — крикнув з вдаваним переляком один з кавалерів, Рудковський, що перед тим пропонував предводителеві зробити облаву на Кармелюка.

Хто тепер цього уживає? Диби... Тьфу, як це грубо

просто і, даруйте, навіть незаконно... По моєму: найкращий спосіб: не давати драбові спати. Та чого ви так на мене дивитеся? Найбільша мука: не могти спати! Грати, бубнити, гудіти над його вухом, водити по кімнаті... повірте, що за п'ять днів собака вибовтає все!

— Гарний спосіб, та ще ліпший не дати пити, — нагодувати його солоними стравами а опісля не дати води. Як Бога люблю, на стіну полізе, збожеволіє!

— А поки ви ждатимете, щоб він збожеволів, драб скине кайдани, підкупить або передусить сторожу й втече! — заговорив пан Бойко. — По моєму найліпше по старому звичаю, підбити гайдамаці ноги та й досить: нехай тоді пробує утікати!

— Маєте, паноньку, рацію, — згодився смотритель.

— Це правда, правда, ви премудро розсудили, — піддержала й городничиха. — Та й треба, щоб його можна відповідно локарати, а коли він у нас збожеволіє, що тоді скажуть панове судії?

Більшість компанії піддержало слова городничих й згодилася з думкою пана Бойка, щоб перше підбити Кармелюкові ноги, а опісля робити над ним останні експерименти.

З переляком слухала Олеся ці розмови; вона вживає всієї сили волі, щоб не видати свого душевного настрою ні криком, ні рухом; тільки її рука дріжала безупинно та цілим тілом перебігала томляча дрож. Їй було не до сліз і жалю; цілий мозок, ціле ество дівчини огорнуло одне глибоке, непереможне бажання: спасти нещасливого, щоб не знати що сталося. Та як спасті? Олеся навіть не могла собі цього уявити, та разом з тим вона почула, що бажання її було таке гаряче й глибоке, що воно могло їй дати й геройську силу, енергію й одушевлення...

Між тим розмова панства перейшла на те, які допити й кара ожидают Кармелюка в Камянці. Одні говорили, що судитимуть його по всім правилам „доброго старого часу“ а опісля повісять; другі твердили, що пе-

реженуть „крізь стрій”, а треті предвиджували каторгу...

Серед такої оживленої розмови дійшли всі до тюрми, — чорного, двоповерхового дому, помальованого на жовто; з високою огорожею довкола; біля входу ходив солдат.

— Ну, шановні пані й панове, — звернувся до всіх тюремний смотритель, роблячи рукою привітальний рух, — хоч не чемно, та прошу панства заждати тут трохи, а я погляну сам до арештантів й приготовлю їх до оглядин.

Всі скоро згодилися а смотритель хотів вже було увійти в тюрму, та нараз здалека почув наближаючий стукіт коліс й звуки солдатської пісні а за хвилину головну вулицю города Літина виповнили дві трійки, заложені в чималі драбинясті вози, наповнені солдатами. Солдати сиділи, перевісивши крізь щаблі ноги й голосно співали з криком й підсвистуванням парубоцьку пісню. Довкруги возів бігла ціла хмара жидівських баухурів з довгими ворочками ззаду; вони виявляли свою радість й подив криками й грімкими вересками та свистом.

Попереду возів іхав чвалом на прекраснім воронім коні молодий офіцер. Хмара куряви збита кінськими копитами й ногами жidenят окружали офіцера так, що здалека годі було розріжнити його обличчя.

— Москалі! — крикнули разом і городничий і смотритель тюрми — везуть гайдамаку!

В тім оклику звучала між іншим не радість — а явний ляк.

— Христе! У мене нема ще нічого готового? Що ж робити? — сплеснув руками смотритель і звернувшись до городничого, який вже відвернувся й забирається до відходу крикнув в розпуці:

— Пане городничий! Куди ж ви забираєтесь?

— Додому! — була шорстка відповідь.

— Додому?

— Перепрошую вас, там офіцер російської армії! — і городничий показав на офіцера, що зближався, — та чи можу явитися перед ним в звичайнім строю?

— На рани Христові! Та ж ми не знали, що він прийде... Він застав нас не приготованих... Та не лишай мене одного!

При перших словах цієї розмови економ, на якого рамя опиралась городничиха, бистро вирвав свою руку й повернувся швидко до відходу.

— Пане, пане! Куди ж це ви йдете? — закричала городничиха. — Та розбійник в залізних кайданах а при нім офіцер!

— Сто дідьків йому, в залізних кайданах! Доброму християнинові не годиться дивитися на такого душогуба!

— Справедливо, — підхопив городничий, не звертаючи уваги на зойки смотрителя! — Люблю, дай руку і підемо.

Гурток, що стояв біля тюрми, сильніше захвилювався. Пан економ подав було вже ногу через пліт, та нараз роздався тоненький голос пана асесора.

— Але, прошу панства, може це ще не Кармелюк, а тільки команда за нашими арештантами.

Ці слова відразу отверзили ціле товариство.

— Так є! — крикнув радісно смотритель. — Ну, та й на папері це написано. Значить: команда за розбійниками!

— Так є, — потвердив поважно й городничий, випускаючи руку своєї супруги. — Можливо, що і пан смотритель правий... гм... можна... можна стрінути пана офіцера і не в параднім мундурі... Воно навіть далеко природніше...

Перелякана компанія успокоїлась й з нетерпеливістю впялила свій зір на надходячих москалів.

Серед цієї розмови Олеся то червоніла та блідла, кров заливалася — пекла її серце, то кидалася у скроні й лиці, ноги дрижали.

Почуваючи непереможну слабість, Олеся відійшла на бік й склонилася на пліт.

Між тим офіцер причвалив до тюрми, скочив з коня, кинув поводи до рук солдата, підійшов до смотрителя, що урочисто виступив вперед і подав йому запечатану коверту, до того промовив по московськи:

— Його благородію, пану смотрителю тюрми літинської.

При звуці цього голосу Олеся ціла задрижала, поглянула на офіцера і радісний, ледве чутний крик вирався з її грудей.

Здавалося, що погляд офіцера блиснув на одну хвилину в сторону дівчини, та задержуючись офіцер продовживав далі

Від пана старшого суді камянецького наказ видати арештантів.

Смотритель розпечатав письмо, перебіг очима початок і затим прочитав слова: „видати зараз арештантів-розвбійників ротмістрові Іванову для переведення їх під надзором присланої команди до Камянця, щоб розвбійники не сиділи разом з Кармелюком й не робили заговорів що до утечі. Для вище названого Кармелюка приготовити найсильнішу кімнату й поставити сторожу”.

— Гм... гм... — смотритель промірив далі щось незрозумілого, зложив в четверо листа і промовив радісно, витягаючи до офіцера руку:

— Знаменито! Приказ не застав мене неприготовованого. Все готово. Пан ротмістр може тепер забрати з собою гайдамаків, а для собаки Кармелюка приготовано відповідне леговище...

— Знаменито, мені годі баритися: приказано зараз вертатися — відповів офіцер.

Городничиха звернулася любязно до офіцера.

— А може пан ротмістер схоче переноочувати до завтра? Мій дім до ваших услуг, а ранком спокійніше...

Городничий зблизився також із своєю супругою до приїжджого офіцера, представився й повторив просьбу.

— З найбільшою приємністю переноочував би я у вас, дзвінко брязнув офіцер шпорами й схилив свою гарну голову. Та служба перед усім і тому смію вас просити — він звернувся до смотрителя — видати мені зараз арештантів.

— Зараз, залепетав смотритель. — Та, прошу пана,

це вибране товариство, — він показав на зібраний гурток біля тюремної брами, — бажає поглянути на проклятих гайдамаків. Пан ротмістер не буде проти того?

— О, просимо пана! Так цікаво! Ми їх ніколи не бачили! — запищали разом своячки городничого.

— Добре, — сказав офіцер, запрошуючи всіх рухом руки йти за смотрителем.

Смотритель а за ним городничий з дамами, Бойко, асесор і економ увійшли на тюремне подвір'я, за ними ж ступала в якісь віддаленю жінка диякона із протоєрейською дочкою. Олеся лишилась на місці.

Між тим вістка про те, що приїхали москалі і вестимуть арештантів, якимсь чудом рознеслась в одній хвилині по цілім місті і зі всіх заулків зачали збиратися люди біля тюрми.

Покористувавшись хвилиною замішання, офіцер бістро підійшов до блідої, мов стіна, Олесі.

— Панно люба, туй-туй була б мене видала, — промовив він тихо, легко доторкаючись до студеної, мов лід, Олесині руки.

— Ради Бога... що ви задумали? — прошептала Олеся так тихо, що офіцер скорше відгадав її слова, чим почув звук її голосу, — в кожній хвилині можуть пізнати... зловити...

— Ще гонитимуть довго! — відповів з відвагою офіцер.

— О, Господи! Чи ж можна так необережно... прямо їм в руки! Це не люди... у них нема жалю... Коли б ви знали, які вони вам готовують муки! — голос Олесі задрижав, губи затремтіли і на рісницях заблестіли сльози.

— Це за скоро ще! — підсміхнувся офіцер.

— Вам смішно, — прошептала з болем Олеся. — а у мене серце розривається.

Цей оклик вирвався з уст Олесі з таким болем, що офіцер поглянув здивовано в лицез молодої дівчини. Воно було вимовніше від її простих слів; переповнені сльозами

очі дивились з такою чистою любов'ю на Кармелюка, що серце його стиснулося з гіркої туги.

— Дитино моя! — прошептав він тихо, — чим заслужив я на таку ласку?

— Всім, всім! — вирвалося гарячо з уст Олесі. — Прошу вас, молю: бережіть себе. О, я б життя віддала, щоб вас спасті!

Слови Олесі глибоко вразили Кармелюка.

— Твое життя, — промовив він печальним голосом, — о, це багато... Сто моїх житт'їв поломаних і нікчемних не вартають твоєї одніської чистої слізози. Будь спокійна! Із-за одного твого слова не попадуся їм у руки... Ангеле мій святий, молися за мою грішну душу... — прошептав Кармелюк, стискаючи руку Олесі і бистро відійшов на бік, бо на тюремнім подвір'ю почулися кроки й голоси повертаючих з оглядин людей.

Поперед вийшов смотритель і його гості, а за ними показались арештанті: Андрій і Явтух з товаришами, заковані на руках і ногах; біля кожного з них йшло по два вояки узброєних в тупі й заржавілі шаблюки.

— Розігнати товпу! — закомандував офіцер.

Солдати кинулись сповняти приказ начальника; за хвилинку площа очистилась в значній мірі; та глядачі не оступаючи зовсім, повілізали на дерева, плота, а навіть на дахи домів.

Арештанті перейшли серед уставлених в два ряди солдатів. На одну тільки хвилину вони кинули очима на офіцера і знов на їх лице, з потупленими в долину очима, розвіявся мрачний вираз.

— Сюди арештантів по два на віз! — загремів офіцер.

Ставний підофіцер, із щітинистими бакенбардами, занявся розміщенням. Арештантів посадили в глибині возів, а довкола них розмістилися солдати, по шість на кожнім возі, з готовими до стрілу пістолями в руках.

Коли все було готове, офіцер попрощався з товариством, скочив на коня і крикнув:

— Гони!

Вози рушили скорим покотом в напрямі до виїзду з міста.

Офіцер піднявся в стременах, зняв з голови шапку і звертаючись до смотрителя, промовив голосно:

— Прощавайте, пане смотрителю і ви панове! Небавом побачимося!

Здивовані незвичайними словами офіцера, всі мовчки переглянулися і заніміли в важкій тривозі, а коли відгомін тих страшних слів затих і смотритель з городничим поглянули за відходячими арештантами, їх вже не було в місті, тільки курява знялась на кінці вулиці.

Ледве вози виїхали за місто на камянецький шлях, пустилися чвалом. Пісні солдатські за містом замокли, а арештанті їхали мовчки з уланами, рідко потискаючи взаємно собі руки. Ротмістр чвалав на воронім коні попереду, наче вказував дорогу, а за приліском підіхав до возів і казав змінити напрям ізди; повернути назад і попрямувати до лісу, що синів на небосхилі безконечною стіною.

— Ну, що, товариші — звернувся він до арештантів, чи не побавилися чорти вашою шкурою або кістками?

— Ні, батьку, — Бог милував, — озвався хтось.

— Я цього тільки боявся ...

— Ох, батьку любий! Спасибі за визволення, — крикнув Андрій. — До смерти тобі... всі наші голови!

— Всі голови, батьку-отамана! — підхопили поважно другі.

— Спасибі, опісля... а тепер мерщій в ліс — скомандував мнимий уланський ротмістер.

Читач імовірно догадався вже, що це був не хто інший, а наш Кармелюк.

— Наліво, ось там в куті лісу, пане отамане, є добра криївка, — крикнув йому вслід один із уланів, селянин Ткачук.

— Знаменито! — відповів отаман.

І повернули до лісу з великою обережністю, щоб закрити сліди: спочатку проїхали по тім шляху верству назад, а опісля у відповіднім місці в проліску, відпрягли

коні, перевели їх обережно ріжними місцями, опісля перенесли на руках вози з п'ятдесят сяжнів на бік, запрягли їх знов і проїхали тепер по полю, де не було доріг. Нерівність землі, рови і насипи підкидали так вози, що сидячи ледви можна було вдергатися: особливо зле було арештантам, бо кайдани врізуvalися ім в тіло.

— Ой, братчики, легше! — не витерпів Андрій. — Здійміть хоч заліза, а то покалічать вкінці.

— Ха, потерпіши трохи, — засміявся Гнида. — За хотілось тобі лишатися, тепер терпи.

— Наказ батька — і кінець! — воркнув Андрій.

— Наказ! Застав дурня Богу молитись, то він собі й лоб розчереptить.

Андрій хотів щось відповісти солдатові, та повозка так підскочила під цю хвилину, що він укусив собі язика. Вкінці дібралися до мети, розкували арештантів й кинулися вперед. Поки вони чимчикували по крутім березі яру, набігли хмари й пустився літній, густий дощик...

— Ось це нам на руку, — замітив один з арештантів, хоч уміє нас, а то в проклятій тюрмі припали порохом.

— А ось, як відемо під терня, то воно нас ще й розчеше, — замітив другий.

— Йди, дурню, чого захотів! Немов ласки від неньки, — засміялись улани.

— Дощик важкий, — озвався й Гнида, — гаразд зале сліди... Скорші тільки до ліса... ось вже й він!

За пів години утікачі були вже в густім лісі. Зрошений ненадійно дощиком, він пашів пахощами й ласкаво прийняв гостей у свої широкі обійми і обвіяв їх скріплюючою, ароматною прохолодою. Всі віддихнули свободно. Помучені коні ступали поволі а навіть з вдоволення стали фирмкати та нагинати голови до зеленої травиці.

— Підождіть, любі, — потішав їх Гнида, — станемо на попас та й пшениці підсунемо.

І дійсно довго не прийшлося іхати ліском; а кожним кроком вперед він ставав і рідший; граби й дуби стали

уступати перед вязом й берестом а вкінці осикою і окутаними корчами ліщиною, терниною і всяким чагарником... Серед цієї гущавини неможливо було продиратись возами й утікачі приневолені були зупинитись в першій кітловині, тим більше, що земля ставала вогкою й болотнистою.

— Що, братчики, помучились? — звернувся Кармелюк до подорожуючих.

— Так, трохи перетрясло, батьку, в тих каретах! — відповів охкаючи й потираючи ноги Андрій.

— Не любить! — засміялись товариши.

— Ха! Арештантам таки добре дісталось! — підсміхнувся отаман. — Тільки ось що, друзі: хоч як ви помучені, як вам помняло кости, а тут спочинку ще не будемо мати: треба до вечора перебратись через болото, а тут вже темніє... Я знаю тут перехід... і там, на другім боці ми будемо, мов у Христа за пазухою. Так ось-що: вози кинемо тут, в цій кітловині, закотимо їх в чагарник а коні, припаси і зброю заберемо з собою... та скинемо, братчики, цю уланську зброю й переодягнемось у своє, а чуже добро нехай хто завяже в клунок й возьме з собою.

Всі мовчки кинулися сповнити приказ отамана і за чверть години ватага, навантажена мішками, торбами і всякого роду зброею, пішла гусаком за отаманом; передні вели за поводи коні. Бистрий зір Кармелюка, що зріс серед болот і трясовини, вибирав певну стежину по родах трави й корчів. Не дивлячись на це, що тут був вузький шлях крізь болото, ім прийшлося іти добре дві години, поки вони, знеможені, добились до другого берега. В болоті й корчах утікачі ледве волочили за собою ноги і, вибравшись на берег, пішли певніше. Навіть коні, почувши під ногами тверду землю, заржали весело, та побачивши шовкову травицю, кинулися до неї. Всі були перетомлені до того степеня, що навіть не могли поділитись своїми враженнями і мовчки широкими віддихами облегшували груди та витягали задеревені ноги. З лісу, що окружав їх темною стіною, повз до них темний сумерк, над болотом білими хвилями здіймався туман і розпливався про-

зорими полосами по долині, а далеко небо вже темніло й мяким, рожевим відблиском злагіднювало трохи сумовиту картину лісової пущі.

Минуло так пів години серед глибокої мовчанки; вкінці перервав її Гнида.

— А що, браття, чи не випить нам для хоробрості по чарці говорухи та, чи не помазать губ куском сала?

— Так, так! — обізвались товариші.

— Ні, не так, браття, — гримнув Кармелюк. — Тут місце відкрите; помажем губи салом, захочеться й черево пополоскати чимсь тепленьким, а розкладати тут огонь — небезпечно. По моєму: відпочинемо трохи, зайдемо глибоко в ліс а там вже в прогалині повечеряємо всмак.

— І це правда, — згодився Гнида.

— Відти за чверть верстви є закрита поляна, — додав фірман Олекса.

— Так і веди! Гайда! — приказав Кармелюк, взяв вороного за поводи й поспішив слідом за Олексою.

За ним поступала, вигинаючись, ватага.

За непроходимим чагарником й гущавиною колючих корчів, зачалася дубина з грабом... Не зважаючи на густоту й висоту струнких дерев, не дивлячись на густий в долині сумерк, іти тут було вільніше й компанія пішла скорше, охороняючи руками очі від галуззя. Та ось під ногами почувся спад і скоро відкрилась кругла галявина.

— Стати! — скомандував Кармелюк. — Попас! Розкладай огонь! Кашоварі, готовте куліш й галушки! А ти, Гнида, давай нам тепер, говорухи й сала.

— Зараз, пане отамане! — обізвався весело Гнида і кинувся до зложених мішків і торбів.

Між тим решта товаришів кинулись збирати ломаччя. Коней пустили на галявину і вони зачали з смаком щипати запашну травицю.

За кілька хвилин горів вже великий огонь, освічуючи серед темряви великанські дерева; вони то видвигались, мов привиди, то знов відступали й тонули в пралісі. Кашоварі прикріпили на триніжках казани й зачали ва-

рити вечерю. Вільні від роботи полягали близько огню, щоб висушити мокру одежду, відогріти тіло, що зачинало дрижати від сирої землі. Гнида почастував компанію чаркою, наділив кожного куском сала й половиною паляниці. Голодні товариши ковтали мовчки горівку, без примівок, та з апетитом заїдали сало. Чути було тільки жування. Коли перший голод був заспокоєний і в губах лісових гостей закурились люльки, тоді розвязались язики і мовчалива галявина наповнилась звуками всякого говору.

XXIII.

— Ну, немов на світ народились, — промовив перший, витягаючи руки й ноги, Андрій. — Думали — вже зовсім пропадем... А чортове панство зібралось навіть полюбоватися нашими муками... І знов чудо, нечуване, невидане... Тільки наш батько рідний спосібний до таких чудес!

— Так, батько! — підхопив Петро Гнида, що не міг до цього часу простити Андрієві того, що він остався, не оглядаючися, на явну небезпеку, щоб точно виповнити наказ отамана. — А ось, через твою глупоту батько міг би дістатись під багнет ворога?

— Було придергати батька, — сказав Андрій. — Я радо витерпів би за нього всякі муки... Та й моя голова не вартує й одної каплі отаманської крові.

— Вартує, любий, вартує! — обізвався ласково Кармелюк.

— Та як це сталося? — звернувся другий з арештантів до Гниди. — Думаю, гадаю й не второпаю... Коли нам цей чортяка казав забиратись в Камянець, то я собі погадав: „це кінець мені!”, а, як вийшов на двір і поглянув на уланів... „що — думаю — за дідько? Знайомі всі люди!” А по вас, дядьку, відразу пізнав, що це свої... Мало не крикнув „слава Богу”.

— Оце, бовкнув би! — усміхнувся Гнида і ціла компанія зареготалась. — А як це діло сталося, дітоньки...

Дай ще по чарці, щоб промочити горло, — підморгнув він найближчому.

Випорожнивши чарку, солдат кашельнув, поправив вус, потягнув люльки і зачав з великою повагою своє оповідання.

— Ну, ви там, братчики, з початку все знаєте, а ось, як тільки вивів нас Олекса в сад, через тайну фірточку, за мур, — ми перевели тоді дух. Тут стояли наші коні і ми розсипались купками та чимчикуємо... глядимо, а там вже й батько... „Що хлопці, — питає — чи все гаразд? — „Слава Богу, — говорю, — ось тільки Андрій з трьома остався!“ — Батько налякався. — „Тож іх замордують... Як ви покинули своїх товаришів?“

Кармелюк, затоплений в думках, тільки підсміхнувся на ту фразу, й знов задумався.

— Що ж, — говорю, — кликав, тягнув за собою, а він оперся, мов бик. Нé пропадати всім задля дурнів.

— Ви бо, дядьку, обережніше! — замітив обидженим тоном Андрій.

— Так, — промовив отаман. — Андрій чесно сповнив свій довг... Ти ж, Дмитре, сам гаразд знаєш військову карність. Даний приказ „в штики“ і марш, не думай! Ось тут Андрій з товаришами прислужився всім і тоді добре: вони задержали ворожий напад а вам дали можність утекти... Я не ждав нападу вночі і казав на себе ждати а вони не боялися підставити під обух свої голови і тим спасти товаришів й отамана.

— Правда, правда! — загомоніли оживлено кругом.
— Спасибі їм. Добрі вони і славні товариші!

— Еге! — кивнув головою Дмитро. — Чи ж не вийшов я сам на дурня? Ій Богу! Це отаман по справедливості, по артикулу... А я значить, з дурною головою... Нехай її муха проковтне! Так, ти братіку Андрію, з товаришами простиш мої слова...

— Що ви, дядьку! — відозвались гайдамаки, вдоволені з похвали отамана.

— Так ось, — продовжав Дмитро, бажаючи загладити недобре вражіння. — Затривожився пан отаман, а за ним і ми всі... Стало думати гадати, яким чином спсти з полону товаришів... Один з маршалківської челяді, Максим Гресь, оцей білявий, що пристав до нас, — показав він порушенням брів, — він сказав нам, що тоді удалось йому підслухати, як маршалок говорив, що відділ уланів стойть в Н., що частину його возьме до лісу, а частина там останеться і що, коли кого зловлять, то щоб везли в Літин, де буде комісія. Батько наш, треба сказати правду, побивався за вами найбільше, ходив, ломив руки а нарешті таки додумався! „Гайда, говорити в Рудню, де ночують улани, ми досвіта повинні там бути”...

— А що, питаю, прикажеш? Переколоти їх, мов соросят? — Ні, мені треба, говорити він, добути їх одіж... і ліпше добути без гомону. А фірман наш одзивається: У мене, в тім селі, є кума, так я попробую до неї перекрасти-ся та разом з нею пошукати по хатах, де сплять солда-ти... а то й товариші найдуться... Панові Кармелюкові рад кожний дати поміч".

— Так, чи не треба викрасти солдатську й офіцер-ську одіж? — говорив отаман. — Велике „спасибі” скажу... Вибралися ми до Рудні походом, приїхали ще віз мерехтів на схилі неба. Засіли ми в гайку, а білявого післиали в містечко... Чуємо, собаки забрехали і стихли... значить: він вже там... Знов забрехали і знов тихо... Ждем та ждем, ні духа... Уже небо стало синіти, вже й хмаринки зачались видніти а його як нема так нема! — Ну — говоримо собі — пропав бідолаха! А він з другої сторони крадеться з кумою...

— І кума з ним? — здивувався Андрій.

— І кума, — підсміхнувся Дмитро, — а в обох за племчима на оберемку...

— Солдатські уніформи? — спитав товариш Андрія.

— Ось, як гарно! — підхопив Андрій.

— Певно! — продовжав Гнида. Зраділи ми всі а особливо отаман: він зараз перебрався за ротмістра, казав й

нам перебратись... та вивести за гай два драбинясті вози й дві трійки добрих панських коней... Все було сповнено і ми ранком потягнули лісками у Літин; зупинились в коршмі, недалеко міста, потягнули у жида оковити, підкріпилися таранею, яйцями, салом, попили чорним пивом... а тим часом батько післав в місто гінця з письмом, що його написав власною рукою. В обідню пору ми поїхали, довідавшись від жида, що арештантів ще вночі перевезли в місто і що там нема команди, ні ніяких уланів... Ну, а про решту ви знаєте; так по правді, кланяйтесь батькові-отаманові в ноги та не забудьте подякувати й Білявому.

— Спасибі, батьку! Спасибі, брате! — загреміли привіти з серця щиріх людей.

Білявий змішався, а Кармелюк затоплений в якісі неясні, безфоремні, тужливі думи, здригнувся і, думаючи, що вони дякують за вечерю, відповів:

— Богу дякуйте.

Тільки тепер кашоварі принесли в кітлах вечерю й передали товаришам шпички а ложку вже кожний вивитягнув з кишені. Кашоварі також підсіли до товариства й зачалась дружня вечеря. Поки вечеряли гайдамаки, із-за лісу виплив півмісяць і блідим, таємним світлом облив і полянку й енергічні постаті нічних борців, яких чорні тіні лежали на траві, немов многопальці лапи якого страшного чудовища.

— А що нам, браття, дальнє робити? — забрав голос Дмитро. — Хвалити Господа, підкріпились, сонце козаче вже зійшло, так не належить нам в таку пору лежати, а рушати в похід... Тільки, куди тепер? Ось що!

— А куди скаже батько-отаман... — відказали всі дружньо.

— Куди рішить рада, — відхилився від прямої відповіді отаман.

— Одна голова у нас — батько одна й рада! — крикнув Андрій.

— Так, так! Куди ти, пане отамане, туди й ми за тобою! — загомоніли одні.

— Готові до послуху! — піддержали другі.

— Ну, коли готові до послуху, — сказав Кармелюк, то ось моя думка й рада. Багато натворили ми ось тут всякої всячини... Тепер після перепалки з маршалком і після визволення арештантів, всі встануть на ноги: і пани зі своїми командами і поліція а до того шкадрону покличуть ще й москалів... так нам прийдеться мабуть лишатись ось тут, або попасті ворогам в зуби... Так, моя рада ось яка: поперше — треба нам на якийсь час кинути ці місця й розбитись на три ватаги, одна ватага подастися на Ушицю а відти на Чорний Острів, друга, на Винницю до Житомира, а третя — на Ямполь в Камянець... Туди ось на південь... Я гадаю піти сам; там мало місць безпечних і там годі укритись більшій ватажі, а до Чорного Острова і Полісся, там є чимало криївок... Там і укритись й поживитись єде... Так ось на Ушицю, по моєму, йшов би ти, братіку Дмитре, з ватагою, а на Полісся — ти, Андрію...

— Батьку мій рідний, — просив Андрій, — позволь мені бути з тобою... згинути у твоїх ніг у тебе...

Кармелюк поглянув на нього байдужим поглядом.

— Оставайся, друже мій, коли тобі любо, — промовив він ласково. — Ну, а кого ж поставити ватажком поліського відділу? Явтуха? Чи згода?

— Ну, ось і дуже добре. Поділітись між собою товариством і — кінець! А ось на кожну ватагу й гроші... по п'ятсот дукатів: прикупите коней і іншого припасу... так, цих коней заберіть собі, тільки одного лишіть Андрієві... бо піхотинець не товариш кінному... А згадайте ще мій заповіт: коли бажаєте мати мене вічним другом й отаманом, то заклинаю вас: не обдирайте ні бідних, ні селян, ні міщан, ні священиків... Благаю вас, друзі, не проливайте людської крові без крайної потреби... вона цінна перед Господом і кожна її краплина спалить серце огнем пекельним... ох, як спалить!

— Свята правда, отамане! Многих літ батькові! — загомоніла кругом оживлена товпа, відкривши голови, стала махати з одушевленням шапками.

— Вип'єм на дорогу по чарці, щоб слово ваше, товариші, було крілке, як моя любов до вас!

Випили з гучними желаннями й криками. Кармелюк ще раз поклонився всім на три сторони й промовив дрижачим голосом:

— Ну, мої браття й друзі! Бог знає, що судилось, кожному на путі... Так ось: простіть мені, коли я кого скривдив словом або ділом, коли я сповнив кривду, замість правди... Ех, за все простіть!

Ці слова так зворушили товпу, що вона занімала; у багатьох виступили сльози на очі а Андрій таки прямо розревівся.

— Що ти, батьку... ріднесенький наш... единий! Та ти... над усіх... та ми... хоч в чортову пащеку...

Кармелюк обняв його гарячо і став по черзі кожного притискати до своїх грудей...

Ніч пашала скріплюючими пахощами... З високого неба глядів місяць... Зачарований ліс стояв непорушно, наче прислуховувався щирому прощенню; тільки здалека перекликалися сичі, та срібний відгомін ніс їх голоси понад темні контури лісу.

**

Ротмістр Семенов, перевязавши розбійників, кинувся із своїми жовнірами шукати осталих з шайки Кармелюка. Насамперед кинулись в сад. На головній алеї видно було сліди тяжких чобіт. Жовніри перебігли алею й наткнулись на частокіл. За частоколом рів, що окружав оселю маршалка, був напів засипаний землею так, що можна було доволі легко перебратись на другий бік. Довкруги розрослися корчі і вони закривали перед очима невтаемничених людей зовсім вузенький місток.

Жовніри зі смолоскіпами перебралися на другий бік і зачали оглядати землю і знов нашли чимало слідів кін-

ських коліт. Ці сліди йшли широкою й тісною полосою аж до самих воріт оселі; по їх положенню видно було, що напасники скакали від воріт до садового частокола, а тут сліди зовсім губилися біля лану, засіяного пшеницею, досить вже високою.

Видно було, що розбійники розсипались одинцем крізь це поле. Певно, що вдень можна було розпізнати по столоченій траві, куди кинулись гайдамаки, та при світлі кількох смолоскипів годі було тепер щось розпізнати; а до того ніч, мов на злість, була безпросвітно темна, а небо покрите густими чорними хмарами. У воздухі було чути близьку бурю, на небосхилі гасли вже зірниці. Ротмістр не тратив часу надаремно, розділив своїх жовнірів на кілька відділів і кинувся з ними доганяти утікачів, сподіваючись, що за такий короткий час вони не могли далеко відіхнати; та це не довело до бажаного висліду: солдати не обзайомлені цілковито з околицею, блукали безцільно а небавом ще й розшалілась буря...

Семенов приневолений був вернутись у двір маршалка.

Злива затерла через ніч всі сліди, що могли дати хоч найменшу вказівку, а опісля Семенов, уставши рано вислав полонених до Літина, додаючи до конвою й місцеву команду; опісля кинувся перешукувати поблизькі ліси, думаючи, що в них укрилися гайдамаки... та всякі пошукування були безуспішні.

Змучений, сердитий, він вернувся надвечір до маршалкової оселі і застав там повний двір людей.

Машталір сказав пяте через десяте ротмістрові в Рудні, що в дворі пана маршалка з'явилися розбійники і, що пані маршалкова просить захисту для себе, — а опісля кинувся до свого пана в Гончарах, та по дорозі вночі перевалився в якусь безвість і так покалічився, що не міг вже сісти на коня... Та луна пожару дала вістку про нещастя й без нього.

Коло полуночі усе панство з Демостеном на чолі подалось у двір маршалка і тут всі пересвідчилися про страш-

ний погром, та гірше всього було те, що ніхто в дворі не міг пояснити, де була пані маршалкова.

Перша думка, що прийшла до голови всім панам була та, що гайдамаки замучили й убили Розалію, та після стараних пошукувань не нашли ніде трупа. І так лишились дві можливості: що Розалія жива, але уведена або відважним графом або Кармелюком. Треба сказати, що ні одна з тих думок не подобалась маршалкові: лишилась ще й третя, що Розалії удалось утекти й денебудь сковатися. І ось рішено перш усього перешукати всю оселю.

Довго продовжались безуспішні шукання, поки вкінці пан маршалок не згадав про тайну криївку жінки в саду...

Розалію найшли в лівсвідомім стані... Коли побачила, що нема небеспеки, вона ледве могла промовити:

— Де граф? Убитий, замучений?

— Ні, ні, — поспішно заспокоїв жінку маршалок, обсилаючи її руки поцілунками. — Господь змилосердився над нами, та як же ти сюда дісталась?

— Він спас.

— Хто „він“?

— Граф, — і при тих словах Розалія знов ослабла й закрила очі руками.

Її перенесли в хату, де слуги постарались вже про сякий такий порядок; змучений жінці рішили дати трохи спокою, не томити її жадними допитами, поки вона хоч трохи не заспокоїться.

Семенова стрінув в домі маршалок.

— Дякую вам, з цілого серця дякую, — сказав він, стискаючи обома руками руку ротмістра, — дякую і за спасення дому і за спасення моего найбільшого скарбу: жінки. Правду сказати: вона тільки мені осталась, бо злодії обдерли мене до нитки...

— Заспокійтесь, пане, не тратьте надії — відповів Семенов — правда, що ми нині стратили цілу днину на безуспішнім шуканню, та завтра, при помочі панських ко-

манд, ліпше обіznаних з місцевістю, ми певно знайдемо розбійників або принаймі відкриєм криївку, де вони сховали свою добичу.

— Дорогий пан ротмістр мало знається з тим проклятим злодієм! — з розпукою сказав маршалок. Хто його тепер зловить? Де? Коли б всі пекельні полки хотіли взяти участь в цій нагінці, то й вони мало принесли б нам хісна. Та ж ці собаки розсипались одинцем та й обізвуться тепер, убий мене грім, під Ушицею, або під Камянцем.

XXIV.

На другий день рано, в кімнаті пані Розалії, в якій ще вчора чарував її пан граф-красунь, зібрались пан маршалок, Демостен і Пігловський.

Розалія лежала на канапі; страшна блідість покривала її гарне лице, а очі, обведені синьою смужкою, дивились з болем й утомою.

Коло її ніг, на краю дивана, сів пан маршалок; його товсте тіло було знеможене, голова й руки опустились безсильно... Ціла трагічна поза маршалка говорила про те, що на плечі його упало тяжке горе.

— І так, друже мій, — заговорив він здавленим, сумним голосом, — не хочу перед тобою нічого ховати: ми ограбовані, ограбовані до нитки, та все те для мене нічим, гаразд, що ти лишилась жива й неушкоджена, мій ти дорогоцінний скарбе. Скажи ж мені й моїм вірним друзям, — він показав на Демостена і Пігловського, — як ти спаслась? Може бути, слова твої вкажуть нам хоч якийбудь слід злодіїв?

— Про злодіїв я не знаю нічого... Я пережила такий страх, що навіть згадати страшно... Все то... Ax! — і вона закрила очі рукою й зідхнула глибоко.

— Та скажи мені, хто тебе сховав до цього павільону?

— Граф.

— Граф? — повторили разом всі троє. — Як же це сталося? Чи ж він знов сам про цю тайну криївку?

— Я сама йому сказала, — щоки Розалії почервоніли, — так, а сталося це ось як: було вже пізно; вдень я була

відважна а навіть сміялася, коли муж мій лякається нападу Кармелюка, та коли настав вечір й тьма окутала сад, мене, мушу признатись, напав переляк... Чи це було передчуття нещастя, не знаю, та найменший шелест наповняв мене третмінням; за темними шибами мені привиджувались страшні лица розбійників, руки мої були холодні, мов лід, серце завмирало, — мені здавалось, що я до рані не доживу. Я приказала слугам не розходитися з дому цілу ніч, не спати, не гасити світла і бути на перший поклик в залі.

— Мудра обережність, — замітив, потакуючи маршалок. — Ну, мое серденько?

— Граф певно завважив мій стан й зачав мене підбадьорувати як міг: казив мені випити вина зачав розказувати смішні історії, співав й веселив мене. Занята словами графа, я й не завважила, як проклята челядь вибралась поволі з двора, а коли я, заспокоєна зовсім підвелась, щоб попрощатись з графом, — нараз відчинились двері і вбіг графський слуга...

— Графський слуга? — повторив мимоволі маршалок.

— Та він; на нім не було лиця, він був біліший від стіни і коли він крикнув: „Пане пропало все! Хлопи нас зрадили, Кармелюк вдирається у браму!” я крикнула й була б упала на долівку, коли б граф не піддеряв був мене.

— Бестії, собаки! — заверещав посинілій від скаженості маршалок а за ними й Демостен. — Вони за це заплатять своїми шкурами і шкурами своїх щенят!

— Граф хотів було кинутись до воріт — продовжуvala Розалія, — та я зловила його за руку й молила передовсім спасті мене: та ж нас було так мало, а там вдиралась ціла сотня гайдамаків.

О, розуміється!... Моя люба, які ти муки перенесла і я не був біля тебе! — і маршалок підніс руку жінки до своїх уст.

— На мое щастя зі мною був граф. „Правда, — крикнув він, — я передовсім укрию вас, а тоді поміряюсь

з ворогом. Та куди утікати? Де укрити вас?" Я згадала про свою крійку й прошептала „в сад". Граф дав приказ своєму слузі боротись біля брами і крикнув „утікаймо!". Та я не могла рушитись з місця. Граф вхопив мене, мов перце, на руки й бистро спустився з тераси в сад.

— Сподіваюсь, моя люба, що він це зробив з поважанням, належним для пані маршалкової? — перебив її чоловік, почервонівши мов індійський півень.

— О зовсім зрозуміло! — кинула Розалія в сторону чоловіка ніжний погляд й продовжала далі, здригаючись цілим тілом: — Свята Матінко! Здавалось, що воздух дрижав від криків гайдамаків... я закрила очі... чула тільки, що мене держить залізна рука, що мене хоронять відважні груди героя, ах!... В цю хвилину я думала тільки про тебе, мій друже! — прошептала Розалія й витягнула руку до маршалка.

Маршалок почервонів з вдоволення, зловив тонку руку красуні і покрив її гарячими поцілунками.

— Ну, що ж було далі, пані? — перервав Демостен супружу ідолію.

— Далі?... Не вспів граф перебігти й тридцять кроків, як роздалось „стій" і перед нами, мов з-під землі, виросло двох великанів злодіїв. В тій хвилині граф опустив мене на землю, заслонив своїми грудьми, виняв шаблюку, крикнув: „назад собаки, бо пробю ваші піdlі груди!" — і не вспіла я ще крикнути, як він кинувся на них з такою силою, що піdlі гайдамаки упали мов колоди.

— Жаль, що мене тоді не було там! — крикнув маршалок.

— Та ні одного трупа не найдено, — замітив Демостен.

— Не знаю, та він на моїх очах убив їх, — повторила уперто пані.

— Дуже можливо, що гайдамаки були тільки тяжко ранені, а драби утікаючи, забрали їх, — пояснив Пігловський.

— А, шельми! На кавалки б їх — і Демостен ударив з досадою рукою по спинці крісла.

— Граф — благородний шляхтич, нечуваної відваги!
— додав з одушевленням Пігловський.

— Я знов, на кого покидав тебе! — підхопив і маршалок. — Ну, далі?

— Ах, далі... граф взяв мене знов на руки і кинувся бігти садовою доріжкою, куди я показувала... і вкінці ми сковались до своєї криївки! — Розалія схилила голову на подушку й закрила очі. — Ах, — застогнала вона за хвилину, — мені так тяжко згадувати цю страшну подію, та я зараз скінчу... Як тільки граф положив мене, побачив, що я прийшла до свідомості, він хотів кинутись зараз до двора, щоб захистити його від нападу Кармелюка, та я упала перед ним на коліна та й благала, щоб пощащив своє... мое життя — поправилась скоро Розалія. — Та ж гайдамаки могли довідатись від слуг про мою криївку і яка доля мене чекала?

— О, хорони Господи! — крикнули разом всі пани.

— Ні, запевняю вас, що мусіла я довго плакати і тільки тоді, коли крики гайдамаків наповнили цілий дім, граф зрозумів, що кидатись там було небезпечно і рішив охороняти мене...

— Гм! — крикнув Демостен. — Правда, з таким відважним лицарем можна було забути про небезпеку!

— Та так, — Розалія легко почервоніла, — та годі було забути про небезпеку, бо, хочби граф був Голіятом, не міг би був захистити мене від сотні гайдамаків. Ох, що я пережила! — Розалія відкинула голову і прикрила очі рукою. — Коли б не думка про тебе, коханий мій, я не знаю, як я була б пережила ці хвилини...

— Справді! Треба дякувати святому Прovidінню, що післало мені графа на поміч! — промовив маршалок, надуваючись бундючно, й потираючи чоло. Само оповідання жінки викликувало на його тілі великий піт, а злиple над чолом волосся надавало чимало комізму його червоному, палаючому лицю.

— Гм... граф, видно, щасливий, в сорочці родився, замітив Демостен. — Кожний з нас рад би покласти своє життя, щоб вас, пані, захищати, та не кожному пішло Господь таку щасливу нагоду.

— Але, пане, бійтесь Бога! Чи ж це можна назвати щасливою нагодою! — крикнула Розалія й продовжала спокійно далі: — граф на хвилину лишив мене в альтані а сам кинувся до вузького проходу. „Там — сказав він — я устою й проти сотні!”

— Ах, як по лицарськи! — замітив маршалок.

— Я думаю, що треба ужити всяких способів, щоб відшукати графа, — добавив Гігловський.

— На Бога, панове, на Бога! — крикнула гарячо Розалія. — Шляхецький довг... Ми повинні подякувати...

— Та де ж шукати цього спасителя? — спітав не без іронії Демостен.

— Чи ж можу я це знати? Я кинулась була за ним й упала, опісля підвелась і знов задеревіла, бо почула тупіт людських ніг у саді... Я думала, що це смерть моя... Ах, я більше не бачила графа! — і Розалія піднесла рожеву хусточку до очей. — Я упала без чуття... а далі я приходила до себе ще два рази, та крики знов лякали мене, я була певна, що це виуть довкруги гайдамаки... А далі панство все знають...

Розалія замовкла. Всі мовчали також, тільки Демостен промірив щось незрозумілого й затарабав пальцями по кріслі.

— Та де ж він? — заговорила знов Розалія, піdnімаючись на канапі. — Ви може найшли його труп? Ви це скриваєте передо мною?

— Але ж, кохана, по що ми скривали б це перед тобою? Коли б я найшов його трупа, то похоронив би його зі всіми почестями, які належаться такому благородному вельможі.

— Та де ж він? Де?

— Я знаю тільки, що й ти.

— Трупа графа не було видно ніде, я можу запевни-

ти вас, пані, — заговорив Демостен, — та на всякий випадок, граф поважився на погану штуку: тупіт людський, що ви чули, це був тупіт утікаючих розбішак перед солдатами.

— О, так значить: він погиб, погиб! — крикнула Розалія і, закривши лице хусточкою, залилась слезами.

— Заспокійся, моя люба, — заговорив розсіяно маршалок, стараючись взяти руку Розалії. — Може бути, що він ще живий, а коли умер, то така славна смерть... такої смерті... повинен... позавидувати кожний... кожний шляхтич...

— То ви вже вибирайте собі цю славу! — крикнула Розалія й з досадою вирвала свою руку з рук чоловіка. — Погиб! Такий лицар! І при нім були всі мої дорогоцінності... й ваші дукати...

— Як? І гроші й брилянти? — заревів маршалок і скочив на рівні ноги.

— Ну, так — гроші, — Розалія відняла від лица хусточку і заговорила злобно. — Чого дивитеся на мене? Чи ж мала я те все лишити хлопам?

— Та, люба, вони були укриті... і ніхто крім тебе й мене...

— А пожар? — перебила його нетаєною злістю Розалія. — Про це треба було подумати, коли ми утікали, я все вихопила із твого кабінету й з моєї спальні й передала графові, а в цю хвилину, коли він...

— Бідний, нужденний, мов Йов! — заплакав в розплуці маршалок, закрив лице руками й повалився на диван.

— Що ж ти пхинъкаєш, мов баба? — крикнула з гнівом Розалія, встаючи — треба шукати графа, не гаючи ні хвилинки.

— О, так, так! — схопився з місця маршалок, та де, як куди, що? — заговорив він без звязку, кидаючи кругом розсіяним поглядом.

— Насамперед спитати хлопів: вони все знають, — рішив Пігловський.

— Хлопів спитати, та так, щоб памятали до смерті,

та... — Демостен моргнув сумнівно бровою й тріснув пальцями, — та цей граф видається мені загадочним...

— Граф загадочний... — крикнула гнівно Розалія і щоки її покрилися густим румянцем, та як ви можете по совісти так сказати? Красунь... Відважний лев! Лицар, яких я ще не бачила, і може він... ха-ха-ха!... після вашої думки, украв мої брилянти?

— Сохрани Господи, я цього не говорив! Я тільки хотів сказати, що його щезнення для мене незрозуміле, та на всякий випадок пані описують його такими палькими словами, — замітив він, що я назад беру свої сумніви.

— В тім нічого дивного, — сказала з достоїнством Розалія. — Тільки низька душа може говорити злі слова про чоловіка, що спас її життя й честь, — підкresлила вона. — А коли і цей граф був, як ви думаете, злодієм, розбішакою, то чи ж він зробив би це? Я була одна, всякий хлоп був би вихіснував мое беззахисне положення, а він був такий скромний, такий ніжний... Руки мої не діткнувся! Я думаю, шановне панство, — і вона засвітила чудовими очима, — ви самі признаєте, що це робить тільки правдивий шляхтич, а не підлій хлоп.

— Правда, правда! — промовили разом мужчини.

— Шановна пані маршалкова говорить правду — заговорив Пігловський. — Ці собаки з дамами не церемоняться, тому наприклад наша нещасна пані Доротея... Коли б граф був мав які низькі заміри, чого я навіть не можу подумати, то він покористувався б панськими дорогоцінностями скорше, а не кидався б з ними прямо в руки ворогові.

— Так, в руки ворога! — підхопила Розалія, закрила лицце хусткою і опустилася змучена на диван.

— Правдиво, зовсім справедливо! Дика забавка гайдамаки збила мене зовсім з пантелику, та тепер для мене все ясно... Шановне панство! Прошу голосу! — Демостен підняв свої чорні, густі брови і витягнув вперед право руку.

Всі насторожились, а пан маршалок тільки прошептав тихим голосом: „прошу”.

Демостен відкашляв, повів очима по зібраних й зачав:

— І так, шановне панство, нам треба розглянутись в дуже заплутанім і тайнім ділі. Для його вияснення ми повинні собі поставити два питання: хто був граф і де він міг подітися? Що до першого питання, то у нас є дві вказівки: перша, — це слова самого графа, що він є високопоставленим, довірочним послом вельмож, а друга, слова нашої пані, що є для нас можна сказати, самою святою вказівкою і вони мають нам графа як благородного шляхтича й відважного героя.

Розалія обтерла хусточкою очі й поглянула з зацікавленням на Демостена.

— І так поперше, — продовжав поважно Демостен, вигинаючи на руках пальці. — Хоч до нещасної пані Доротеї я міг би сказати, що при убивстві пекельний вирід Кармелюк руководився одною пімстою, та сміх його над шляхетною панянкою в лісі й лозова розправа з її матірю та й інші многі проступки, про які не варта й говорити, ведуть мене до заключення, що у цієї собаки натура дика, звірська, позбавлена найменшої благородності й доброти. По друге: хоч по освіті бувший хлоп пана Пігловського міг би на хвилину обманути недосвідчене око, та ця освіта не могла очистити від вікової мерзенності хлопську кров і кінечи! По трете: коли драб мав на гадці тільки гм. і гм. низькі ціли і ціль грабунку, то по що мав він вести шановну пані нашу в далеку криївку а вкінці по четверте, що прийшло й вам на гадку, — він на хвилину зупинився й окинув всіх слухачів торжественным поглядом, — і що являється в цій справі найважнішою речю, а іменно це, що відограти якубудь ролю в цілій шайці Кармелюка, міг би тільки він сам, бо останні члени є не хто інший, як самі підлі хлопи, а він сам, іменно Кармелюк, був пійманий ротмістром в домі і то не в графській одежі а в простій синій чумарці. Певно, москаль по дурному по-

ступил собі, що відправив зараз розбійників у Літин, та у всякім разі ясно мов день, що ні один дурень не назав би себе по добрій волі Кармелюком.

— Правда! — крикнули разом і Пігловський і маршалок.

— І вкінці, послідній раз: коли б цей граф був навіть не Кармелюком, а хто будь з його шайки, то не убивав би своїх товаришів а шановна богиня наша сама прецінь ба-чила, як пробиті його шпадою злодії...

— Упали мов колоди на стежку, — докінчила Розалія, слідкуючи палаючими очима за Демостеном.

— Отже, шановне панство, — закінчив торжественно Демостен. — На основі всіх вище наведених аргументів, я приходжу до певного заключення, що цей чоловік, що спас вчора життя нашої обожної королевої, не був розбійником, ні злодієм, Кармелюком, а правдивим, благородним шляхтичем.

З грудей Розалії вирвалося радісне легке зідхання і вона кинулась на спинку софи, примкнувши повіки.

— Цілком справедливо, благородний шляхтич, я в цім не сумнівався, — потвердив Пігловський.

XXV.

— Панове — продовжав Демостен, — найголовніше тепер це — рішти, куди й як зник граф? Утікати, спасатися соромною утечою, вповні годжуся з шановним паном, — поклонився він в сторону Пігловського, — граф не міг, бо для нього була набагато більше догідна хвилина, а він її не вихіснував. Убитий також не був, то є не був убитий ні в домі, ні в саду, — поправився поспішно Демостен, — та ми щойно перешукали і дім і сад. В такім разі, що ж з ним сталося? Отут, панове, треба привезти на поміч всю тонкість логіки. Шановна наша пані твердить, що, коли граф приніс її до альтанки, він зараз кинувся до своїх Тернопілів — а між тим, судячи по скількості награблених речей, гайдамаки доволі довго го-

сподарювали в домі і кинулися до утечі аж тоді, коли прибігли солдати. Таким чином є дві можливості: або граф заспокоївши пані обіцянками, кинувся на перебій до хати і там без всякого сумніву побороли безумного лицаря а для більшого ефекту могли його витягнути на тік або кинути прямо в огонь...

— На Бога! — крикнула істерично Розалія, — що ви говорите?

— Від таких звірюк всього можна сподіватися! — Демостен розвів руками й продовжав: — коли ж граф стояв на сторожі, та коли побачив, що злодії утікають, без сумніву кинувся за ними й боротьба закінчилася денебудь в корчах або рові... А драби могли ще його заманити... І чи ж це так трудно? Таж навіть Леоніда, короля Спарти, побідили Перзи при помочі підступу... На це мене наводить ще один факт, — Демостен сягнув рукою в кишеню й витягнув пару сірих мужеських рукавичок! — не завважили ви, пані у графа таких рукавиць?

— Його, його! — крикнула разом Розалія і маршалок.

— Ці рукавиці знайшов я за частоколом в рові, — сказав многозначно Демостен... Видно, що хтось знайомився зі змістом кишені графа, а тому я певний, що або граф лежить десь півмертвий в рові, або гайдамаки забрали його з собою до безпечнішого місця.

— Ax! Спасайте його скорше, біжіть, глядіть... Боже мій! Мінуги можуть рішати про життя! — крикнула Розалія, заломлюючи руки. — Скорше, мерщій!

— А панна Феліцита, ми забули про неї! — крикнув маршалок.

— На Христові рани, не тратьте часу! Що та курочка може сказати! — запротестувала Розалія.

— Ні, ні! Її треба, вона могла видіти розправу з графом, — крикнув Демостен.

— Маршалок крикнув до слуг:

— Приведіть сюди панну.

За кілька хвилин служниця увела попід руки в кімнату панну Феліциту одягнену в чорну загортку. Очі її

були червоні від сліз, а повні щоки, що спали за один день, обвисли мов синьо-червоні піхурі.

Панна Феліцита промовила млявим, гробовим голосом:

— Чого панству треба?

— Просимо розказати нам про вчорашиє нещастья, — відозвався маршалок.

— Ох, на Бога, коли б ви були бачили...

— Представляю собі, — вставив маршалок.

— Я тільки що лягла у постіль, — продовжала Феліцита приложила хусточку до очей — вони зловили і... перепрошую панства...

— Що ж далі? — спітав Демонстен.

— Не можу... не можу...

— Ви не скривайте нічого, — сказав Пігловський.

— Ах, я все відкрию!

— Ви все тільки про себе, — розсердився маршалок, — є ще й важніші страти! Сідайте панно, розкажіть нам все подрібно, що знаете про графа!

Феліцита пробурмотіла, звертаючись до Розалії: — „За позволенням пані” — і опустилась на крісло, та нараз підскочила.

Цей рух викликав голосний регіт у всіх присутніх.

— О, панству смішно, — хлипнула Феліцита, — а як було мені?

— Я думаю, що не солодко, — згодився Демостен, — та не в тім річ... Що знаєте про графа?

— Лицар... красунь.

— Е, про його красу чули ми вже досить. Не знаєте, що з ним сталося?

— Матко Божа! Він видно погиб! Коли він один остався з нашою шановною панею в цій кімнаті, було вже по півночі, пані ласкова відпустила всіх слуг, і казала погасити всюди огні... Тільки я одна не спала... мріяла... і кричу...

— Та відведіть геть цю дурну, від неї не дізнаємось

нічого, — крикнула істерично Розалія, — ви тратите тільки час а разом з тим наші гроші!

— Правда, правда! Панове, прошу... в погоню! Шукати... ах! — поквавився розсіяний маршалок.

— Правда! Гайда до діла — промовили Демостен і Пігловський, піднімаючись з місця.

Демостен підійшов до Розалії, приложив губи до її руки і сказав тихо:

— Будьте спокійні, пані, і простіть: таж мої всі неточності — це наслідок любови до нашої богині й бажання попасти скоро на слід графа.

Демостен підійшов до Розалії, приложив уста до її — та ніде не найшов ні трупа графа, ні якихбудь слідів боротьби, ні знаків крові. Треба було найти гніздо розбійників і тоді можна було випитати гайдамаків, що вони зробили з графом. Для збільшення сил ротмістр післав до Гут за осталими уланами, що стояли там під надзором молодого офіцера.

На приказ маршалка, всі хлопи, не виключаючи жінок, дівчат а також дітей, були зігнані в одну товпу біля брами і тут виявилася ще одна цікава історія: добра третина хлопів маршалка, іменно самі робучі, здорові сили покинули вночі село. Ця подія привела пана маршалка до великої скаженості. З дикою злобою накинувся він на осталих беззахисних людей, домагаючись, щоб вони пояснили, де подівся граф, куди скрилась шайка Кармелюка й помучені, видно, з нею його мужики. На всі допити і чоловіки і дівчата і жінки відповідали, що вони нічого не знають.

Змучений маршалок запросив всіх на обід і високо поставлене панство прямувало шумною товпою у двір.

Розмова велася про напад Кармелюка а головно про невияснене зникнення графа.

Це, незрозуміле зникнення інтригувало ціле товариство а особливо маршалка і Демостена: першого тому, що з графом пропали гроші й брилянти, другого тому, що Розалія гарячо бажала вишукати свого спасителя.

Обмахуючи лице хусточкою і отираючи піт з лиця, дібрався вкінці маршалок до свого дому й вийшов на широку терасу, за ним йшли решта гостей.

До обіду вийшла і Розалія. Її довга неприсутність й гаряче старання, відшукати пропавшого графа могли викликати всякі припущення, а Розалія собі цього не бажала.

Пізний обід протягнувся до ночі. За великим столом, заставленим посудою, пляшками й численними свічниками з восковими свічками, сиділо зібране панство.

Поява красуні-господині, геройні дня, викликала бурю одушевлення. Нічим невязана радість розлилась широкою хвилею по обширних покоях маршалківської палати, що носив ще на собі сліди страшної гостини Кармелюка. Тепер все забули: і чуття небезпеки і роскішні напитки й страви і присутність за столом красуні-господині, — все те приводило гостей до веселого настрою духа.

Тільки маршалок сидів хмурний і мовчазний: не так його мучила страта дукатів — вони представляли собою незначну частину його майна, — більшою стратою було зникнення шкатулки з брилянтами.

Веселий обід вже зближався до кінця, коли до кімнати увійшов один із слуг з тацою в руках, на якій лежав запечатаний пакет. Слуга підійшов до господаря з низьким поклоном. Маршалок взяв коверту з таци і прочитав голосно:

„Доношу до вашої відомості, пане маршалку, що розбійники замкнені в літинській тюрмі, вжеувільнені і злучилися з моєю громадою... Остаюсь вашим вічним приятелем Карм...“

— Кармелюк! — крикнув маршалок й пустив письмо. Хвилину мовчали всі, заскочені тим несподіваним і безконечно страшним вислідом.

Перший прийшов до себе Демостен.

— Достосот чортів! — крикнув він, ударяючи з такою силою кулаком по столі, що вся посуда кругом задзвеніла.
— Та він сміється над нами, цей підлій хлоп! А що, пане

ротмістре, не правду я казав, коли сумнівався в що виправлений в Літин розбійник, був справді Кармелюк? Коли б пан ротмістр не був спішився з висилкою гайдамаків до Літина, ми були б не стратили цілого дня, а тепер вспів він утекти від нас. Але панове, — Демостен простер руки до зібраних за столом панів, або ми вже більше не шляхтичі, що позволяємо худобі насліватися над нами? Де ця собака, що привезла сюди це письмо?

— крикнув Демостен до слуги.

Енергічний оклик Демостена, його огнений зір і почервоніле від негодовання лице привело всіх до притомності.

— Правда! — закричали кругом. — Сюди цього післанця! Випарити його так, щоб і чортам було смішно! Де ж цей післанець?

— Вже від'їхав, — відповів слуга.

— Як? — заревів Демостен, підіймаючись з місця й перегинаючись через стіл, від чого його крісло покотилось із стуком на долівку. — І він від'їхав? І ми знов не маємо в руках нитки, щоб піймати цього драба! Та, як же ви його випустили, сто дідьків вашій мамі, — накинувся він на слугу, забиваючи, що говорить в присутності панів: — Чому ви його не задержали? Знюхались з гайдамаками, думаете продати панів? Так не діждете! Забю вас на смерть!

— Милосердя, вельможний пане, милосердя! — Слуга упав на коліна і, заливаючись слезами, заговорив: — та чи ж я знат... чи ж міг думати? Та вельможне панство...

Однака розмова на всіх кінцях стола відтягнула на цей раз Демостена від думки, зараз карати мужиків.

Закипіли можливі проекти і пляни. Кожний старався представити якнайточніший спосіб скопити розбійника. Було вже дуже пізно, та ніхто не думав відходити; нечувана відвага Кармелюка викликала загальне оживлення. Одні пляшки замінювались другими а з кожною переміною вин змінялася й вдача панів.

Годинник в куті вибив вже давно північ, коли до кімнати увійшов дворецький, тримаючи в руках дорогоцінну шкатулку вельможної пані а листа до пана.

— Ясновельможний пане, — промовив він, підходячи до маршала. — Слуга графський привіз від графа цю шкатулку вельможної пані а листа до пана.

Обличчя Розалії залилось румянцем.

— Від графа? — Значить, граф... — крикнула вона, скочила з місця, та в цій хвилині зловилася за серце руками і опустилась на крісло із слабим стогоном.

— Що з вами? Пані зле? — заметушились біля неї сусіди, наливаючи в склянку води, вина і підступаючи зі всіх сторін до Розалії.

— Ні, ні, панове, будьте спокійні, — заговорила Розалія, слабо усміхаючись і відкриваючи очі, — це мене... від несподіванки... знаєте, таж я... Ми всі були певні, що граф... що мої брилянти, — поправилась вона поспішно, що мої дорогоцінні брилянти пропали на віки... А вони нараз тут! Цілі... ось і ключик тут... Відомкніть!

Котрийсь з молодих послішився і відімкнув шкатулку.

— Всі, всі тут, цілі! — крикнула Розалія з штучною веселістю і, звернувшись до Демостена, додала з великим вдоволенням, — а що ви тепер скажете? Чи може боягуз або злодій звернути такі дорогоцінності?

— Простіть пані, — розвів руками Демостен. — Я каюся...

— А письмо, мій дорогий, чому не читаєш? — продовжала Розалія, звертаючись до чоловіка, — там видно є вказівки що до наших грошей.

— О так, так, — залепетав маршалок, — та де ж мої окуляри? Гей, хто там, ви?...

— Як пан ласкавий, то я можу прочитати листа, — звернувся Демостен до маршала. Секретів нема?

— Певно, що ні! — промовив тяжко маршалок, передаючи листа Демостенові.

Сусіди присіли біля нього й присунули близько два свічники.

— „Ласкавий пане! — зачав читати Демостен. — Вам певно вже відомо, що ваша жінка поручила мені всі ваші брилянти і всі ваши гроши в сумі 10.000 червінців; все те заніс я в безпечне місце. Роздумавши добре і прийшовши до переконання, що ці червінці є нічого іншого як кров і піт ваших нещасних рабів, я рішив ними похіснуватись трошки ліпше. Що до брилянтів й других дорогоцінностей вашої жінки, то я передумав добре, що вони становили її віно, то ж звертаю назад, як подяку за приемно переведені хвилини...”

— Кармелюк! — крикнув Демостен. Та його голос заглушив голосне жіноче ридання.

Розалія закрила очі й упала на крісло без чуття.

XXVI.

Були прегарні осінні дні. Сонце обливало ласкавими проміннями і соломяні стріхи села Вівсянників і садки та левади, закидані густо-густо жовтавим цвітом, і ниви пшениці, серед яких де-не-де виднілись вже темно-бронзові півкопи. Все, при блеску сонця й в прозорім, чистім воздусі, горіло й іскрилось багатством красок і форм, та серед цієї краси природи не видно було найменшого життя: похилений від зерна колос стояв тихо, на лугах і сінокосах не видно було ні кругорогих волів, ні овечих отар, ні коней і по вулицях не тарахкотіли вози, всюди царювала зловіща тиша, мов би все вимерло... Тільки на широкім подвір'ю пана Хойнацького тиснулися мовчки великі товпи народу Прихала комісія, що складалася з комісаря пана Сварчевського, асесора пана Сливицького, писаря та депутата дворянського пана Янчевського і вона робила в конюшні слідство в справі убивства поміщиці Доротеї Хойнацької, а також про розграблення її добра і підпалу. Свідки допитувались з тривогою, пощо лежала тут ціла копиця лози і кілька пар ремінних канчуків й тройчаток. Більшість селян побігло в ліси, а тут стояли

тільки старики, хворі баби та підростки, що попались до рук панським посіпакам. Хойнацький сховався в своїй палаті. Вона тепер була пуста й в наслідок перелетівши тут смерти, мала понурий вид. Більші зеркала в самій кімнаті були завішені чорним сукном, в таких прикрасах висіли й інші дзеркала та бронзові статуй... В одній кімнаті стояв чималий стіл, завалений позаписуваним палером та чистим; на них стояв білий, фаянський каламар, з численними дірками для пер і така сама пісочинця.

— Гей, хто тут? — крикнув Хойнацький.

На його крик вискочила з дальших кімнат бліда із заплаканими очима, Фрося. Сльози споганили її вигляд і вона тепер виглядала комічно.

— Ой пане, коханий, — залебеділа вона, — на що так катують людей? Таж вони відомстять.

— Сто громів! Це не я, Фросю, — задріжав пан. — Ой, Господи Ісусе! Комісія їх роздратує а мене не спасе... це правда... я хотів було відпекатись, так пан Янчевський.

— Алеж, мій пане, мое ясне сонінько, мій неоцінений брилянте, — ридала і ломила руки панська фаворитка, — спасайте себе й мене! Пана Янчевського чужа шкіра не болить... Гаразд він захистив покійну пані, так само, хрань Господи, моого добродія... Вони ще й мене візьмуть на допити... Я ж нарочно тоді, щоб скрити перед панею мою любов до вас... удавала перед нею, що мені подобався проклятий кацап, а тепер рятуйте мене або убийте власною рукою... Від вас і смерть буде люба, — і вона упала до ніг свого покровителя й обняла їх своїми руками.

— Не плач, Фросю, встань! — змішався Хойнацький, стараючись підвести скоро покоївку, і не так він співчував її горю, як боявся скандалу, щоб Фрося не вмішала його в цю історію. — Я не позволю їм тебе рушити.

— Ох, пане, рятуйте! — і слуга хотіла було йому кинутись на шию та Хойнацький відхилився від цієї ласки.

— Що ти? збожеволіла? Може хтось увійти... Ну, тихше... Я постараюсь...

Та не вспів зажурений вдовець скінчiti своєї репліки, як на порозі з'явився пан Янчевський і кликнув з трагічним потасом.

— О, любове, любове! Які ж твої наслідки!

— Погорджую тим, хто думає щось лихого, — перебив його хазяїн, — дівчина бойтесь, щоб не взяти її на допити... Ну, зрозуміло, реве і повзає коло ніг, а ви вже не знати, що...

— А, коли б і „що”, то, далебі, це в порядку речей... Одушевлення! Гм!... Дівчина не бридка... I є вигляди... Коли позволите, пане, то я можу станути на вашу позицію... Хо, хо!

— Не до жартів, пане, — відрізав Хойнацький, — а мене ціле це слідство денервує... Я хотів відпекатись а ви запротестували.

А до другої кімнати увійшов пан асесор із своїм писарем; комісар лишився ще на слідстві.

— Ну, що як на селі, гаразд? — спитав крадьки асесор, нагнувшись до свого писаря й озираючись цікаво на всі боки.

— Що ж, ваша милість, — відповів він, дивлячись на свої чобітки, — на селі ось так... пусто по хатах і коморах... все спрятано й увезено... та що до всього іншого можна побачити, що мужиків ви до ниточки...

— Підглянув! Ха, ха! Ти ж конфіскував! — крикнув тривожно асесор.

— Все, що попадалось під руку — і сало і пряжу і по-лотно і верета і намисто і кури... Не рухав тільки котів...

— Ще б? А гроші? Ха, ха?

— У одної тільки баби нашов десять золотих... держала в скрині на свій похорон... вже я їх всіх страхав ріжними карами... Нічого!

— А просив нишком, з довірям, не страхом лякаючи, а ласкою їх потягаючи?

— Просив... Говорять, що убита пані була люта моя відьма... І що тепер на її місці покоївка... А ця покоївка була перед її злочином коханкою муляра, товариша Кармелюка і що самого муляра призвав пан... Нікого й у двір не впускав, а муляра впустив і в покої... Говорять ще, що пані водила за ніс пана і, що пан боявся своєї жінки... Так тут я слабим своїм розумом не розберу, а пан асесор може собі щобудь видумати...

— Ха, ха! Та ти молодець — сказав асесор до свого писаря і став з усмішкою затирати свої мускулисті руки, — в твоїм ріщенню лежить все... І я тебе нагороджу... Це ми обдумаємо...

Нараз недалечко почувся захриплій голос пана Пігловського вкупі з басом пана комісаря.

— Що ж, пане, справа дуже замотана і затемнена — кричав комісар, — певно що це розбійнича штучка Кармелюка, та й мужики в цю справу замотані і, щоб все розмотати і впалити на слід злодія... а може бути й многих злодіїв, треба панам наробыти чимало клопоту, а що ці клопоти не вернуть втрати, або що з воза упало, то пропало — то після мене треба, щоб пан Янчевський повів діло так, щоб передати його волі Божій... Інакше, я неподмінно приступлю... шановний пане, депутат, дуже небачний, а закон чуває... Ліпше пане, порадьте свому приятелеві... знаєте... гм... „суха ложка рот дере”... і заплата наша — хліб наш насущний...

— Заплата наша... ха, ха! — повторив солодким голоском пан асесор, показуючись в дверях кабінету. — А на землі закон є святынею... несокрушимою і неопалимою навіть золотоносним вогнем. Гм! Будемо стояти, мій друже, не сокрушимо й твердо, не спокушаючи пана і не спокушаючи себе жадною панською ласкою.

Комісаря здивував такий підступ асесора і він спитав його здивовано:

Отже приступати без того, без всякої?

— Ох, ох! Присупати! — зідхнув асесор і підняв очі догори.

Пан Пігловський чимскорше поспішив приклікати до залі хазяїна Й Демостена.

— Насамперед, шановний пане, — зачав мяко та рішучо асесор, — я мушу поставити вам перед очі, що показалось зі слідства, що хлопів справедливо підозрівали ви в участі з гайдамаками, та, що допити є тут неможливі, бо багато з них мають щось говорити на пана, а зі страху затають; то ми рішили з паном комісарем арештувати всіх підозрілих і відправити в Камянець для дальншого розслідження...

— Панове, — крикнув Хойнацький, — ви мене вкінці знищите! І без того збіжжя висилається, бо половина хлопів утекло, а як ви ще другу арештуєте, то хіба все підпалити...

— Та позвольте, панове! Я протестую... — лідвівся Янчевський. — Що ж може підла худоба говорити на пана шляхтича. В худоби нема ні голосу, ні права.

— Коли б селяне й упімнулись за свою кривду, то правда, замітив коротко асесор — але в пошукуванню за злодійствами всякий свідок... не для обвинувачення пана, розуміється, а для вияснення злодійського злочину...

— Згідно із статутом, — додав комісар.

— Ні, не згідно, — закукурічився Янчевський, — ви не можете дозволити їм і говорити чого будь про пана, інакше ви самі будете під'юджувати „бидло“ до бунту... Я про це напишу пану маршалкові й губернаторові.

— Чому ж пан так відразу... — почервонів від досади і збентеження комісар.

Панська воля. Нехай доносить, — перебив комісаря асесор. — Нам іще приемніше... Ми бажали вести „справу“ мирно і дружньо, але коли нема спокою...

— Та сто дяблів і відъом! — скрикнув Янчевський, — Ви хотіли зняли з нього шкуру!

— Отримати заслужену нагороду! — поправив підліттий асесор.

— Панове! Занехаймо ліпше спір, — промовив Пігловський, — і поговорім миролюбно.

— Та я дуже охоче... — відоавався Хойнацький.

Демостен піднявся демонстративно і вийшов із залі.

... Для судейської справи почав Пігловський, — треба хлопів відстavити в Камянець, а моєму дорогому сусідові вони потрібні для збирання хліба... Не можна ж його, ограбленого „збуйцамі”, вкінці ще й зруйнувати? А після того закон може або закінчити тут слідство, не відриваючи хлопів від польових робіт, або остаточно відложити слідство до цілковитого укінчення робіт.

— Панські слова розсудливі — придобрався асесор, — вельми приємні для уха, усміхнувся він. — Однак че закінчити тут слідство не має спромоги, бо злодійство є дуже велике, чи ж не так? — звернувся він до комісаря.

— Та так... само собою... відозвався той.

— Відложить отже допити... вказуючи на непоборимі і незвичайні причини... мені здається...

— Дуже можливо... хо-хо-хо — перебив одобрюючим реготом комісар.

— Ну, отже панове знаменито, — зрадів Пігловський.

— Так, так, нехай і так, — підхопив господар дому. — Хоч було б ліпше...

— Я вчора піддавав панській милости цю думку... тепер же таке не можливе, — зідхнув асесор, слідство ведене вже невластивою дорогою, багато неймовірного затягнено вже у відповідні точки протоколу... і тому подібне... Ох, ох, ох! Та-ось що до відложення, то це можливо; та рівночасно це сполучене з многими для нас труднощами, з утратою часу і праці, та грошей і все те мусимо приняти цілковито на свої плечі, на своє ризико, на свою відповіальність, дуже хитро відписуючись.

— Так, прийдеться відписуватись, — піддержив товариша комісар, — а тому бажана і винагорода...

— Добре, будемо говорити одверто, — заявив Пігловський...

— Вельми і вельми, затирає руки асесор.

Почався торг. Обі сторони гарячо і довго боронили своїх інтересів... Але згоду все таки закінчено. Хойнаць-

кому прийшлося заплатити за відложення арештувати селян досить грубу суму. Асесор, побираючи срібняки, з сердечним жалем замітив:

— Й Богу, мені жаль панських „пеньонзуф” тому, що це лиш оплата наших видатків. Пан себе не заспокоює цілковито... вчорашиє мое предложение було вигідніше... але пан депутат...

— Та він ради слова, щоб сказати орацію, — замітив Пігловський.

— О, ельоквенція! — зідхнув асесор. — А між тим вона пошкодила „справі”... Все ж таки, тепер діло повинно піти нехібною дорогою, і покінчивши з хлопами, я приступлю за позволенням пана, до допитів його милости відносно деяких справ.

— При чим же я? — спалахнув Хойнацький і поблід.

— Вашамость ні при чим... але ви, пане, можете подати важні відомості. Приміром: яким способом дістався сюди муляр, хто його поручив?

— Я сам стрінув його у брамі, муляр був дуже нужденний...

— Як же ви, пане, при своєму підозрінню... Всі казали і хлопи і челядь, що ви навіть добрих своїх знайомих, сусідів не пускали в свій двір без долітів і общукання... і нараз з цілком незнайомим, навіть не тутешнім, поступили так байдужно.

— А як же, -- протягнув комісар грубим голосом.

— Мені цілком не можливо було, — ікався Хойнацький, відчуваючи, що неопановане третіння обхоплювало і його голос і тіло.

— І бачите, недокінчена брама давала доступ розбійникам, — пояснив Пігловський. — Ну, більша обава, морально, допустила меншу...

— Так, та брама зводила мене з розуму... — Пробурмотів Хойнацький.

— Припускаю, — продовжав асесор, — але невже ж не знайшлося серед хлопів і панських підданих простого муляра?

— Не знайшлось... — перебив Пігловський.

— Хе, хе, — і пан асесор переглянувся зі своїм товаришом значучим поглядом.

— Так, — протягнув комісар. — Хлопи і окружні „обивателі” посвідчать, що у Вівсяниках і тепер є три, чотири мулярі і дуже здібні... Один може мурувати навіть найвибагливіші печі.

— Але я боявся своїх хлопів...

— Певно були якісь важні причини?

— Та як же хлопам вірити? — Це гадюки!

— Та, коли хлопи, то чому ж чужі ліпші?

— Особливо мої.

— Імовірно ви пане, або вона, пані занадто їх дразнили?

Хойнацькому застряг язик, але Пігловський поспішив його виручити.

— Пан асесор допитується вже про те, що не належить: відносини дідича до своїх підданих освячені і ніхто не може їх торкати... Це раз, а по друге — нанятий муляр був цілком не хлоп, а вільний кацап.

— Освяченіх прав я цілком не торкаюсь, сохрани Бога! — заявив покірно асесор, — але для означення вини селян належить знати, чи були вони підбунтовані злодійськими намовами вище згаданого вбивця і злодія Кармелюка, чи самі, плекаючи в душі звірську пімсту, призвали сюди гайдамак... Вельможний пан, припускаю, сам згодиться, що інтереси слідства цим питанням дуже заняті... Але поминувши і це, мені все таки для слідства треба знати, і з яких причин цей минимій муляр, що показався розбійником, не лиш не був окружений яким не будь дозором, але був навіть допущений в покої, де і очував.

— Дуже дивно! — розвів руками комісар.

— То не я до того допустив, не я... — підскочив Хойнацький. — Це жінка, покоївка їй сказала... Вона Фросі вірила... ну і згодилася...

— Фрося... Це покоївка?

— Так, пане.

— І не кріпачка, а вільна?

— Та, я відпустив її на волю, — відозвався Пігловський, — вона була перше моєю кріпачкою.

— А за що, коли вільно знати?

— Гм... взагалі... за заслуги... змішався видно бувший її пан.

— Перепрошую, пана — виправдувався асесор — я нічого не торкаюсь... шаную освячені права, а ще більше родинні тайни, але мені треба знати, чи орудує ця дівчина душевними здібностями, які б могли з'єднати до неї довіря своєї пані.

— Гм... що відноситься до душі, — почав Пігловський.

— Орудує, орудує, — поспішив запевнити слідчу комісію господар.

— Треба випитати її і кінець! — рішив асесор.

— На Бога, панове! Не займайте невинної в нічім дівчини! — став благати Хойнацький.

— А це кого? — збентежився і депутат.

— А таке, шановний пане депутате, — відповів ласково асесор, — що це головний свідок, а може бути і помічниця, що ми лише від неї зможемо довідатися про місце перебування злочинця і його товариша, з яким очевидна близькість тієї дівчини.

— Скажу навіть, що це дуже можливе, — сказав комісар.

— Дайте, пане, спокій! Все те вигадка! — спалахнув Янчевський.

— Ох, ох, ох, — покрутив головою пан асесор. — Вилучити цю дівчину від відвічальності, це значить іти явно, певне, против закону, або затаювати розбійника і ставати по його стороні, бути його помічником... Думаю, що це панові депутатові, якому поручена оборона шляхетського життя і дібр, не вийшло б на добро.

XXVII.

— Я уважаю служницю Фросю помічницею в злочині! — воркнув комісар. — Так, помічницею, співучасницею... І, коли ви, пане, хотіли писати його „мосці” маршалкові, то я також пішлю штафетою рапорт до губернатора і до пана предсідателя суду.

— Та я не бороню, панове, що там мені, — сказав з поспіхом Янчевський.

— Невже ж ви її бідну будете допитувати з підозрінням? — жалувався Хойнацький.

— Ми покличемо її зараз як свідка — усміхнувся асесор, — але дуже правдоподібно, що вона стане відразу й обвинуваченою. Що до свідка, то це залежить від комісії, чи дасть віру її словам, чи скріпить їх підозріння. Але від обвинуваченої стануть домагатися невідкличного допиту з підозрінням, хіба що вона призnaється до всього отверто і візьме на себе вину.

— Це страшне! — шептав поблідлими устами Хойнацький. — Нещасна дівчина!... Вона може... із дурноти... вона зі страху... — а в голові йому ковтalo інше: „отже вона зі страху може чорт зна що наляпати і мене заплутає з головою”...

— Та чому це так, пане, заступаєтесь за нею? — запитав з підозрінням комісар. — Але вона хоч випущена на волю, а все ж є мужичка... і спосібна на всяку пакість... Ось побачите, пане... Я настоюю на це, щоб її конче привести і взяти лід сторожу, та переїхатись лозою по деяких частях її тіла, а по лозі підсипати і канчуків, тоді розвяже вона язика... ого-го!

Хойнацький дивився безпомічно на своїх приятелів, але вони, видно були пригноблені наглим поворотом справи і зразу не знали як боронитись, навіть відважний Янчевський, забувши свою красномовність, кусав лиж з досади вуста.

— За „позволенням” пана! — перервав тяжку мовчанку асесор. — Я маю дещо сказати! — і він указав Хой-

нацькому на кабінет. Господар поспішив вслід за своїм гостем.

Замкнувши двері за собою, асесор поясним Хойнацькому, що справа приняла неприємний характер і може бути для господаря дуже і дуже небезпечною. Слідство навело вже на многі факти, а покоївка очевидно їх підтверджує і під напором відкриє ще дещо нового...

— Перед судом виясниться оце, — говорив лагідно асесор: — жінка не любила мужа, а муж боявся жінки і бажав з усієї душі її смерті; у жінки була покоївка, вона порозумілась з мужем і він зробив її своєю любовницею, а тоді вони вже придумали злочинну штуку: муж призвав якогось волоцюгу, а покоївка допомогла йому убити свою пані... Виконавши це разом... а на Кармелюка лиш вину звалили... Я не тверджу, вельможний пане, щоб це так було, але в слідчих актах буде так описано слово в слово...

В міру того, як асесор говорив, у Хойнацького волосся на голові ставало дубом, а страх обхоплював залізними лапами його худе тіло.

— На „Матку Найсьвентшу! На рани Пана Єзуса!” Тут нема ні слова правди... Ні я, ні покоївка ні при чім... Я обожнював покійну жінку... Це був ангел небесний, присягаюсь...

— Вірю, вірю, — говорив добрячо асесор, — але в актах...

— Ой, що ж мені робити? Пане, рятуй!

— Мій дорогий! — розчулився до сліз асесор. — Як мені жаль пана! Вже мало все скінчилось марницею, а сьогодні комісар доглулався... і він за що будь не уступить... Все попсуває вам пан Янчевський. А тепер... пішла поголоска... Тепер затайти справу — Значить самому закувати себе в кайдани... Значить, коли вже падти, то хоч з доброго коня.

— І слідства більше не буде і все діло...

— Передається волі Божій. Напишемо так і постанови і конклузії... а всі зізнання спалимо.

— Скільки? — запитав вкінці Хойнацький.

— Десять тисяч золотих.

— Ой-йо-йой! — вхопився він за голову і опустився на крісло.

Скільки не просив Хойнацький, щоб знизити винагороду, і як не вговорював, — асесор був твердий як граніт і не опустив ні гроша. Вкінці Хойнацький згодився і потім навіть був дуже радий та весело просив всіх на снідання.

— Ну, тут, славити Бога, покінчили ми справу, — забубонів комісар, проковтуючи третю чарку березової наливки, а ось на завтра переїдемо до панської милости.

— До мене? — здивувався Пігловський.

— Так, пане. Треба буде арештувати сім'ю Кармелюка і всіх тих, що з нею в дружніх відносинах.

— Гм... Таким способом то й ціле село можна заарештувати, — усміхнувся Пігловський.

— Можливо, можливо.

— Однаке, панове, позвольте й мені сказати слово, — підняв Янчевський праву руку. — В інтересі загалу належить не тільки лишити родину розбійника на місці, не тільки не тривожити її допитами, а навіть приспати її чуйність і непомітно, але пильно стежити і мати все на оці... Той пекельний виродок любить сім'ю... і відвідує її потайки... Дайте нам час, і ми з паном Адамом зловимо в лапку звіря. Тут панове, ви поступили дуже бистроумно і добросовісно, лишаючи Фросю в спокою, бо коли навіть би підозрівали її в любовній звязі з товаришем гайдамаки, то в такім разі, треба дати спромогу тому останньому навідати свою любовницю і накрити муху на меді... Подібно треба поступити і з родиною Кармелюка, бо тут лежить в основі конклузії лиш одно підозріння, а там достоменне довір'я... киньмо отже, панове, під ноги правило: „*pereat mundus fiat justitia*” (погибай, світе, але вернись правосуддіє), а піднімемо чарки за друге: „все погибай, щоб лиш торжествував чоловік!” і напружимо сили на добро і розквіт „оїчизни!”

Всі гучно відклинулися на промову оратора; чарки

пішли по руках; посипались привіти, супроводжені стисненням рук і обіймами. Найголосніше від всіх горлав комісар, а ассесор розплি�ався в щасливій усмішці. Коли вибухи одушевлення пригасли, він звернувся до Пігловського солодким голосом:

— Все вище сказане, пориваюче і поучаюче... тільки одно місце зсталось у сумніві: як ми можемо вірити, що полущення підуть на добро, а не на зло? Де на це докази?

— А ось, — відповів пан Пігловський і положив перед ассесором два білі банкноти, на яких визначались різко римським і арабським написом число — „50”.

Ассесор глянув здивовано на ті докази і сказав із зауваженням:

— Не до відкинення!

Янчевський вернувся з Пігловським у Головчинці.

По дорозі приятелі обдумали разом плян дальншого ходу справ. Пігловський постановив був зразу налякати жінку Кармелюка грізними мірами і силою вирвати у неї тайну побуту чоловіка, але Демостен спротивився тому. Передовсім він доказав Пігловському, що по всій імовірності, жінка і не знає, він обстоював при тім, що грізні міри можуть тільки викликати упертість і вкінці змусити жінку утекти з дітьми до чоловіка, а коли це станеться, то вони утратять одиноку приману, на яку можна піймати Кармелюка. Внаслідок цього Демостен представив багато хитріший плян: тому, що, мабуть, Кармелюк вже був у жінки і ще не раз буде навідуватись до родини, так постаратись, щоб перетягнути Марину ласкавим словом на свою сторону; а щоб жінку скоріше приневолити до завірення панським словам — заздалегідь ті обіцянки виповнити. Тим часом на хату Кармелюка треба звернути більшу увагу.

Пігловський згодився на пляни Демостена.

— Я у тебе і лишусь, — сказав Янчевський. Я не від'їду звідси до цієї пори, аж зловлю цього бунтівника. Нехай пропадає господарство. Товариші понад усе!

Правда, Демостен мав ще інший, багато менше благородний намір остатись в оселі приятеля. Як і не хоробрився пан Янчевський, все ж таки він дуже а дуже побоювався оставатись самий зі своїми кріпаками, які дуже добре памятали його звірське обходження. Цей страх збільшився особливо від часу, коли візник пана Янчевського, Олекса, утік до Кармелюка. Але Пігловський, не обзнайомлений з душевними тайнами свого приятеля, був зворушений його незвичайною великудущністю і, стиснувши його гарячо за руку, з чуттям сказав:

— Спасибі... Не забуду ніколи...

— Тільки, пане Адаме, тут треба діло чинити скоро, не тратячи часу — рішив Демостен, відповідаючи приятелеві стисненням руки.

Другого дня раненько пан Янчевський і Пігловський сиділи в кабінеті, очікуючи Марини.

Пігловський поволеньки тягнув дим з довгого цибуха. Демостен помикував з маленької люльочки. Аж двері тихенько скрипнули і в кімнату увійшла Марина.

Від часу, як вона востаннє бачилася із Кармелюком, вона ще більше поблідла, змарніла і подалась так, що подібна була на зморену, підстаркувату жінку. Увійшовши в кімнату, Марина низенько поклонилася панам і стала коло дверей, ожидаючи панських приказів. Тривога і томляча непевність так і зміняли на переміну вигляд її обличчя...

— Гм... не пишна, — проворкотів голосно Демостен, оглядаючи увійшовшу.

— А не така була, — завважив Пігловський і, винявши з рота цибуха, говорив: ой, ой, і помарніла ж ти Марино! тебе і піznати годі. Ну, як же там живеться?

— Ой, паночку милостивий, — промовила з натухою, кланяючись в пояс Марина, — двоє дітей... я одна... насилу ноги волочу.

— Чому ж це так? За чоловіком нудьгуеш?

Марина здригнула і з острахом глянула на Пігловського. Вже само завізвання явилось у пана, не віщувало

нічого доброго, а згадка пана про її чоловіка і присутність у дворі пана Янчевського грозили її явно чимсь страшним; однак на превелике її диво Пігловський говорив даліше дуже ласково:

— Що ж, діло законне, за чоловіком скучати не гріх, і в такім разі, коли він свою жінку і дітей любить; а чи бодай тебе любить твій „збуйца”? Ей, Марино, Марино, пригадай ти собі, як то я довго не хотів згодитися на твоє подружжя. Але правда—нема що й говорити—баби та дівки ще й тепер до гайдамаки липнуть! Хороший він, а душа у нього чорніша чим у цигана. Чи я для нього не був ласкавим паном? Зробив з нього чоловіка; коли б він був таким вірним моїм слугою, — я би вам усім дарував волю, про те я і Йому не раз говорив, а він чим мені віддячився? Почав підбурювати хлопів проти мене, свого добродія...

— Коли б вельможний пан, було, його не продавали... а сам... — добавила різко Марина і налякавшись своєї сміливості, придавила гірке зідрання і замовкла.

Але Пігловський, на диво, не розсердився, а далі ласково говорив:

— Але ж я його й не гадав продавати, знай і мені його жаль; розумний був бестія і робітник добрий. Я хотів його тільки по-батьківськи накартати, в тім нема і сорому ніякого, коли свій пан картає, а він що загнув? При всім чеснім панстві мало що мені в очі не наплював! Хотів було потішити свою злобу, так не вдавалось! А чи подумав він бодай про жінку і про дітей? Про те, що кидає їх на муку, на горе, на голодівку, а може і на саму смерть... Коли б він вас бодай крихітку любив, то задля вас терпів би... А Йому жінка чи діти що?

Пігловський перестав говорити, вstromивши в Марину допитливий погляд.

Марина втирала слізози рукавом. Слова панські так і потверджували ті думки, які не раз снувались в її голові. І пропавша можливість щастя і безвідрядне її тепері-

шне положення наповнили її серце нестерпною гіркістю — і сльози рясно закапали із її позападалих очей.

А Пігловський тимчасом говорив дальше, ще більше підлесно, ще більше по-дружньому.

— Ну, ось і дальше: забанував він за рідною родиною, не видержав розлуки, утік з москалів: розуміється, що це „злочинство”, але проти уряду, а не супроти пана; ну, так і прийшов би був до мене, улав би в ноги, покаявсь би з усього, як своєму панові. Я сам батько... простив би його, перевів би вас в якийсь лісовий хутір... підмастив би, де треба і жили б як у Христа за пазухою. А він, ось що задумав: грабунки, розбій! Через нього і вам тепер гірше...

— Та дай „покуй”, пане Адаме! — перебив Пігловського Демостен. — Чи ж він із москалів задля родини втік? Він втікав задля розпусти, тому, щоб ловити по дорогах і лісах дівчат та бабів і безчестити їх! Він і з москалів через бабу втік! Так, це напевне відома річ, мені про це сам капітан розказував: знююхався з чужою жінкою, чоловік його прилалав, ну і присудили йому сто палок, а він не був дурнем, так і драпнув на вольне, гуляще життя.

Слова Демостена впились у серце Марини пекучим болем. Її пригадались слова Кармелюка про те, як то він втікав із москалів тільки з туго за родиною... Так ось вона, та тільки туго за жінкою!... Як співав: „замордувався... затужив!” Лихе і гірке життя закипіло в серці Марини. „А може це пан і бреше” — мелькнуло її в голові, — але почуття пекучої обиди заглушило цю мимовільну думку. „Замордувався... затужив, .. — проговорила до себе гірко Марина, і вона повірила... Дурна-дурна!... Коли б і справді любив, тужив, — так заходив би побачитись... А він? Два рази за пів року заглянув! А в додаток ще кудись і кликав зі собою... Кликав... Теперички вже й не кличе!

І, наче у відповідь на ці думки нещасливої жінки, Демостен говорив далі так:

— Коли б за родиною тужив, так він би і тут пріріс... Як собака навикне до хазяїна, так її і колом не відженеш, а твій „збуйця?” Тож він достоту так, як у піснях співають: „Де дівчину чує, там нічку ночує, а де молодички — то там і три нічки”.

І Демостен голосно розсміявся, не спускаючи очей із змученого лиця Марини.

А Пігловський говорив лукаво дальше:

— Ти ось змарніла, перевелась нінащо, ну, так значить, що й не по душі йому. А чи він подумав про те, через кого то полиняла твоя краса, через кого і твоє ціле життя за вітром пішло? А йому що? Гуляння, море по коліна, а вам біда, вам горе, вам смерть!

Слова Пігловського пригадали знов Марині обидливий оклик чоловіка: „і як же ти змарніла Марино!” Цей його оклик тоді нестерпно боляче різнув її по серці. Тепер же підігріта хитрими словами панів уява, придала йому ще більше явний, обидливий зміст — думка про те, що чоловік погубить і її і її дітей, стала перед нею повним трагічним образом.

— Нехай вже йому Бог простить, паночку, за це, що він з нами вчинив, — заголосила вона, насилу стримуючи напливаючі до очей слези.

— Простить... Ні, молодище; Бог не простить і люди не помилують! — проговорив поважно Демостен, підносячи руку до стелі.

І Демостен заговорив про страшні проступки Кармелюка, про те, що Господь Бог вже відцурався його, а пекельні сили заволоділи його душою.

— А чи він бодай подумає про те, що гріх його впаде й на нещасливих дітей. Так заглянув він до вас бодай одинокий раз? Я думаю, що й не заглянув.

Демостен допитливо поглянув на Марину. Марина затремтіла й поблідла.

— Ну, чого ж мовчиш? — промовив натискаючи Демостен.

— Про що ж бо тут і говорити? — Певно що його

першим обовязком було прямо до тебе загостити, — піддержуючи товариша, сказав Пігловський, — ти в нічім і неповинна: або ж ти знала, коли він додому вернувся, — облесливо сказав Пігловський, — що, вже ти говори правду, прецінь ми знаємо: був раз?

— Був... — ледве прошептала Марина.

— Ну, ось і красно, що правду говориш... За першим разом і нічого, — твоїм обовязком було крити чоловіка; а що ти й за другим разом приймала його, так це вже зле... І для тебе самої... і для твоїх дітей.

— Паночку, голубчинку, я нічого не знала... не відала... Змилосердіться, простіть... — молила Марина, притискаючи руки до запалих грудей.

— Не знала? Годі повірити: слухи вже довкруги облетіли — додав Демостен.

— Ой Боженьку, Матінко Божа, Царице небесна! Що ж би я бідна могла вчинити, як би навіть і знала? Чи ж я була би в силі вигнати його з хати?

— Було до мене переказати, а я би вже був найшов спосіб, — говорив суворо Пігловський.

— Але ж бо він і був у мене усього одну годиночку...

— Годиночку не годиночку; а за ту саму годиночку тепер вам усім буде загибелъ: і тобі і твоїм дітям — сказав грізно Пігловський.

— Паночку! Простіть, помилуйте, іехай мене хрест святий поб'є, коли я його тепер пущу бодай на поріг моєї хати, — заголосила Марина й повалилась в ноги Пігловському. — В чім же я, нещаслива, провинилася, у чому винуваті мої діти?... Ох, не добивайте ж мене... ох, змилосердіться!

— Не проливай, молодице, даром сліз, — припинив її суворо Пігловський. — Тепер над тобою не моя воля, а воля суду. Я тебе й приклікав тому, щоб тобі про це подати відомість. Завтра до нас приідуть від пана Хойнацького асесори й комісари, — вони вже про це довідались, що родина Кармелюка у мене живе, — надінуть на тебе діби і враз з дітьми поженуть в каторгу на Сибір.

Дике ридання вирвалось із грудей Марини; вона обнявши руками ноги Пігловського, промовила бистро, без ладу, з додатком якогось божевільного страху.

— Спасіть... Змилосердіться... Мене убийте, а пожалійте дітей... Вони ж нещасливі... Безталанні сироти! Ой, радше вирвіть в мене серце... Нема в мене сили!... Моя вина тут ні при чим!... Я нічого не знаю!

•XXVIII.

— Вірю, вірю, — перебив незрушеній Пігловський Марині. — Але суддям годі буде цього повірити, і то тим більше, що ти два рази бачилася з чоловіком. Чим же ж ти дозведеш, що ти з ним не за одно?

— Нехай я свої діти мертвими побачу, коли я хоч крихітку про що знала, хоч в чому небудь була винна. Щоб я не діждала святого причастя, щоби не діждала спасення душі! — проговорила крізь слізи Марина, буличись кулаками в груди.

— Годі, бабо, не трать надармо часу, — перебив її грубо Демостен, — закон приказує! — додав він торжественно. — А коли закон приказує, всі мусять мовчати. Ну, але заким перевезуть вас в Сибір, всиплять ще тобі й дітям твоїм по сто канчуків.

Послідні слова Демостена зовсім збили Марину. Обливаючи слізами руки Пігловського, вилася вона коло його ніг, мішаючи присяги з проханням і моліннями... Вона вже, здавалось, стратила розсудок і вид людський. Було це створіння якесь безрозсудливе й обезсильне розпухкою.

Вичекавши якусь хвилину, Пігловський знов проговорив, але вже ласково:

— Жаль мені тебе, молодице, жаль, а ще більший жаль мені твоїх дітей і моїх хлопів. Можна б остаточно тебе й спасті, коли б ти приобіцяла...

— Все, що пан прикажут! — крикнула Марина, ло-

влячи Пігловського за руки. — Собакою буду! Життя свое за пана віддам.

— Знаменито! — придобрюючись їй, сказав Пігловський. Ну, так слухай же. Асесора й комісара я упросив, щоб покищо вас не арештували... Я їх завірив, що ти — моя вірно-піддана кріпачка і що вірність свою доведеш. І тому-то щоб довести, що ти з Кармелюком ніякого спільногого діла не маєш, тобі треба зробити ось що... І пан Пігловський почав пояснювати Марині, що вона повинна перед чоловіком затайти нинішну розмову, а як він знов загостить до її хати, приспати його ласкою і зараз дати до двора знати, що Кармелюк гостить у її хаті.

З острахом вслухувалась Марина в пляни й заміри зради, яку її пропонував так спокійно й докладно пан Пігловський. Не зважаючи на все горе, яке її наносив Кармелюк, в глибині її серця тайлася ще іскорка любові і співчуття до чоловіка...

— Паночку, змилосердіться, — ледве прошепотіла вона поблідлими губами — він же ж батько моїх дітей!

— Батько! — крикнув грізно Демостен, піднимаючись з крісла і наступаючи на Марину. — З причини того батька поженуть на каторгу й тебе й твоїх дітей! Але і цього мало, ще перед каторгою здеруть з твоїх дітей шкіру, а злуплять „на кобилі” з мясом до самих костей таки на твоїх очах. І ти смієш його звати батьком! Не батько він, а кат ваш, — ось що!

— Спамятайся, Марино, згадай про діти — говорив дальше грізно Пігловський. — Чи ти думаєш, що своїм укриванням спасеш гайдамаку від карі? Не спасеш! Не втече він каторги на цім світі, — як на тамтім не втече й пекельних мук: піймають його і без тебе. Ось для того вже й москалі з Камянця прийшли. Але затям собі, що як його зловлять без твоєї помочі, так і ти, враз з дітьми підеш на каторгу. Подумай ще і про те, що чим пізніше його піймають, то тим тяжча кара спаде на нього і на цім і на другім світі: бо кожний день потягає для нього за собою нові і нові гріхи. Коли ж ти послухаєш мене і прий-

деш з поміч'ю своєму панові, то зробиш добро і чоловікові і дітям.

— Паночку... милостивий паночку... Лебедику, — заговорила крізь сльози Марина. — Та як же мені!... Тож це мій чоловік...

— Був чоловік, а тепер розпусник, гайдамака! — крикнув знов грізно Демостен. — А ти що? Мати своїм діточкам, чи спільнічка розбійника? Чи ти добра християнка, чи заступниця того, від якого відвернувся і сам Господь Бог? Чи хочеш ти спасті своїх дітей від каторги, від нелюдської смерти, — чи хочеш занапастити їх з душою і тілом?!...

— Ой, паночку, та як же мені не хотіти спасті власних дітей? Не так бажаю спасення своєї душі... як хочу їм... безталанним... щастя і долі. — заговорила Марина, ковтаючи сльози і припиняючись по кожнім слові, — на куснички б усеньке тіло пошматкувала, душу свою віддала б, аби лише вони не зазнали того горя, яке упахалось мені в мою долю.

Марина закрила лице запаскою і гірко заплакала. А Демостен значучо кивнув Пігловському, неначе б говорив: „клонула, кінчи!”

Марина відняла запаску від очей і гістерично закликала.

— Ну і як же ж мені видати, як сказати?!... Язык не повернеться...

— Слухай, молодице, — слухай, мати, — кладучи натиск на послідне слово, сказав гостро Пігловський, — затям собі те, про що я тобі буду говорити: взяли мене за серце твої материнські сльози, я бажаю щастя твоїм дітям. Нехай знають всі, що батьком їм став не Кармелюк, а пан Кармелюка. Так ото слухай: коли ти виловниш мою волю й станеш моєю вірною слугою, то, ось гляди, цей папір, — я передаю панові Янчевському. — Він дійсно передав Янчевському великий, учетверо зложений, лист паперу. — Тут підписана тобі й твоїм синам воля.

Радісний оклик вирвався із грудей Марини й вона впала до ніг Пігловському.

— І ти її дістанеш, — говорив дальше Пігловський, не відсуваючи Марини від своїх ніг, — і не лишень, що будеш вільна, але ще й нагороджу тебе, дам тобі й землю й лару волів, а покищо від панщини звільню.

— А я ще придам від себе на чесний поступок і корову, — прикинув Янчевський.

— І нічого тобі за це й відробляти не треба, — сказав Пігловський. — Лишень, як прийде до тебе цей гайдамака, — ти прибіжиш зараз до двора й скажеш одно лишень слово: „Пане, дайте мені мою волю!” Більше нічого! Про свого чоловіка й не згадуй. Але, — тут перемінив він нараз тон і заговорив суворо й грізно, — не думай, що ти зможеш втекти від мене до свого розбійника! Миш не втече від мене з села, чуєш? Миш не втече.

— Нехай я світа Божого не бачу, коли задумаю втікати від пана, нехай умру без покаяння, — заговорила Марина, падаючи навколошки.

— Однак як ти задумуєш обманути мене, — перебив її Пігловський — і голос його понизився до страшного шипіння: — коли я лишень довідаюсь, що ти переказала бодай одно слово з нашої розмови Кармелюкові, — тут же таки на твоїх очах замкну твої щенята, на смерть заткатую, собаками зацькую!

— Ой! — закричала не своїм голосом Марина — й, обнявши руками ноги Пігловського, — залебеділа, задихуючись від страху. — Все... все... не обману, паночку, не обману... Спасіть, не губіть дітей!...

— Ну, красно, — сказав вже більше лагідно Пігловський, — вірю тобі. Іди ж і думай про це, чи ти мати своїм нещасним дітям, чи спільнниця душегуба, якому нема відпущення і в небі.

Однак тому, що змучена і обезсилена Марина все ще таки плакала і ніяк не могла піднятись із землі, то Пігловський подзвонив і приказав лакеєві, що ввійшов:

— Підведи молодицю і вважай, передай її дозорцеві, щоб звільнив її від панщини.

Коли за Мариною замкнулися двері, Демостен встав з крісла й сказав, затираючи руки:

— Ну, пане Адаме, тепер лишень завести добрий надзір, а баба видасть, видасть, як Бог святий!

**

Зараз же заряджено над хатою Кармелюка і над самою Мариною строгий нагляд. Ніхто з мужиків, ба навіть сама Марина не підозрівала, що за нею і її хатою безнастанно слідять три пари уважних очей. Між тим вірні сторожі незамітно для посторонніх очей змінялись і не ставляли убогої хатини ні на одну хвилину без своєї

Ч. Сам Демостен, перебравшись, брав не раз особисту у нічних обходах.

Кармелюк не являвся.

пани не лишили Марини своїх впливів й опіки; разів заходив до неї батюшка, бесідував з нею наказуючи про те, що вона повинна бути своїм іухняна, уважати їх за своїх добродіїв, а Кармелюка на все відцуратись.

... ани із своєї сторони додержали обіцянки даної Марині: її вже більше не кликали на панщину; мало того, дозорець став ліпший і ласкавіший, а завваживши, що Марина дуже кашляє й вяне, велів її пригнати з панського двора корову на якийсь час, а пан приказав ще від себе видати мішок пшениці й два мішки житньої муки.

Тепер вже й обійття й хата Кармелюка мали веселіший вигляд. Користуючись своєю свободою, Марина понаправляла, що могла, й закупила дещо речей до хати за гроші, які дістала від Кармелюка. Все те вона робила обережно, скриваючись перед всіми, щоб навіть і сусіди нічого не догадувались.

Ситі, убрани хлопята поправились, повеселішали, тішили собою материнський погляд. Але самій Марині не вийшли на користь ні спокій, ні пожива: вона хиріла й

кашляла, а на щоках у неї з'явилися зловіщі багряні плями. Остаточно сама Марина не запримічувала своєї хвороби; постійно напруженій стан її душі відвертав від того усі її думки. Частенько, лежачи на лаві в своїй біdnій, але чистій хаті, Марина думала, дивлячись на дітей, працюючих тутечки ж біля неї: „Як би це добре було провести й решта життя ось так у вдоволенні, в мирі... й на волі! На волі!...”

Це одно слово викликувало у неї на душі таке хвилювання, що лице у неї пашіло пекучим румянцем, а очі палахкотіли полумям. На волі! Мати право жити, як хочеш — робити, що хочеш — іти, де захочеш. Не зазнавати ні панщини, ні панських катувань. Ох, дух захоплює! Діти любі, бідолашні, — чи знаєте ви, яку вам долю можна купити однісінським словом: „пане, дайте мені волю!” В цю мить її думка зверталась в іншу сторону, а радісне чуття перемінювалось у катівське мордування.

В часі, коли вони будуть „розкошувати” на волі... він, — чоловік... батько буде нидіти в каторжній роботі... ціліське життя... ціліське життя... а може й повісять... Вмре без покути... Устане враз із всіма гріхами, перед Страшним Судом...

— Вони кажуть, що й без мене його піймають... Ой, брешуть, брешуть вони. Не знали б вони мене, не манили б! Так відай він ще може втекти, спастися, отяmitись... покаятись. І вона мала б його зрадити?

— А гріх... Бог відвернувся... А пан? — ця думка викликувала в ней на душі, мабуть чи не більший ще страх. На саму згадку панських слів, того тону, яким він їх проговорив, Марина уся здригалась, серце у неї завмирало, лице блідло... а уста шепотіли: „убе... замучить... за-січе на смерть!”

— Ой, дітоньки ж мої! — крикнула вона гістерично, притискаючи до своїх запалих грудей біляві головки дітей. — Повчіть мене, що мені робити? Я щастя вам хочу, волі! Ой, горе, ой, недоля моя!

Із всіх почувань, виповнюючих і рвучих серце Марини, виявлялось головно одно бажання, щоб Кармелюк вже більше не вертався.

І справді, неначе відчуваючи муки своєї жінки Кармелюк безслідно пропав не лише з поблизуких місцевостей, але навіть з околиці. Минув місяць і другий. Кармелюк не являвся. Довкруги вспокоїлось; розбої й напади перевелись. Доходили тільки чутки, що Кармелюк являвся під Вильном, Київом та під Варшавою. Пани заспокоїлись і рішили, що гайдамака, наляканий безперестанними переслідуваннями, раз на все розпрощався з своєю місцевістю. Так минувти хо спокійно листопад. Панське життя-буття, скаламучене появою Кармелюка, стало знов мало-мало входити в своє звичайне, буденне русло. Шановне панство в Головчинцях стало також заспокоюватись. Енергія його, повзята в початках, поволеньки маліла; відтак дуже ослаб і надзвір над хатою Кармелюка, а з тим маліли й панські ласки для Марини. Лишень один Демостен не остигав в своєму дворі.

— Панове, — говорив він все, — з бабою дуже лиxo, гляньте на неї, весни не переживе. І щоб він не прийшов навіть попрощатися з нею?

— Сто червінців даю в заклад, що шельма явиться й ми його накриєм!

Але Кармелюк все таки не являвся. — Настав і грудень.

— Ну, пересвяткую в тебе, пане Адаме, — порішив остаточно неприборканий Демостен, — а там і за діло. так і здається, що шельма десь скрутів собі карка!

— І мені так видається, — сказав Пігловський; — але з бабою остаточно треба вже покінчити церемонію.

Так серед віжидання — незамітно наблизились і Різдвяні святка.

Принявши щасливо святу вечерю, усеньке село Головчинці погрузилося в безжурний і тихий спокій святочного вечора. Через якийсь час бродили ще по селу малі

„хрещеники”, розносячи своїм хресним родичам святу вечерю, але розгулялася заверюха й іх позаганяла до хат.

Тиша й мовчання огорнули все село. Мирний, празничний вечір загостив і в хату Кармелюка.

Тепер вона видавалась вже багато веселішою. Стіни її чисто вибілені, жовтою глиною помазану долівку застеляли маленькі килими. Біля ікон, прибраних мереженими рушниками, мерехтіла лямпадка, а під образами, на стіні, стояла кутя. Стіл застелений був чистою скатертю, а на столі стояла велика миска з пирогами.

Марина все робила власними руками, що коштувало її багато труду. Страшний кашель і безустанна хвороба зморила її, але вона все перемогла лишень тому, щоб її діти свято Різдва Христового могли так стрічати, як і чужі діти. Вони ж прецінь так давно вже на бачили такої багатої куті!

Тепер, втомлена незвичайним трудом, вона спокійно спала на лаві. Голуба, прозора тінь від лямпадки стелилась по її худім, змученім лиці. Воно було спокійне, як спокійною була і душа Марини; діти її були ситі і вдоволені, чоловік не показувався, чим відганяв від її серця мучливу спокусу щораз то даліше, може й на завсіди. Теперішністю вона була вдоволена, а про будучину на віть думати не хотіла... Молодший син, Петrusь, вже давно спав кріпко й спокійно; лише старший синок Кармелюка, Івась, не спав.

Він нині задумав, як звичай велить, побігти до хресного батька й занести йому святу вечерю. За це він певно наділив би його „шагом”, а то й медянником, але мати, налякавшись заверюхи, не пустила його, а приказала остали дома. А він же був зовсім одягнувся, навіть і вечерю завязан у хустку. І що ж йому зробить заверюха? Чи ж він ще такий маленький? Слава Богу — господар! Хлончина приклав лице до віконних шиб і приняв дуже поважний вид.

Йому видалось, що сніговиця трошки притихла. „По-

біжу, вигляну, може й зовсім перестала?" — подумав хлопчина.

Обережно зісунувся з лави, накинув на плечі свитину, надів на ноги материні чоботи, відчинив двері й без шелесту висунувся до сіней. Сінешні двері були заперті заувом. Хлопчина з трудом відчинив двері, за якими метелиця насипала вже добрий вал снігу.

Виглянувши за двері, хлопчина переконався, що заверюха гуляє ще повною силою. Огірчений тим він вже ладився вертати в хату, коли його бистрий зір завважив якусь тінь, яка мелькнула коло повітки. „Хто там? — хотів вже було крикнути Івась, але зараз притаїв віддих, неначе б хто йому наказував, що тепер не можна кричати. Тимчасом тінь спрямувала в хату, обережно — й за хвилинку Івась вже міг пізнати, що це йшов високий мужчина, одягнений в кафтан і смушкову шапку. Серце хлопчини забилось і від радості й від страху.

— Ой, хто то? — вирвалося у нього придавлене питання, коли пришелець порівнявся з ним.

— Цить! — прошепотів Кармелюк, хапаючи хлопчуку за руку й втягаючи його за собою до сіней, — батька не пізнав! — і, замкнувши двері на засув, він гарячо притиснув хлопчуку до себе. — Ти, Івасю, ти? А який же ти великий виріс! Смільчак! Давай приглянусь тобі, — говорив він дальше, підходячи з хлопчиною до відчинених хатних дверей. — Синку мій, розрадо моя! — Він пригорнув хлопчуку до себе ще раз і вкрив його лице поцілунками. — Дожидав? Виглядав батька?

— Так... ні... так! — плутався,увесь червоний, Івась і розрадуваний, та збентежений ласкою батька — нараз вирвавшись від нього, кинувся стрілою до матері і закричав на все горло: Мамо, мамо! Тато прийшли!

Крик хлопчуні розбудив Марину; вона піднялась і сіла на лаві. Побачивши Кармелюка, вона крикнула не своїм голосом: „ой лишенко ж мое!” — і скочила з лави.

— Марино, жінко, чого ж ти перелякалася? Не пізнаєш мене? Таж це я, твій Іван Кармелюк...

Коли ж Марина стояла неначе закаменіла й на її лиці не було видно й сліду втіхи, а тільки переляк, — Кармелюк додав понуро: — „а може не рада? Не в пору гість?...”

— Лихо ж, горе мое! — простогнала Марина, не слухаючи Кармелюка, й, сплеснувши в долоні, заніміла.

— Лихо... горе, — повторив з гіркою усмішкою Кармелюк. — Спасибі, жінко, за правду. Гай... гай... А я, дурень, летів, Бог зна відки, шоб з вами стрічати Різдво Христове.

Намучився без вас, думав, що й у мене є свій рідний куточек... Ну, що ж! Помилувся й тут, старий дурень! Бойшся приймати й у цей святий вечір? Навіть в цю ніч, коли добрий господар і собаки з хати не вигонить? Красно!... Не біда! Піду глядіти собі притулку бодай у темному лісі.

— Татку, не йди, — прошепотів Івась, віддуваючи губи й кріпко їмивши батька за руки.

— Синцю, тобі жаль тата? — промовив дрижачим від зворушення голосом Кармелюк. — Дитино моя мила... спасибі тобі...

На звук цього голосу чоловіка серце Марини забилось кріпше й облесні обітниці пана, погрози й страхіття батюшки — все це в одну мить сchezло перед звуком цього голосу, — остався тільки один жаль за нещасливого

— Іванцю, бідолашний мій — крикнула вона тихо. Чого, пощо ти сюди прийшов?...

І, пригорнувшись до грудей чоловіка, Марина гістериично заридала.

XXIX.

— Марино! Дружино моя, що тут сталося? — проговорив здивований Кармелюк.

— Нічого, нічого! — прошепотіла Марина, відриваючись від його грудей і налякано обзираючись довкруги.

— Як ти сюди зайшов? Чи бачив тебе хто?

— Ніхто не бачив; на дворі заверюха мете, що п'ять кроків чоловіка від дерева не розріжниш. Або ж пани до цієї пори ще не вспокоїлись?

— Ні... ні... Ти не знаєш, вони все бачуть, все чують...

— Заспокійся, голубко, — перебив Марині Кармелюк, стискаючи її гарячі руки, — у тебе нема лица, ти вся гориш. Кажу тобі: ніхто мене не бачив, я перебуду тут з вами аж до досвітку, а завтра ніччю знов прийду.

— До досвітку! — крикнула в страху Марина: — ні, цьому не бути, треба втікати!

— І чому ж це? Говори на розум, Марино, — проговорив вже тривожно Кармелюк, — що ж, засідка яка? Ти може що знаєш?

— Не знаю нічого... ні... Так... чекай... довкруги всі говорять... Пани всі чекають... Янчевський тут.

— А... пан Янчевський тут!... Значить, хотять вчинити облаву на хутряного звіра, — промовив неясно Кармелюк, — окружити берліг і викиурити.

— Ой, Господоньку, Боженську, що ж це я? — прошепотіла з острахом Марина, хапаючись за голову.

Кармелюк цей оклик взяв за прояву страху.

— Та заспокійся, Марино, жінко, — сказав він, опускаючи свою руку на її плечко. — Я ж тепер не хлоп панський а страшний Кармелюк, — мені лишень показатись би, а всі пани кинуться в розтіч...

— Лиши, Іване, на Бога... Їх багато там... Молю тебе... бодай задля оцих дітей. Ох, ради тих нещасливих!

Марині пригадались підлесні слова пана й вона гірко заридала закривши руками обличчя.

— Постій, Марино, заспокійся, — заговорив ніжно Кармелюк, — так знай, що ніч ця наша, в цій же хвилині пани не застукають, а треба б все обдумати раз на завсіди.

Він здійняв з себе кафтан і шапку, обняв Марину

руково й посадив її на лаві. Івась, що через увесь час той сцени стояв біля батька, насуплював брови й моргав з натугою повіками; тепер він знов підсунувся до батька й пристанув біля нього. Кармелюк пригорнув сина до себе.

— Слухай, Марино, — проговорив він спокійно, — коли пани завзялисъ мене ловити: вони не забудуть і про вас; не піймають мене, на вас відімстяться.

При тих словах чоловіка Марина здригнула від ніг до гологи.

— Тут вам не жити, — говорив дальнє Кармелюк. Я все так улаштував, щоб вас перевести в Басарабію, є пашпорти, є гроші й коні, — все... доїдем до Дзвонарів, а там ожидає вірний чоловік. Мигом переправлю вас, улаштую і заживете...

— Татку, я поїду з тобою! — прошепотів з радістю Івась.

— Пойдеш, сину, вільний будеш, — сказав в одушевленню Кармелюк і гарячо пригорнув до себе хлопця.

— Ні, ні! — крикнула Марина, — цьому не бути! Не може це статись! — повторила вона уперто, — пан піймає, кажу тобі, — майже крикнула вона, не даючи відповісти Кармелюкові, і додала страшним шепотом: він слідить за мною.

— Так їдемо в цій хвилині — кінь чекає... бери діти, а більше нічого й не треба, — ця ніч ще наша.

— Ні один день, ні одна година... — перебила йому Марина й скочила з місця: — втікай, втікай скорше, — заговорила вона бистрим й уривним шепотом: — Христа ради втікай... зловлять тебе... замучать... і нас...

— Так отже, значиться, відказуєшся їхати й раз на все? — промовив понуро Кармелюк, підіймаючись із місця, — згадай, Марино: а чейже ти є моєю жінкою й матірю моїм дітям.

— Мати!... Яка я мати? — крикнула з гірким ри-

данням Марина — я їм ворогом! Я проклята гадина! Але ні, ні! — нехай все пропадає, — не можу! ! Іванчику мій! Друже мій! — заговорила вона, мішаючи слова зі сльозами, — не можу їхати... він зараз нас зловить... Поглянь же, якою я стала, як же мені їхати! Час мені ладитись в пропавшу сторону, в іншу дорогу; ой, зглянься надомною! Чейже мені й так не довго остає до життя! — гірким риданням вирвались у Марини послідні слова. Уперве ця страшна думка встала перед нею в повній наготі. Марина обхопила чоловіка руками за шию й припавши головою до його грудей, заплакала безпомічно й гірко.

— Марино... Марино... прошепотів Кармелюк, пригортаючи до себе дрижаче від сліз худе тіло жінки.

— Пожди, Іване, — промовила знов Марина, віднімаючи голову від грудей чоловіка, й отираючи сльози руками, — може бути, що й не побачимось вже тут... Прости мені... за все, за все... за мої докори, за злобу... Я знаю, не така тобі потрібна була жінка!... Але чи ж я тому винна? Ой, Боже мій, а чейже й мені хотілось жити...

— Бог з тобою, Марино, чи тобі мене просити? Ти мені прости за те, що хоч і не з власної волі, а все ж таки завязав тобі світ, — проговорив Кармелюк дрижачим від зворушення голосом.

— Що було, те минуло, — казала дальше, ковтаючи сльози, Марина, — але коли ти бажаєш, щоб моя душа бодай на тім світі зазнала спокою, то присягни мені, що ти покаешся, що залишиш душегубство. Господь ласкавий, Іванку... Він простить, помилує... Погадай про свою душу, про діти... твій гріх владе й на них.

— Присягаю тобі, Марино, — сказав з глибоким чуттям Кармелюк, — не проливав я із своєї вини людської крові й не проллю, не був я душогубом і не буду; присягаю, що буду жити лише для добра людей, своїх братів...

— Спасибі, Іванку... спасибі — прошепотіла Ма-

рина зовсім обезсильна гарячим поривом. — Про дітей не забудь... коли я їх лишу... вони чайже були нашою відрадою...

— Марино, — закликав Кармелюк, — нехай про мене забуде Бог, коли б я коли на них призабув. Пращаюсь з вами, але лишень до весни...

— На Бога, Іване!...

— Не бійся, Марино, прийду за вами, але не сам один.

— Вечерю святу, ось вона, — Марина подала чоловікові завязану Івасем вечерю, — візьми з собою... може востаннє...

— Татуню! — крикнув із сльозами Івась. — Не йди від нас... Я не дам тебе панам... не дам... не дам! Хлопчина обійняв батька за коліна й, уткнувшись в них голову голосно заплакав.

— Сину мій! — прошепотів Кармелюк і гарячо притиснув хлопчину до своїх грудей. — Ні... досить... Не можу! Візьми його!... Хорони вас Боже! — крикнув він, з натухою відриваючись від сина; плачучого хлопчину передав жінці й, закривши рукою очі, поспішно вийшов із хати.

Здергуючи з трудом підступаючий до горла стогін, вийшов Кармелюк в сіни.

Коли двері за ним замкнулися, у нього проявилось мимоволі питання: як скоро він знов переступить ті пороги? І серце Кармелюка защеміло: із глибини душі піднялось темне, неясне передчуття, що він сюди вже більше ніколи не верне...

Він ще раз оглянувся на жінку, якої постать слабою плямою біліла на стіні темних сіней, ще раз махнув її рукою, насунув на очі шапку і потонув в глибокій темряві ночі.

Сипав сніг, густий і м'який. Великі його платки тихо падали на землю, укладались тонкою верствовою на одіння Кармелюка, нависаючи на бровах, заліплювали йому очі. Довкруги було тихо, ніхто не нарушував нічної тиші...

Здавалось, наче б чиясь невидима, але всесильна рука хотіла придавити тою холодною, білою габою всяке життя на перемерзлій землі, всякий звук, усякий порив людського серця...

Кармелюк ще раз оглянувся в сторону своєї рідної хати, обтер рукавом непрошену сльозу, натиснув на голову шапку й швидко подався наперед, стараючись бодай своїм швидким рухом заглушити нестерпний біль серця.

Густі пасмуги падаючого снігу закрили все довкруги білою пеленою. У віддалі десяти кроків годі було розпізнати дорогу, де-не-де крізь цю білу, рухому заслону, мелькали світлими пасмугами й плямами маленькі вікна снігом занесених хат. І не думаючи про дорогу, Кармелюк брив снігом все вперед. Кожний наворот, кожний рівчик був йому дуже добре знаний.

Тепер однак ці незначні подробиці рідної місцевості, пригадуючі йому золоті спомини дитячих літ, не звертали на себе жадної уваги.

Він мовчки йшов вперед, понуривши голову й не дивлячись наперед себе. Думки його були там, в оставшій за ним рідній, убогій хаті, тепер теплій і ясній, з кутею й пирогами коло образів. Йому так і хотілось вернутись назад, пригорнути до себе хвору жінку, дітей, і сказати їм крізь сльози: „не гоніть мене, прийміть назад... Я ж нещасливий, долею окрадений батько! Я піду завтра до пана, впаду перед ним на коліна й буду молити його, щоб він мені простив, забув все... Я на-мучився, знемігся й вже більше нічого не хочу, ні волі, ні долі... Я буду працювати як вірна худоба... Дозвольте лише мені пожити тут із моїми рідними синками, підховати їх нещасливих, малих, в нічім невинних”. Мимо того Кармелюк розумів, що йому не вертатись. В недоговорених і без звязку сказаних слів жінки, в її наляканіх, нервових руках, в тім, як вона його поспішно виряджала, у всім тім було щось зловіщого...

"Чи не слідять вже тут за мною?" — подумав він огірчений.

Може статись... Скорше, скорше відси! В темний ліс, в печери!... Лиси мають нори, вовчиця сидить у своєму барлозі, годуючи своїми грудьми вовченят, — лишењ я одніський не маю ні родини, ні рідного гнізда! Лишењ я, в ту святу ніч, маю йти крізь заметіль в безпуття дальше і дальше, куди очі дивляться, дальше від тепла й світла й людського житла!...

Кармелюк кріпко пригорнув до грудей загорнену в хустку вечерю, яку йому жінка дала й тихенько прошепотів:

— Куди йти? Де голову прихилити?

Перед його очима стала знов тільки що пережита сцена, бліда, змучена постать жінки, її мова... І гостра, пекуча гіркість піднялась із глибини душі й заливала груди...

Звісивши голову на груди, мовчки ступав Кармелюк, не завважуючи нічого довкруги. За ним неслісъ його чорні думи...

Таким чином йому вдалось вже вібратись за село, коли нараз здержал його чийсь захриплій, п'яній голос.

Кармелюк здригнув, інстинктивно вхопив за ножаку й підняв голову.

Перед ним стояв якийсь присадкуватий чоловік, загорнений в свиту, з насуненою на очі кучмою. Завіяне снігом лице годі було розпізнати, але Кармелюкові відалось, що острій погляд незнайомого спочив уважно на його обличчі. Остаточно він скоро переконався, що його побоювання були беспідставні: незнайомий стояв на ногах не конче певно й говорив п'янім, плутаним язиком.

— Ей, ти, — крикнув він хрипким голосом, — відповідай, коли питаютъ! Чому мовчиш, чи ти пан якийсь! Та не крутись а стій прямо, сто чортів матері твоїй!

Незнайомий заточився і мало що не перевернувся,

але, махнувши руками, здеряв сяку-таку рівновагу.

— Бо ти, чоловіче добрий, здорово, здається, нализався, — відказав Кармелюк — коли в такий святий вечір чортів згадуеш!

— Нализався або й ні, — це не твоє діло! Що ти мені пан, чи економ? Та що мені й пан! Я самому панові плюну у вічі, а ти відказуй: де Головчинці, куди їх чортяки запропастили?

Кармелюк хотів вже було показати дорогу, коли пяниця, не слухаючи його пояснень і заточуючись дужче, звернув в напрямі до села й за хвилину зник в білій, сніговій заметлі.

Кармелюкові стало легше на серці.

— Заяць, травлений заяць! — прошепотів він огірчений. — Навіть пянюга стрічений на дорозі, змушує мене хапати за ножа...

Кармелюк звернув з дороги і подався до невеличкого гаю, що прилягав до величезного соснового лісу, який тягнувся десятками верств. Увійшовши кілька кроків, він голосно свиснув; у відповідь почулось кінське іржання: Кармелюк незабаром вийшов на вузеньку стежечку. Дійшовши до переваленого через дорогу дуба, він повернув праворуч і наткнувся остаточно на маленькі саночки, запряжені в одного коня.

На вид господаря кінь потихенько заіржав і піdnіс до нього морду. Кармелюк здійняв з коня попону, відвязав мішок з вівсом, сів в саночки і звернув навпротеце. Через кілька хвилин він виїхав на широку дорогу і в'їхав у темний бір.

В лісі було зовсім тихо, найменший вітрець не долідав сюди. Вже трошки було провиднілось. Очевидно, зйшов був пізний місяць, але крізь товсті слої сніжних хмар світло його проникло блідим, матовим відблиском.

Непорушено стояли мохнаті ялиці, прикриті густою верствою інею й снігу. У тій величній тиші було щось таємне й величне. Здавалось наче свята ніч тихим кроком

зійшла й над цей зачарований ліс. Кармелюк пустив по-води і знов задумався: тиша лісу навіала на душу м'я-ку журбу і несла його спомини до щасливих літ жит-тя, коли то він в гуртку своєї родини, тоді ще веселої, стрічав цей великий день.

Де це щастя, де ті роки тихого життя? Куди його кинула доля?

Ні, не доля, а дика панська злоба. Страшна їх воля над душою чоловіка.

— Звірюки бездушні! — проскреготів уголос Кармелюк.

По лісі загуло переразливим криком.

— Чи не вовки це? — подумав він і сміливе його серце тривожно забилось. — Ось він, несподіваний кі-нець! Страшного Кармелюка, недоступного панам, зні-вечать вовки!

Не вдаючись в непотрібні роздумування, він оглянув пістолі, встав в санях і свиснув.

Зловіщим відгомоном пронісся його свист попід скле-піння темного і понурого лісу.

Кінь застриг вухами й хистко рвонув вперед.

Метелиця лютувала.

Тепер Кармелюк зовсім вже не міг второпати. Він їхав прогалиною, однак піznати можна було, що це не була дорога, бо сані його западали то в глибокі ями, то вискачували по пеньках.

Положення ставало небезпечним. Змучений кінь де-кілька разів приставав, але неволений господарем, знов силкувавсь пробиватись снігом вперед; замети снігові ще більше тамували рух. Годі було вгадати і означити по-ру, бо й зірок не було видно й Кармелюк не міг ніяк піznати: як далеко ще до світанку?

Перемучившись так три годині, він остаточно виїхав на добру дорогу.

Метелиця тимчасом притихла, вітер порозганяв хма-ри й небавки небо закрасилось холодним, синьоватим

відблеском. Кармелюк мало-помалу зміг розпізнати ясніше зариси коня й обриси дерев... Остаточно досвіток настав в повній своїй силі. Очищений з хмар небозівд, здавалось, припізвився і зарумянів від блеску далекої ранньої зорі.

Кармелюк зняв шапку, перехрестився й пустив коня йти вільною хodoю. Прогалину перстинала незабаром друга прогалина, очевидно також поперечня дорога, на якій ледве видніли слабо присипані пухким снігом сліди мужицьких саней, переїждаючих туди не даліше як годину перед тим. Кармелюк зліз із саней, лишив коня на дорозі й рішив перейтись, щоб розглянути дорогу й рішити, куди повернути. Нагло почувся голосний кінський тупіт. Прямо на нього неслісся сани, запряжені парою прегарних, панських коней; в санях сидів якийсь пан закутаний з головою у великанське хутро, на козлі сидів візник і якийсь мужик.

— Гей люди добрі, а куди тут дорога на... — почав було Кармелюк, але візник тільки ляснув батогом і сани в одну мить промчали мимо нього.

— Бач який, — прошептав Кармелюк, трьох одного бояться. Ну, значить, треба іхати за ними. Дойду до якого житла, то там і розпитаю.

Він вернувся до свого коня й поїхав слідом проїхавших саней. Поволі ліс почав ставати щораз то рідшим, а через годину їзди на його обрубці побачив Кармелюк велику, подвійну хату з багатим обійттям, окруженим високим частоколом; ворота були відчинені. Кармелюк в'їхав у ворота й переїхавши широкий переїзд, що ділив хату на дві половині, навернув прямо до довгого піддаша, під яким стояли ріжні сани. Навертаючи, він вчинив такий наглий закрут, що мало що не наткнувся голоблями на другі сани, запряжені парою добрих коней.

— Ей, паночку, обережно, — чи не хочеш ти моим коням висадити очі? — пронісся із саней дзвінкий голос.

Кармелюк оглянувся.

XXVII.

В санях, на високо підмощенім сіном сидженню сиділа красуня-молодиця. Її округле, смагляве лице завиває червона хустка, повязана низько, майже над самими бровами, чорними й густими. Великі карі очі гляділи весело й палко. Ясно-червоні повні губи були напів отворені, а з-поза них мелькало два ряди білих, немов перли, зубів. На ній був синій жупан із сірим, смушковим ковніром, перевязаний в стані червоним поясом, з-під жупана видно було маленькі, червоні сапянці. Молодиця держала в руках поводи й здавалось, що має намір від'їжджати. Обличта рожевим світлом ранньої заграви, красуня була незвичайно принадна в цю хвилину й Кармелюку мимоволі задивився на неї.

— Де ж ваш добрий день, паночку? Відки Бог провадить, — говорила дальше моторна молодиця, з вдоволенням спиняючи свій погляд на хороший постаті Кармелюка. Кармелюк був одягнений в синю бекешу й високу сіру смушкову шапку — улюблений стрій панських економів і дрібної шляхти.

— Добрий день! — відказав привітно Кармелюк, злізаючи із саней і з вдоволенням розгинаючи спину. — Заблудив я в дорозі, та тепер і не знаю, де я?

— А де ж, як не в безверхій коршмі, — усміхнулась молодиця й бліснула осліплюючо білими зубами.

— Фі-і! — свиснув з протягом Кармелюк. — Ось куди занесло! Шкода! Хай то чорти візьмуть! А не знаєте ви, як би мені чимскоріше дістатись на Дзвонарі?

— А як же не знати, знаю... Так ось перехопитись полем... й охоча на слова молодиця почала пояснювати дорогу. — І мені туди ж дорога... Там моя коршма недалеко, хочете — проведу.

— Не можна; треба дати коневі віддихнути: ціліську ніч блукали. А куди ж вам рано? Підождіть дрібку, а тоді разом і рухнемо.

— Нема коли, треба поспішати: цілу ніч ховались

перед заверюхою, а чайже нині Бог дав велике свято, так належало б господині бути дома.

— Лячно перед чоловіком? — підморгнув бровами Кармелюк.

— Чоловіка давно в москалі віддала, — відказала з усмішкою красуня, — сама собі господиня.

— Невже ж? — підморгнув її знов Кармелюк, мимо волі віддаючись веселості. І задля кого ж так із святом спішите? Чайже ще дуже вчасно... Одинцем їхати лячно.

— А мені кого боятись?

— Ще й чортяки по землі вештаються.

— Не лише чортів, — а й самого Кармелюка не боюсь, — відказала моторно молодиця.

— Го, го! — розсміявся Кармелюк.

— Або ж то він страшніший від самого чорта?

— А певне, що так, коли від нього всі пани втікають.

— А ви б утікали?

— Я? — Молодиця повела чорною бровою і, мелькнувши очима, сказала: — я б його, як ниточку, довкруги пальця обвила.

— Де ж там!

— Ось тільки приведіть, а то й побачите!

— А приведу, їй Богу, що приведу! — відказав Кармелюк, підкручуючи вуса. — Побачимо, хто виграє. Перед ним баби як свічки тануть.

— Декотра розстане, а деяка й запалить, — і молодиця розсміялась дзвінким, срібним сміхом і обкинула Кармелюка таким палючим поглядом, від якого у кожного забігали б мурахи поза шкірою. Тільки не забудьте про мою коршму. Уляни — солдатки, шинкарки у Чорному лісі... Та краще всього ви сідайте зі мною в сани, — місця вистане; підвезу.

— Рада би душа до раю, так гріхи не пускають, — відказав Кармелюк, — здіймаючи шапку й кланяючись молодиці. — А в коршму заверну й з Кармелюком, — не прогнівайтесь.

— Дуже добре! — красуня кивнула головою. — Глядіть же, а то я дожидатиму — вона шмагнула коней батогом і виїхала з двору.

Кармелюк розпряг коня, прикрив його дергою, дав вівса й пішов до коршми. На його обличчі все ще блукала усмішка. Розмова з моторною молодицею полішила у нього в душі якийсь ясний і відрадний відблиск. Від блиску її зубів, від срібного сміху, гарячих очей і веселої балачки — наче легче стало віддихати.

— Ось хто живе без журби і нарікань. Ех, таким тільки й жити! — подумав собі Кармелюк і вхопив за ручку від дверей.

В коршмі не було нікого, тільки один молодий жид, стоячи, з натухою поглядав на двері. На вид Кармелюка він вчинив якийсь неозначений рух і зараз заговорив бістро і безладно:

— Ой, ой! Як рано пан встали!

Чого вам, пане? Меду, горілки, чи пива; все є... Ой, ой! Все є!

— Дай стакан горілки й закусити чого... перезяб.

— А здалека пан їдуть?

— Заблудив у лісі...

— Ой мамеле!... Пан виїхали з дому ніччю і під таку заверюху. Ой, вай, такого заверюха! Зараз, зараз „в тен момент”, — перервав шинкар сам своє бовтання, запримітивши, що Кармелюк сердито насупив брови. — Ось горілка, — він поставив перед Кармелюком кварту, — з закускою зараз принесу...

— Але ти не отягайсь! — сказав грізно Кармелюк. — Хліба й сала: мені спішно.

— Хліба й сала, — повторив шинкар з таким видом, наче б йому приходило зробити щось дуже гідкого, — хліба й сала! Я для пана маю щось особлившого! — сказав він, підіймаючи до гори свій вказуючий палець і, швидко відвернувшись, вибіг з кімнати. Минуло чверть години, пів, — а шинкар не вертав. Кармелюк вже було

хотів встати й піти слідом за господарем, коли двері скрипнули й в хату увійшов знов шинкар. У мисці він ніс товстий кусник свинини й свіжу паланицю.

— Вибачайте, ласкавий пане, — жінка десь була за-проторила ключі, але прошу стрібувати кусень цієї свинини... цм... цм... — зацмокав він губами, — це не щонебудь!!

Кармелюк мовчки принявся за їжу. Між тим служжий коршмар поставив Кармелюкові ще більший ківш пива.

Кармелюкові стало гарячо; тіло його неначе розливлось зовсім.

Воно домагалось бодай короткого відпочинку...

Кармелюк знов, що йому пора вже іхати, коли тимчасом ним заволоділо якесь одеревіння. Він про ніщо не думав, не згадував, а лише відчував на собі роскіш тепла й ситості. Не спішучи, він дістав з кишені гаманець і люльку, набив її тютюном, викресав вогню і з вдоволенням затягнувся ідким димом.

В цій хвилині двері відчинились. Кармелюк оглянувся, але зараз же й успокоївся: в шинок увійшов худорлявий мужик в полатаній свитині і рудій полинялій барабанковій шапці. Підійшовши до шинквасу, він зняв з голови шапку й, віддавши низький поклін, заговорив з шинкарем про щось дуже пониженим і просячим голосом.

Кармелюк на їх мову не звертав найменшої уваги. Огорнувшись хмарками синього диму, він любувався перебутим. В його уяві й памяті полишивсь тільки ясний, дрохливий, вогнаний погляд молодички й її мелькаючі зуби.

Тимчасом розмова між мужиком і шинкаром почала змінятись в гостру перепалку.

— Ну ти, мешігіне, — закричав жидисько так голосно, що Кармелюк здригнув і мимоволі почав вслухуватись в розмову, — чи ти з глузду зсунувся чи що?! Тобі на борг ведро горілки! Тобі паршивому харлакові?

І хто ж тобі повірить?! Адже ж кожний добрий жид

та знає, що ти поганий, паршивий харлак, що в тебе ні поля, ні города, ні хати й крім жінки — ніякої худоби! Ні гуски, ані навіть курки! А тобі давати ведро горілки?... На борг! Ой, ой — „файний гешефт!”

— Змилийся, Лейзар, заставлю все!

Ти, ти заставиш! — заклекотів Лейзар. — Ну, що ж ти заставиш? Ну, що в тебе є? Дірава свитина, чботи без холяв? Шапка без верху?!

— Відроблю...

— Ти, відробиш? Або, може бути жінка твоя? Хороша робота, добра робота, мені такої роботи не треба!

— Потрошкі, Лейзар, потрошкі...

— Ой, вай! — зверещав Лейзар і відскочив назад. На що мені цей чортівський клопіт!

— На Бога, Лейзар, ти ж сам батьком, подумай, щож мені вчинити? — просився так жалібно селянин, що Кармелюкові стало жалко цього нещасного обдертого мужика, але жалібне голосіння мужика на Лейзара не робило жадного враження.

— Що чинити? — відказав він з марним усміхом. — А піднеси всім по склянці води. Вода — здоровий напіток. Ой, вей! Куди здоровий від горілки.

— А позволь, чоловіче добрий, запитати тебе, коли можна, на що тобі потрібне аж ціле ведро горілки, що не соромишся запобігати ласки у поганого парха? — вмішався в розмову Кармелюк.

— Ой, паночку ласкавий! — звернувся до нього мужик і промовив, втираючи полою червоні очі: — дав Господь вночі сина. Пятеро дітей було в мене й всі повмирали... а ось післав Бог і радість. Перебіг я ціле село й ніхто не хоче за кума йти, — а чому? Тому, що я бідний харлак, що не сподіваюсь, аби я їм поставив ведро горілки... Ой, Боженьку, доведеться дитині моїй без хреста на той світ іти... — мужик уткнув лиць в рукав і безрадно заплакав.

— Ну, не журись, друже, — сказав ласкаво Карме-

люк, — треба землякові помогти в такій „пригоді”. Ей, ти, гаманове вухо! — крикнув він грізно до жидюги. — Доволі тобі кепкувати з християнина, бери гроші, він викинув на стіл червінця, — і винеси йому ведро горілки, але не підпущеної, а найлуччої! А ти, брате, присядь ось тутечки — випий чарку! Ти певно здоровово перемерз!

Грізний крик Кармелюка вчинив в жидюзі несподівану переміну: він побілів, як полотно, і в одну мить вилетів з хати, а мужик присів коло Кармелюка.

— Ти із чиїх будеш? — запитав Кармелюк, наливаючи своєму гостеві склянку горілки.

Мужик назвав ім'я й прізвище пана, дещо знайоме Кармелюкові, — назуву села.

— А яким же чином ти попався в таке убожество?

— Ой, паночку, ще й питаеш — заговорив гірко мужик, — бачиш, який я, — він розвів руками, вказуючи на свою тоненьку постать, — який я робітник, а пан дошкалює... пять днів в тижні панщина... один день остає для себе, а тут ще й жінка сподобалась дозорцеві... не пішла вона на гріх і почав він на нас мститись... Все відібрал і корову й коні... а вона бідна ще і розхворілась... Діти пішли... та все хворовиті... умирали... Звалив він на мене подвійну роботу... ну й пішло все за вітром... став посміховищем для цілого села... навіть хати наладити не можу. Ех, від такого життя й до гріха недалечко! — вирвалось у нього голосіння, повне широго горя.

— Не журись, друже, — сказав Кармелюк, кладучи свою руку на рамя обідранця, — прийде весна, прилетять вольні птиці: хто їх пісню зрозуміє, той і волю найде...

Мужик закрив лице руками й сказав гірко:

— Ох, ох, поки сонце зійде, роса очі вийсть. Біда, знай, не за горами, а за плечима. Подумайте, як я живу: навіть кумом ніхто не хоче бути. Цілу нічку жінка перетомилася, що вже там баба не робила, — думали, що нежива дитина родиться, а воно живе родилось, лише

хирне, хирне... ось, ось Богові душу віддасть — а ніхто не хоче й хреста дати...

Кармелюка вразили слова мужика. А може й справді душа хлопяти не дала йому вночі згинути й на дорогу вивела лишень тому, щоб він її увів в мир хрещений?

— А де ти живеш? — запитав нерішучо Кармелюк.

— Та ось тут, за селом, на „відстай”.

— Гм, а чи це далеко?

— Та буде верстов зо дві, не більше.

— Зовсім близько, — „духом перехопитись”, — підхопив і шинкар, увійшовши по слідуючих словах в шинок з невеличким барильцем в руках.

— А чи пан-отець також так рано буде й хрестити?

— Певне, ніяково прийти до нього з порожніми руками! — зідхнув мужик. — Треба би йому дати карбованця, або хоч два злоті... Але я побіжу, впаду до ніг, — проговорив він бистро, — може умилосердиться: дитина хирна...

— Не треба аж в ноги падати, — сказав рішучо Кармелюк, піднимаючись з місця, — найдеться в нас карбованець. Я в тебе буду за кума.

— Паночку! Батечку мій! — крикнув з неуданою радістю мужик і схопивши полу Кармелюкової кожушини, почав вкривати її поцілунками.

— На світ народився! Спас від видимої смерті.

Цілуй руки, кланяйся в ноги ласкавому панові, — проговорив радісно й шинкар. — Ой, вей, такому харлакові — таке щастя... Це Бог тобі зіслав на долю твоєму синові!

— Досить! — припинив мужика Кармелюк. — Ідемо й то чимскорше, бо я спішусь і мені нема коли баритись.

— В хвилину! — захлиснувся від радості мужик, а шинкар поперед нього метнувся в двері, щоб чимскорше вивести Кармелюкового коня.

— Будьте ласкаві, паночку, сідайте, та не мінайте

другим разом моєї корчми, — задриботів він, помагаючи Кармелюкові усіти, обтикаючи йому ноги й поправляючи рядно; мужик примістився поруч, а барильце положив в ногах.

— Ну, готово? — спитав Кармелюк, беручи із рук шинкаря віжки.

Готово, готово: — відізвались поспішно мужик і шинкар.

— Ну, рушай! — крикнув на коня Кармелюк.

— З Богом, з Богом! — повторив три рази шинкар, радісно потираючи руки, Кінь рванувсь і сани посунулися по блискучій, білій рівнині.

Через десять хвилин мужик підвіз Кармелюка під велику хату, що стояла одинцем за селом.

Хата зовсім не була похожа на житло; довкруги нії не було видно ні огорожі, ні города, ніяких будинків, — а й сама стояла в чистому полі, за півтора верстви від села.

— Тут — відказав мужик, вилізаючи з саней і завваживши здивування кума, поспішно пояснив: — до цієї пори не можу зібратись поправити свою хатку, та „до-зорца”, дай йому Боже здоровя, змилувався, призволив поселитися поки що в економській.

— А... — протяжно сказав Кармелюк, згадавши на слова мужика, — ну, заведи коня де небудь, та дай йому їсти.

— Зараз, зараз... все зроблю, будьте ласкаві, пане милостивий.

Мужик відчинив входові двері й, знявши шапку, поклонився низенько Кармелюкові.

Кармелюк увійшов вслід за ним до сіней, а опісля в велику, зовсім пусту хату і в ній не було найменшої признаки на те, що тут мали жити люди. Ні одного горшка, ні миски, ні ганчірочки на лаві, не було навіть ікон. Велика піч була холодна, наче лід; не лише вогню, але навіть попелу в ній не було видно.

Кармелюк здивований оглянувся довкруги й з легким свистом сказав:

— Гай, гай, чоловіче Божий, та як же ти живеш, що в тебе ні горщика, ні покришки?... А де ж жінка?

— В тій хаті, через сіни... Ми тут не живем, а там, — пояснив поспішно мужик, — так ось переконаюсь, як жінці, поділюсь з нею радістю... Може й пан не відкажуться зайти.

Мужик вийшов до сіней, зачинив тихесенько за собою двері і через мінуту вернувся знов.

— Заснула, паночку, — сказав він тихо, — лишень, що втихомирилася... жаль будити...

— Нема й потреби — сказав Кармелюк. А де ж дитина?

— Баба понесла до попа йменувати.

— Коли б вона бодай до церкви не потягла — сказав з досадою Кармелюк, — ти, брате, поспішись, мені нема коли гаятись.

— В цій хвилині, от лишень затоплю, побіжу за кумою й до батюшки.

— Проси ж панотця, щоб був ласкав сюди, я грошей не пожалію.

— Зараз, зараз!

Мужик заметушився, приніс оберемок соломи, затопив в печі і побіг за кумою.

Кармелюк посунувся на лаву. Його почала розбирати якась незрозуміла, тупа досада. І по що він згодився їхати на хрестини? Не ліпше то було дати мужикові червінця. З червінцем у кишені він знайшов би собі й п'ять пар кумів. А тепер потягнеться й сухозолоть! Баба, як звичайно, піде з дитиною в церкву, піп не схоче перед „відправою” хрестити, а „відправа” довга, до того ще процесія, — відтак захочеться й панотцю розговітись, віддихнути. А опісля накопичиться гостей; святочний час... а пани в Головчинцях можуть перенохати.

— Ах, смікнула мене лиха година! — прошепотів з досадою Кармелюк і, спершись ліктями на стіл, опустив голову на руку. — А на серці то вже так погано, неначе

там сотня кошенят дряпають, — зовсі не до людей! Ба —
й в голові щось шумить!

— Ух, ти! — простогнав він голосно.

— Зовсім погано... і нудно-тоскно якось. Не багато,
здається, й випив: чарку горілки й ківш пива й так розі-
брало?

Кармелюк потягнув рукою по голові й кругом огля-
нувся; голова в нього дуже боліла, перед очима стали пе-
репливати зелені смуги, усе тіло якось отяжіло.

— Добре було б переспатись, — подумав він, витя-
гаючись... коли в тім вперто перед його очима замиго-
тили вогняні очі молодиці й її білі, лискучі зуби...

XXXI.

— Що це, та я й справді всну, — сказав голосно Кар-
мелюк і потряс головою. — Ага, ось і кума, — в сінях по-
чулись крохи, — ну, окрецу, та й чимскорше в дорогу.

Двері справді відчинились і в хату увійшов мужик в
супроводі хорошенської, гостроносої молодички, тоненької
й верткої.

— Ось, пане, й кума; не во гнів вам, крацої не най-
шов, — сказав він, кланяючись знов Кармелюкові.

— Бо крацої і не треба, де ти найшов таку кралю? —
відказав привітно Кармелюк, встаючи з місця й кланяю-
чись молодиці.

— Ласкавий пан сміються надо мною, бідною, — по-
тупляючи манірно очі сказала молодичка.

— Нехай надо мною так посміється доля, коли брешу!

— Знаємо, знаємо вашого брата! — всміхнулася лу-
каво молоденська кума. — А ось із таким кумом не гріх
буде й чарочку випити — як це правда,

— А тут якраз і горілка й закуска є! — крикнув весело
мужик. — Я в цій хвилині й принесу.

— Не годиться до хресту, — припинував його було
Кармелюк.

Але мужик тільки махнув рукою й авторитетно заявив:

— Для знайомства з кумою й закон приказує, — й вибіг із хати. Він вернувся з пляшкою горілки, а поставивши її на стіл, кивнув до куми: — ану, кумцю-голубко, поможіть закуску внести!

Через хвилину на столі явились і миски з пирогами, й ковбаси, й солонина вуджена, й солені огірки, й плящина запіканки й пшеничні паліяниці. Все те вносили й розставляли на столі мужик і вертлива молодичка.

— Ого-го, куме — здивувався Кармелюк. — Алеж бо в тебе припасів приладжено для цілої сотні солдатів.

— Кума, спасибіг її, принесла, — покивав головою мужик. — Недаром кажуть, що як Бог кине на чоловіка оком, то щастя до нього так і пхаеться дверми й вікнами.

— Що правда, то правда! — лідхопила молодичка. — Ось ще досвіта ти прибігав до мене, нарікав, що ніхто до тебе в куми не хоче йти, а тепер ось і Охрим і Степан набиваються один на другого, в другу і третю пару. Щасливий твій синок буде, Іван!

— Ах, Боже мій, — ось я вже цього не ждав і не думав! — крикнув радісно Іван. — За таку новину не жаль і по чарці випити. Наливай же, кумо!

— А тож бо, зараз! — молодичка налила повну чарку горілки й поставивши її на тарілку, піднесла із поклоном, повним залицяння, Кармелюкові.

— Не годиться, кумо... вже хай після хресту! — намагався було відмовити Кармелюк, але кума тільки махнула рукою.

— До хресту лишень і кумується, пане, — підморгнула вона бровами, — а подорожному чоловікові... з дороги... це неначе лік. Й Богу! Випий же із моїх рук, куме! — додала вона й знов поклонилася і потупила очі.

— Хіба що із твоїх рук — згодився неохоче Кармелюк. — Алеж бо й ручки у вас, кумо, неначе в панянки: білі й пухкі, наче пшеничні пампушки.

При тих словах Кармелюка молодиця кріпко зарум'янилась і мало що не випустила з рук тарілки.

— Ну — і кум же! — сказала вона з вимушенуо усмішкою. Небезпечний, засоромив мене так, що мало що й посуди не розбила. — Чоловік мене жаліє, не дозволяє заниматись тяжкою роботою, ось і руки білі, — пояснила вона.

— Значить — варто. Коли б так і мені така, то я би, як у піснях співають, — підморгнув бровами Кармелюк, — „цилував би, милував, ще й до печі куховарочку найняв!”

— Ну, алеж бо і жартобливий кум, з вами й кумувати страшно, — розсміялась молодичка, кивнула плічком і відвернувшись до мужика, дала і Йому чарку.

Кармелюк опустився на лаву й знов уявся за голову...

Голова розболілась і, мимо всяких його зусиль, його думки якось плутались, неначе щось мутне переливалось у нього в голові.

— Чуєш, кумо, — сказав він голосно, — а внеси но кухоль зимної води, мені ніяково... Голова кружляє.

— Та це баба тут накадила: ціліську ніч окріп гріла. Я відчиню двері, мигом перейде. — Новий кум Кармелюка відчинив двері й в хату перевалилась струя свіжого воздуха.

— Ага, може бути, що й зачадився, — згодився й Кармелюк, втішений таким природним поясненням свого химерного недомагання.

— А ви, паночку, роздягніться, скиньте із себе кожушину, воно зараз таки й відійде! — заметушилась коло Кармелюка весела молодичка.

— Справді, справді, — приговорював і кум: при зачадженню — перша річ свобода тіла, а ми тут положимо панські речі.

— Будь ласкав, — згодився Кармелюк. Він дійсно почув в собі духоту, — кожушина буквально давила його й кров дудоніла у висках.

Кум і кума кинулись помагати дорогому гостеві. Кармелюк зняв кожушину й повстяники й хотів було остати

в чемерці, так молодиця спротивилась тому.

— А пояс, паночку? — зашебетала вона, — ой, ой, та тут ще й пістолі! Викиньте ви все, паночку, та ростібніть чемерку... Так воно лучче буде й від голови відійде.

Піддаючись її щебетанню і бажанню облегчити тягар і біль голови, Кармелюк здійняв пояс з пістолями і розстібнув чемерку. Молодиця поскладала коло нього усі його речі. І справді, йому неначе полегчало; але, відсапнувши три рази глибоко, він все таки наказав новому кумові:

— А ти, брате, бігай чимдуж до попа, бо я спішуся.

— Зараз, зараз! — схаменувся мужик і, вхопивши шапку, кинувся з хати.

Тимчасом кума присіла коло Кармелюка і розсипалась в любязній ввічливості. Вона угощувала його то цим, то тим, красила свою бесіду жартами, не жаліла й підморгувань, та, не зважаючи на відмови Кармелюка, таки примусила його випити ще одну чарку.

— Алеж бо з вами, кумо, і сидіти лячно, — підсміхнувся Кармелюк і сильно заточився на бік. — Так угостите, що й дитину загубимо.

— Нічого, добрі люди поможуть! Таке свято Господь раз на рік дає, а такого кума може раз на цілісіньке життя! — вона лукаво повела бровами, розсміялась дрібним сміхом і закрилась мережаним рукавом сорочки.

Кармелюк вже не перечив і призволив наляти собі ще одну чарку. Голова в нього тяжіла, а на душі яснішало... Й горе й нудьга відлітали десь далеко... І хоч ноги його отяжили наче олово, за те на душі полегшало якось без причини. Він вже навіть не думав про те, що треба було поспішати: йому добре було сидіти тут в теплі, не рухатися й про ніщо не думати.

Минуло не багато часу, чи Кармелюкові вдалось так тільки завдяки веселій щебетусі, — коли двері знов відчинились і в хату увійшов мужик в товаристві двох високих селян.

— А ось, пане куме, ще куми! — звернувся він весело до Кармелюка. — Як довідались, що такого величнього кума мені Бог послав, так пів села захотіло поріднитись!

— Здорові будьте, люди добрі! — привітав увійшовших Кармелюк.

— Із святым празником, паночку, — відказали увійшовші низенько кланяючись і скидаючи шапки й свити.

— А ви ж кумцю-голубко, чого вже „приматкобожились” — підморгнув мужик молодичці. Взагалі він тепер поводився вже багато свободніше й не мав вже такого пожаління гідного, забитого виду, як в шинку. — Так і прилипли до нашого добродія! Частуйте ж і других кумів... Перед Богом всі рівні.

— Перед Богом, але не перед серцем, — всміхнувся один із прийшовших, великан з превеликими, чорними вусами, подібний у всім на панського доїдждого.

— Видумайте! — здивнула плечима молодиця. — Для мене всі куми рівні... Ось зараз усіх почастую й „пригублю”.

— А може й приголублю? — всміхнувся Кармелюк.

— Чому ж би й ні? — Коли добрій кум, то й не гріх! — відказала вертлива молодичка. — Кум, все одно, що й родич!

Вона встала, налила дві чарочки й піднесла їх новим кумам.

Кума метнулась з охотою сповнити волю вусача, але Кармелюк заперечив:

— Спасибі за честь, добрі люди, лишень мені вже годі, начаствуався з молодичкою... Вибачайте, не потраплю і в двері!

— Кума підвede, — усміхнувся господар.

— Не погордіть — приговорював і його товариш.

— Та що вам одна чарочка й завадить? — Це так, як би зазивий сніп на віз. Добрі жорна все перемелять! — задрібotala молодичка.

— Так закон велить, — докинув рішучо й господар.

Нові куми стояли перед Кармелюком з чарками, ждучи рішення. Ніяково було дальнє відказуватись. Кармелюк випив і з одним і з другим і важко опустився на лаву.

Його почав розбирати хміль. Він ще памятував, що з ним трапилось щось тяжкого, страшного... печального, але що це саме було, Кармелюк не міг собі пояснити. Йому здавалось, що з пережитого не остало нічого — ні веселого, ні сумного, лише приємна порожнеча й однаково пам'ять його ще не оставляла й він розумів, що починає пяніти, що треба спішити з від'їздом, заки хміль не звалить його зовсім з ніг.

— Господарю, куме, — стяմився він, — а що ж панотець? Коли?

— Ой, паночку, не застав вже... Панотець в церкві, я вскочив у захристію, просив, щоб згодились зараз. Обіцяли... Та вже незабаром і кінець служби, Ось, Господь ще гостей насилає.

Двері дійсно знов відчинилися і в хату увійшли троє рослих мужиків. Почались вітання, випитування. Кармелюка стіною окружили.

Знов кружляли чарки, знов почались припрошування випити. Але Кармелюк від горілки відказався наодріз.

— Так наливочки, пан-куме... Так це щось, ніби квасець... Я з собою принесла. Наливочка хороша, якої не найдете й на панських покоях, — молодичка метнулася до сіней і вернулась з пляшкою вишнівки. — Покоштуйте ж, паночку, не гордіть... Сама приладжуvala... Така солодка, що губи злипаються...

— Нічого з вами не вдієш — згодився з неохотою Кармелюк і вицідив ще чарку наливки.

Гости порозміщувались довкруги стола. Голова Кармелюка дуже отяжіла, йому навіть годі було удержанити її прямо на карку. Він здорово заточився, провів рукою по голові й озорнувся.

„Що це? Чи у нього двоїться в очах, чи це справді

повна хата набита кумами? — Кармелюк стрепенувся, пропітер очі й знов оглянувся кругом: ні, дійсно, в хаті вже сиділо на лавках 10—12 здорових чоловіків, рослих, як би дібраних.

-- Ге, ге... Та так, вибачайте, збереться й пів села... Треба їхати. Не вчасна пора... — мелькнула в голові Кармелюка слабенька думка, але в тій же хвилині заглушили її якісь зовсім інші картини: жид-шинкар підлесливо наскакуючи довкруги його саней і облита рожевим сяйвом ранньої зорі красуня-молодиця.

А гості розплівалися в любощах і щирости. Балачка кипіла. Жарти, приклади так і сипались відусіль. Вертлива кума не відставала за другими й то присідала біля Кармелюка, доливаючи йому наливки в чарку, то ставила на стіл свіжі пляшки, то виносили порожні; на столі з'явились вже запіканки й потикач. Тимчасом ніким не запрімічено, двері ще раз тихенько відчинилися і до хати увійшли три нові особи. Увійшли, вони зупинились біля печі й замкнули за собою двері.

Один з увійшовших був здоровий мужчина середнього росту, широкий в плечах і судячи по поставі, дуже сильний. На нім було звичайне селянське одіння, яке однак ніяк не годилося із його випущеними руками й різкими рисами обличчя, що мали в собі щось безперечно шляхетського. І дійсно, його товариші зверталися до нього з особливою пошаною.

Увійшовши, дав господареві незамітний знак і відвівши його на бік, заговорив з ним щось тихим шепотом... Господар відказав таким же шепотом і вчинив знак, наче б хотів сказати: „не бійтесь, — все дуже добре”. Гість одобрююче, кинув головою й замішався незамітно в товщу, яка обступила стіл, за яким сидів Кармелюк.

Влучивши хвилину, коли весела кума встала із-за стола, господар потягнув її за руку, шепнув її на вухо деякілька слів і значучо переморгнувся. Вона потакуючи

притакнула, зараз же таки присіла біля Кармелюка й прищоючись, легенько відсунула його речі, зложені тамже на лаві.

Розмова закипіла ще живіше.

— Ну куми-голубчики! — крикнула вона, — наливайте чарки, ще по одній, ось вже баба із „хрещеником“ вернулась! Ще по одній! На дорогу! На здоровя хресника. Нехай кріпкий росте й панів допче під ноги.

— Бач, що загнула, — заговорили разом гості, — козир баба, а за таке діло не можна й не випити!

Всі поналивали чарки й почали цокатися.

Молодиця налила й чарку Кармелюка, але Кармелюк її відсунув.

— А ви ж бо що, куме? Так це не горілка, а наливка: вам же вона до вподоби, — сказала, підносячи Кармелюкові чарку.

Але Кармелюк відсунув її руку й сказав хмурно:

— Ні, кумо, досить... Голова розболіла не на жарти, розібрало мене цілого... Не вдергусь і на ногах.

— Ми піддержимо! Між людьми, кажуть, і смерть не лячна. Від компанії відставати ніяково... Не праця! — заговорили разом куми й гості.

— А ви, кумо, поцілуйте пана, так зараз і хміль перейде! — говорив вусач.

Цю сугестію стрінули всі жартом.

— А щож ви гадаєте, не поцілую? — крикнула палко молодичка, присуваючись до Кармелюка.

— А чоловік що скаже? — заговорили одні.

— Та він і не довідається, ось і честь йому буде! — підхопили другі.

— А мені чоловік що? На нього я й дивитись не стану. Схочу поцілувати то й поцілую.

— Та певно! Цілуйте, кумо! Ми закриємо! — крикнули треті.

І дійоно, схопившись з місця, гості окружили Кармелюка злитою лавою. Молодиця обхопила його шию руками й крілко притулилась губами до його очей.

Ця хвилина вистарчила. Господар вхопив остережно речі Кармелюка, відсунені молодицєю, і сховав їх під піч.

Коли настанку новоприбулий чоловік із панським лицем переконався, що зброя Кармелюка схована в безпечне місце, він виступив неперед і заявив грімко:

— Ні, пане товаришу, ти повинен зі мною випити бодай одну чарку, вже вчини ласку, не відмовся!

На звук того голосу всі присутні нараз замовкли і розступились, а молодичка, що обіймала Кармелюка, мячом підскочила від нього і в млі ока видряпалась на піч. Хоч і який був п'яній Кармелюк, але й він здригнув на голос незнайомого, — особливо ж його звук, упертий і властолюбний, неначе хто кріпко його гепнув в потилицю і в голові у нього стало ясніше.

Кармелюк стріпнув волоссям, заметушився, повів плечком і сказав чванливо, вдивляючись в лице незнайомого.

— І чому ж то я мушу випити з тобою?

— Знайомі ми з паном, стрічались не раз, свател — відказав злобно незнайомий, відчеканюючи кожне слово.

Сумна тривога заворушилась в душі Кармелюка.

— Знайомі? — протяжно сказав Кармелюк і бажаючи піднятись на ноги, сильним рухом руки відсунув стіл; від цього сильного руху посуда на столі покотилася із бренькотом на підлогу; налякані гості метнулись в бік.

— Йму віри, що я вже десь бачив твою червону пiku.

При тих словах Кармелюка смагляве лице незнайомого залилося багряним румянцем.

XXXII.

— Ти вгадав, підлій хлопе! — крикнув Янчевський, зриваючи з себе світку й виступаючи наперед в шляхетській одежі.

Очі Кармелюка зайшли кров'ю. Він скопився рукою за лаву, де лежали його пістолі, — зброї не було.

Поза Кармелюком була глуха стіна, напротив нього стояв Янчевський, ліворуч стовпились „кумове”, а біля дверей густою лавою стовпились гости.

В одну мить хмель опустив його.

— Зрада?! — заревів Кармелюк і, як тровлена звірюка, скочив на рівні ноги... В цій хвилині однак почув, що сили його опустили; він сильно заточився й щоб не впасти, зловився рукою за стіну.

Безсильність ворога справила Демостенові видиме вдоволення.

— Так, ти пізнав мое лице, — лиходію, — говорив він дальше високопарно, виступаючи крок наперед, — але присягаю — пізнаєш тепер і мою руку! Ти думав, що можеш безкарно проливати кров християнську? Бідолашний хлопе! Підле „бидло”!...

Але Кармелюк не дав йому докінчити мови; хриплкий крик вирвався із його грудей, він ринув на Демостена й впившись йому в шию руками, повалив його на землю.

Кармелюк, не можучи вдергати рівноваги й сам повалився на Демостена.

Крик переляку вирвався з грудей присутніх. Перевертаючи одні других, кинулись „кумове” до дверей, але тут вже давили одні других гості, що передше стовпились: кваплячись, всі призабули, що двері з середини були замкнені.

— Пропали ми! — Гайдамаки тримають двері! — закричав не своїм голосом підставлений господар.

Його крик вчинив між присутніми безумну метушню: одні кинулись до вікон, другі почали дряпатись на піч, треті вхопились за ножі.

Надармо кликав Демостен своїх союзників, задихуючись під тягаром Кармелюка, — його ніхто не чув і не спішив на поміч.

Між Демостеном і Кармелюком вивязалась розпучлива боротьба.

Хоч Кармелюк і перевищав силою Янчевського так і

цей володів зелінimi мязами й лютою упертістю, тепер же, внаслідок того, що Кармелюк дуже ослаб, сили їх майже рівнялися. Після кількох хвилин розпучливої боротьби, Янчевському вдалось взяти Кармелюка під себе. Він звалився на нього цілим тягарем і пригнувши обома руками руки Кармелюка до землі, закричав, скільки лише мав сили:

— Підлі хлопи! Погані боягузи! Ви, про яких там гайдамаків говорите? Це я сам замкнув двері. “Збуйца” мало що мене не задушив, а ви всі кинулись на втікача, хамські виродки! Шнурка сюди! Аркана йому на шию!

Підбадьорені криком свого пана, неправдиві гості трохи заспокоїлись і підійшли до Демостена; найшлись, заздалегідь приладжені, мотузи й кайдани.

Демостен,увесь червоний, сидів на Кармелюкові, волосся його було розкуйовдане, одежа пірвана і поваляна глиною; груди його високо підіймалися, віддих був свистячий, — а багряне лице побідника сяло торжеством.

Крашої ситуації на закінчення “орації” не можна собі було й уявити й Янчевський не міг залишити такої спокусливої нагоди.

— Так, — промовив він знов гордо, — ти пізнав мене. Це я тебе вислідив, підле опудало, щоб особисто передати тебе в руки справедливости. Судьба твоя вже лежить на шальках страшної ваги. І ось в'ешся ти підо мною, неначе підлій червак в поросі! Один рух моєї руки, а диявольська твоя душа полетить в підземелля. Але знай, огидний хлопе, що я не хочу брудити своєї шляхетської руки твоєю чорною кров'ю. Смерть була би для тебе тепер милосердям, якого ти не діждешся. Заки ти умреш, дізнаєш всіх мук, які лишеñ може видумати кат!

Кармелюк хропів, солів і надмірно силкувався, щоб звільнити свої руки.

А Демостен говорив все дальнє й чим більше він говорив, тим більше захоплювався своєю мовою.

— Всі голосіння помордованих тобою жертв не приглушать тих криків, які з тебе виходитимуть під ударами

нагайок! Божеська справедливосте! — крикнув високо-парно Демостен і з привички підняв до стелі обі руки, — але в цю ж мить полетів цапки на підлогу.

В миг ока Кармелюк похіснувався звільненими руками й швирнувши ворота на бік, навалився на нього й почав давити.

Демостен посинів.

— Вяжіть його! Аркан на шию! Накидайтесь усі! — прохріпів він, задихуючись в залізних обіймах Геркулеса.

Гості вже прочуяли: всі кинулись на Кармелюка й не зважаючи на страшний опір, його заарканили і звязали руки й ноги.

З трудом підвівся Янчевський на ноги й гордо глянув на звязаного розбійника. Але хоч він був і звязаний, все таки був страшний.

Набіглі кровю його очі горіли люттю, із хвилюючих ходором трудей виридався хриплій, вриваний свист, на уста виступила піна.

— Ну, що ж, собако! — сказав Демостен, тяжко віддихаючи.

— Може ще й тепер кинешся на мене, чи може вже скорше підождеш ката?

Кармелюк глипнув на Янчевського таким злобним зором, від якого і невгамований Демостен побілів і відступився назад.

— Піймав, як підлій лях, обманом! — прохріпів з трудом Кармелюк. — Заманив, напоїв... вивів дванадцять на одного. Але тішся! Побачимося ще з собою й тоді то я по своєму докінчу твою “орацію”.

Звязаний, закований по руках і ногах, забитий навіть в дibi, Кармелюк зістав відставлений зараз таки в Камянець, поминаючи повітові міста Мітін і Лістичів; сам Демостен із сильним віddілом супроводжав повіз з лиходієм до губерніяльного міста і власноручно передав його властям.

Кармелюка замкнено в осібну камінну башту, яка оссталася й понині з турецької твердині, а задля обережності

ти приковано його трьома ланцюгами до стіни; навіть з ніг його не здіймали діб.

Подвиг Янчевського одобрили й оцінили якслід комісії в справі розбой Кarmелюка й його шайки.

Сусідні пани на перебій стали відвідувати голосного побідника Кarmелюка й запрошуvalи його до себе на бенкети, пири, лови...

Демостен радо всюдиявлявся, окружений авреолею невянучої слави побідника страшного розбійника й широко розводився про свої подвиги з кожною новою "ораницею" до казочних, містичних розмірів... Одним словом, слава про силу, відвагу і сприт нового Наполеона гудила й розливалась широким струмком від Літина до Ямполя й до Чорного Острова.

Підбадьорене панство не пожаліло нічого на утворення загонів і команд, відданих до розпорядимости "презеса" в цілях виловлення осталих "ватахків" банд, усіх гайдамаків, як також всіх причасних бунтові мужиків. Управа, із своєї сторони, пособила тій команді ще сотнею уланів.

Янчевський із скаженою щирістю віддався увесьловам на людей і незабаром всі тюрми Літина і Летевича були переповнені зловленими мужиками, що фігурували начебто в ролі гайдамаків, наче в ролі потакачів, підмовників, зберігачів і т. п.

Слідство велось, розуміється, з пристрастю, при чім комісія не жаліла ні лозових прутів, ні плетень і відправляла признані виновниками жертви в Камянець; їх майно як награбоване, конфіскувалось і десь дівалось при переписуванні.

Тимчасом товариші й приятелі Кarmелюка довший час, не зважаючи на грізні чутки, не вірили в його арештування й довго ще дошукувались свого отамана по вертепах і серед болот...

Після даремних шукань кинулись вони переодягнені в Летичі і Літин, бо бачили вже декілька Кarmелюків. Але поки Дмитро й Андрій дошукувались, ризикуючи своєю

власною шкірою, правдивого свого батька, він сидів у камянецькій башті і зізнавав каменець-подільському судові свої провини.

В часі переслухувань він держався гордо, з гідністю до всіх доводжуваних йому лиходійств признавався, головно ж — в творенню ватаг, в отамануванню ними, в довершених грабунках. Одних лише убивств вирікався Кармелюк, тимбільше, що вони не були виказані за вітмком Доротеї. Слідство про це убивство було затерте й не дало ніяких вислідів.

Рішено було лише це, що головний виновник, — "муляр", пропав і не пійманий, був не Кармелюк, а інша особа; сам же Кармелюк остав лише в підозрінню, тим більше, що не було ні одного свідка, який би його привів на тім злочині.

Між тим Кармелюк стояв при тім, що всі розбої робив не задля користі.

Кам'янецький суд квапився закінчити слідство проти Кармелюка, боячись його втечі й бажаючи чимскоршє вислати з краю небезпечного гайдамаку, тимбільше, що видачі його, як дезертира, домагався командир полку, що стояв залогою в Могилеві, для довершення над ним польового суду й виконання присуду, по сукупності проступків, в присутності полку.

Кармелюк під осінь був відставленний в Могилів, де польовим судом за доконання горожанських проступків був засуджений на сімсот ударів крізь лаву й коли віддергить кару на висилку на каторгу.

Після відставлення Кармелюка в Могилів, всі дідичі віддихнули свободно, а діяльність комісії Янчевського остаточно заспокоїла панів і завела наново кріпацький лад. Багато селян відправлено вже на Сибір, але тюмори все таки були переповнені.

Лишень Дмитро й Андрій уникнули гіркої чаши багатьох своїх товаришів і, не зважаючи на ризиковні розвідки свого батька-отамана, не попадались в залізні руки Янчевського. Загибіль Кармелюка збентежила їх, а Андрія завела навіть до тупої розпуки; вони мусіли залиши-

ти дальші пошукування за батьком і вернулися безпорадними до родинних місць.

Тут зустріла їх Уляна шинкарка; вона, прочуваючи "нюхом", що вони — важненькі птахи, висловила їм своє співчуття і вдихнула нову енергію, давши притулок в своїм запалім посеред лісу шинку.

Лісні гості піддалися мало-помалу під повний вплив цієї хорошої, вродливої й відважної жінки; вона правила й керувала їх злодійською діяльністю, передержувала й перепродувала крадене, обіцюючи улаштувати все на більші розміри, як лише цілком заспокоються пани й послабиться нагляд властей.

Так вони й жили під охороною коршми; занималися дрібними крадіжками, не погордили деколи й мужичною худібкою, ховаючи в своїх серцях сліпу надію на ширшу діяльність в будучині.

Тепер же великанські напади й грабунки усюди настали, а менші злодійства хоч вибухали тут то там, неначе під проводом Кармелюка, — але вже не будили такого страху й над неправдивими Кармелюками вельможне панство сміялось.

Маршалок також належав до комісії, часто виїжджав то в Летичів, то в Камянець і на той час все запрошуав до себе Демостена, який від часу погрому зробився ще близчим другом родини. Хойнацький знову став відважним і сміливим, навіть рішився їздити не лише на "польовання", але навіть і до сусідів без "команди"; послідні збирались його женити, але Хойнацький одмагався від вузлів Гіменея, вдоволяючись Фросею, чи боячись її задрости.

Пігловський викликав письмом до себе старшого сина й почав разом і з ним господарити й вводити заграницні уліпшення й порядки, які противорічili патріархальним способам управи рілі й мішали звичаї сусідів.

Так проминуло два роки і стурбоване гайдамаками вигідне життя панства стало улягатися та входити у свої звичайні береги.

Був теплий весняний вечір. Вечірні тіні сповзали з усіх сторін і товпились туманом коло пнів столітніх дубів, що окружали тісною лавою захисну коршму. Помимо пізнього сутінку, в коршмі ще не світилося, хоч крізь напів відчинені двері доносився звідти здергуваний і притишений гомін кількох голосів. В коршмі дійсно були наші старі знайомі — солдат Дмитро Гнида й Андрій.

Солдат, за той час, заріс довгою кудлатою бородою, яка поглинула зовсім сліди залишків; на виду він постарівся й хоч ще бадьоро держався, але давнішої самонадії вже не було. Андрій же наче змужнів, розвився в своїх атлетичних формах, але вид мав похмурій, а в його очах тліла журба.

Товариши попивали при окремім столі горілку й закусували її запопадливо накришеною в миску свининою й жареними в солонині бараболями.

Красуня Уляна то вбігала, то вибігала з хати. Коло прилавка стояло двох мужиків, звісивши голови і в покорі дожидали, заки господина упорається; один з них, низенький, білобровий, прибитий нуждою, не піdnімав очей, а безнадійно дивився на свої босі, вкриті пластинами засохлого болота ноги, а другий, більше стрункий, чорнявий, прищуривши очі, отлядав цікаво всю коршму й часто зупиняв погляд на тих, що вечеряли, покивуючи підозріло головою.

Був ще в коршмі Уляни й пяний гість; але він сидів на лаві із щасливим виразом очей, пакав свою люльочку й частенько спльовував; видимо він придумував, як би то чимськорше заснути.

— Що ж, хазяйко, — промовив знов більше бадьорий і хитрий мужик, коли Уляна присіла за шинквасом, — чи діждемось ми від вас ласки?

— Давай гроші, так і ласку будеш мати, а на борг — ні! — всміхнулася вона холодно й дещо надуто.

— Так відкіля взяти тобі зараз грошей, коли нас до

рубця обчірано; ось у нього коня смикнули, а в мене — пару волів. Ми цілісний день проходили по всіх ярах і вертепах, а все марно: ніг під собою не чуємо, животи по-підводило, а ти ні чарки горілки, ні шматка сала не даєш.

— Ба, не даю! — відрізала хазяйка. — От цей на лаві, здається із вашого села, так вже й носом клює, — стільки надавала ...

— Так і є! — пробурмотів той, попакуючи.

— А нам яке діло до того? — настоював чорнявий. — Ти нас уконтетуй... Кажуть же тобі: голодні наче пси. а віддамо опісля, не бійся... У тебе ж християнська душа, а не жидівська, чи ти це розумієш?

— У неї бабська душа, — приложив лежачий.

Білявий лишень безнадійно зідхав і переступав з ноги на ногу.

— Так ось як воно, — вперто говорила Уляна, лускаючи зернятка, а чайже й мені добро з неба не падає... Не раз також треба обіллятись потом... А з вашого брата частенько хабарі опасисті... Прийде котрий, плаче, просить: ограбили, обікрали, змилуйся, мовляв... Його може й ніхто не ограбив, а він просто для „шахрайства” казку пустив і вже!

— Та бійся же ти Бога... Камяна!

— Та що ти Бога? Бога позивати мені не прийдеться... А що камяна я, так ти брешеш: дармо трудитися для кого-небудь не варта, а пришли карбованця, другого, третього, так і я подумаю, розвідаю, ще й хорим поможу... усяку напасть на людях і на скотині зашепчу, а ти... камяна!

— Вона не камяна! — обстав за нею підхмелений музичок. — Камінь холодний і твердий... а вона — мягенька й гаряча!... у!

— А ти, коли напився як свиня, так і лежи тихо! — підняла голос хазяйка. — Лежи й мовчи, а то я тебе так загрію, що цілий рік згадуватимеш мою ласку...

— Овва! — відрізав на її погрозу лежачий, але Уляна крикнула: „ну!” — і він відразу замовк.

— Зглянь на них, газдинечко, — заступився вкінці й солдат за мужиків, — а чайже голод не тітка, а за убуток я відповідаю.

— Не вже ж то свого не послухаєш?... Тут рука руку... „Крутъ-верть — в черепочку смерть!” — замішався знов п'яний.

— Не мели й не тисни хати! — намірилась було із воєнними намірами хазяйка до лави, але припинилася і випалила солдатові: — ти, найшовся також оповідник, — але у її голосі звучало вже більше доброти.

— Ти щедрый на чужий рахунок!

— Але ж павукові зайва муха сітку рве, — відпалив Дмитро на відріз, відломлюючи великий шматок підпалка.

— А хата — покришка, добавив Андрій.

— Ну, нехай вже буде й так, — встяючи сказала Уляна, — накормлю вас, знайте мою доброту, а там вже — як совість ваша: згадаєте удову, спасибіг, а забудете — Бог нехай вас судить.

— Й Богу, згадаємо, — зідхнув білявий.

— Як же й не згадати! — потряс чуприною чорнявий. Ось лишень де розгорюємо карбованця, так і за радою до тебе.

— Знаменито, мій любий, не пожалуєш! — і вона бистро вскочила у сіни.

— Чорт — не баба! — сплюнув п'янюга й став знов набивати люльку.

Двері промахом відчинились і хазяйка, увійшовши бистро, поклала на другий стіл підпалок, шматок сала й поставила пляшку горілки.

Голодні присіли й з жадобою принялись за їжу.

— Сліпа хата, — сказав солдат, — бодай би оченько поставила.

— Ніч'ю в лісі краще прижмурювати очі, — відказала хазяйка.

— Так ми заткнем баньки, а то й шматок не в рот, а в ніч тичеш, — одказав солдат і піднявши з місця, став

на вікна запускати підтягнені соломяні матки.

Хазяйка оглянулася, прислухалася, піддумухала в печі вогник і засвітила каганець. Слабе світло забливало й на голих, задимлених стінах.

Від шинквасу, столів, від печі й сволока розповзувалися на всі сторони — чорні дрижучі тіні й наповнили непроглядну пустку тъмяним тремтінням.

Всім стало ще більше моторошно.

— Ну, але ж бо часи! — заговорив після третьої чарки чорнявий. — Лягай і здихай... То було надіялися на нашого батька Кармелюка, що припре панів, вкоротить їм руки... І правда, не багато підбадьорилися то цим, то тим... і від пана-отамана перепадало, а тепер, як його, сердешнього, забрали, так від панів ще більше глузування пішло, навіть і від лісової волі обида... Значить на два боки шкіру лупять, хоч лягай і здихай!

— Ох, правда! — зідхнув Андрій і похнюопився.

— То, бувало, при батькові до нашого брата жалування було, а теперечки свій свого грабує, — дошкулював комусь чорнявий.

— Нема оборонця! — зідхнув білобровий.

— Поспішайте, поспішайте, голубчики! — заметушилася хазяйка, бажаючи перервати неприємну розмову гостей. — Я, знай, замикаю корішму зовсім і ніччю нікого не впускаю в хату.

— Коли не хочу, — засміявся пяний.

— А на рахунок батька, так це брехня, — говорив він дальше, пробуючи піднятись на ноги. — Ніхто його не взяв і не возьме... Це певне! Оттим — трах, — і всі, немов грушки, так і посипляться. Трась, — і вже по кайданах!

— Так, так! — підхопила хазяйка. — Він тут, я сама чувала... ще й „штуку вструже” ніхто так, як він!

— Ого-го!... Ще й яку штуку! — піднявся на ноги той, що лежав вхопивши рукою за стіну. — Він навмисне попадається в руки, — закують його: кайдани, ланцюги, колодки... а він, знай, сміється. Гляди, а вони закували

колоду, а його й пальцем не кивнули, щоб я так і не по-
нюхав горілки, коли це неправда... Або ось сяде на до-
лівці в тюрмі... I бодай би кусень крейди, — нарисує
човен й фю-фю! так і пронесеться на хвилях... ось що, а
не то що!

— Чарівник! — потвердила хазяйка.

— Ох, коби так! — зідхнув Андрій.

— Побачиш... явиться — кивнув головою перекона-
ний в чарах Кармелюка селянин, — лише покріпиться на си-
лах і явиться, так! I таких ось негідників, які, знають, і сво-
го брата... Гм. Або таких гадюк, як бувають шинкарі...

— Геть! — крикнула в запалі Уляна.

Але солдат її здержал.

— Лиши, кажу, пяного. А виряди радше всіх „за
фронт”, — діло е.

— Ну, чорт з ним! — буркнула вона.

— А тільки ось що, добрі люди: покріпилися чим
Бог послав і „по цій мові бувайте здорові!”

— Так, час — пора кожному в свій берліг! — підняв-
ся шумно Дмитро, враз із Андрієм. За ним почали хре-
ститися й дякувати хазяйці обдерті мужики, а пянюга за-
метушився по хаті, безнадійно шукаючи своєї шапки.

— Давай-но, я тобі поможу, пане-брате! — підійшов
до нього Андрій.

У цій хвилині дався чути в сінях якийсь підозрілий
шелест; хтось до них увійшов і мацав за дверима.

Всі переглянулися.

— Ось принесла нечиста сила! — воркнув солдат.

Уляна метнулася було замикати двері на скоблик, але
було вже запізно: на порозі вже стояв згорблений старець
із сивою бородою в жебрацькім лахміттю; в руках у нього
був довгий костур, а за плечима теліпалась торбина. В
першій хвилині можна його було вважати за богохульця.

— Слава Богу! — сказав старечим голосом мандрів-
ник, низенько кланяючись і водячи очима за іконою, пе-
ред якою міг би перехреститись.

— На віки слава! — відказала невдоволеним голосом Уляна.

Мандрівник, не навиклий до темноти, поки що нічого іще не бачив і стояв коло дверей, протираючи очі.

— Іменем Христа, пана Ісуса, прошу о пристановище, — поклонився він знов Уляні й раптово замовк, неначе доглянув у ней щось чудернацького.

— Що Бог післав, діду, прийміть, а ночувати у мене нікуди, — відказала сухо хазяйка і подала вбогому шматок паляниці.

— Хай Бог вам, пані, відплатить, — зідхнув дід, а мені б віддихнути хоч часочок... Я з курми встану. А тепер ось навіть поступитись не могу, — так підбив ноги й перемучився довгою дорогою.

— Рада би, так не можу, — розвела руками хазяйка.

— Та мені бодай би осьдечки й під лавою, — звернувшись подорожній назад і його погляд стрінувся з поглядом Дмитра.

На його обличчі мелькнула непевність, він подався кроком вперед і тихенько крикнув: але в одну мить він отямився й понурив голову, спершися на костур.

— Що з вами, дідусю! — здивувалась хазяйка.

— Так ось в нозі кольнуло... і в боці — відказав розсіяно подорожній.

На крик діда солдат здригнувся і з розширеними очима став вслухуватись в звук його голосу; в метушні мова подорожнього втратила своє старече хрипіння й прозвучала дзвінкіше.

— Діду, відки ви? — підійшов до нього швидко Дмитро й, взявши старця за руку, став пильно вдивлятись в його лиці. — Ви упадаєте від умучення... ось тут присядьте, та підкріпітесь бодай чаркою горілки.

— Як бувало в лісі темною ніччю! — промовив з усмішкою дід і стиснув кріпко руку солдата.

— Коли птичі гнізда нищилося? — перебив солдат, — так і доброго сокола втратили.

— А сокіл ніби то мертвим падає, але до пташенят вертається, — відказав старець тихим, але вловні звучним і молодим голосом.

На звук цього голосу солдат скочився з місця, накинувся до обличчя старця й радісний оклик вирвався з його грудей.

— Ех, живий Бог, — жива душа, а хазяйка хороша! — крикнув він грімко, щоб замняти хвилювання і добавив, стукнувши кулаком до столу — Ей, хазяйка, що ж ти там каменюкою стойш: піднеси ж бідному мандрівникові чарку, а то звалиться ...

— Так, ну його! — одгризнулась сердито Уляна. — Для всякого прохожого добра не настарчиш.

— Чи в тебе пляшка подорожня, чи що? — замітив грізно солдат. — Не кули, а кріпи; весілля солодиться й гостина буде ...

— Ти з розуму зійшов? — впялила вона в солдата очі.

— Замкни на замок кухню; коли в курнику свій півник, так чужі драчку піdnімуть. А що, дітоньки, — звернувся він до мужиків, — волочіть но пяного, та піднесіть ноги, бо дід хирний ... помре, так усіх нас потягнуть і такої всиплять що й за рік не висъорбаеш. Чайже знаете ті кляті комісії, щоб їм добра не було, скільки то вони перемутили нашого брата! Лишень попадись у зуби виродкам!

— Кара Божа! — простогнав білобрювий.

— А щоб вони виздидали! — кричав чорнявий і зачав помагати підхмеленому землякові глядіти дверей.

Між тим Андрій, вчуви злодійську мову солдата, його збентеження, і повставши в хаті якусь тривогу, сам перелякався, підсів біля діда й підозріло став глядіти у його лице.

Дід потихенько стиснув його руку й тим збільшив ще більше сумніви недогадливого Андрія.

Коли солдат випровадив вже гостей і зачинив за ними на засув ворота, Андрій, вдивившись остаточно в очі старця, мимоволі здригнув і розняв зі страху рота.

— Пізнав? — шепнув тихо старець.

— Батьку мій! — крикнув безтямно Андрій і кинувся старцеві на шию.

— Тихше! — прошептав дід і стиснув йому болючо руки.

В цю мить увійшов в хату Дмитро й кинувся обіймати Кармелюка.

— Не бійся... тут свої!

Андрій своїм порядком, з криком: „батьку мій!” почав стискати в своїх кріпких обіймах подорожнього.

— Задавите! — сміючись радісно сказав „дід”, обміняючись поцілунками з друзями.

Уляна стояла наче приголомщена і здавалось, що під нею колихається земля.

— Так хто ж це? — налякалась Уляна.

— Хто?... Батько наш й отаман, Іван Кармелюк! — закликав голосно й торжественно солдат, — Воскрес таки! Уrra!!

Уляна стала наче приголомщена і здавалось, що під нею колихається земля.

— Скидай, друже мій, к' бісу це лахміття: у нашої куми найдеться дещо із здобишиницького, а й з машкарою геть, — заговорив після бурхливих виявів радости солдат. — Ану, кумо, наліво кругом... А з одежиною внести сюди й різного провіянту й для зубів і для горла... Це ж лразник неабиякий! Чоловік воскрес із мертвих... Та й який чоловік!

— Не хвали вже так мене, друже, — вмішався Кармелюк, — а то перехвалиш!

— Ні, Боже мій! Сама опісля пізнаеш, красуне, що хоч виверни світ до гори підшевкою, а кращого не найдеш!

— Куди там! — махнув рукою Андрій.

— Ой? — мигнула очима Уляна.

— Не вір, пані, — потряс, відказуючи головою Кармелюк. — А ось, що він сказав, красуня, це правда... й що другої такої не побачити, це також не брехня...

— Ого-го-го — зашарілась від вдоволення хазяйка.
Старий дід, а язик палить, неначе вогнем...

— Неси ж бо одежду, а там побачиш, що з діда ста-
неться...

— Вечерять, тіточко, дайте батькові чимскорше, —
вмішався Андрій, — а то плетете язиком, коли батько
голодний...

— Зараз, зараз, заметушилася Уляна, — для дорого-
го гостя нічого не пожалію! — вона вибігла й борзенько
вернулася з цілим оберемком польської одежі. — При-
мірой, пане, що приайдеться, а я побіжу ще по хазяйстві!

Кармелюк вибрал до свого росту венгерку й інше;
зірвав бороду, умився і став знов, як і раніше, красунем-
легінем. Неволя, слабість і довга, тяжка дорога вчинила,
що молодець схуд, але це придавало його обличчу ще
більше молодечності й краси.

— Молодець! — крикнув вдоволений солдат. — Та-
кий же... Неначе вчора й розстались...

— Ех, не такий, брате, — зідхнув Кармелюк і насу-
пився. — Багато пропало здоров'я...

— Похудів батько, — сумно завважив Андрій.

— Наживем! — махнув рукою солдат.

В хату вскочила Уляна.

— Ой, мамо моя! — крикнула вона; глянувши на
Кармелюка, сплеснула руками й оставпіла.

— А що, пізнала, пані? — усміхнувся ласково був-
ший дід.

— Боженьку мій! Так це той самий пан, якого я то-
му два роки стрінула в жидівській коршмі.

— Він і е! А пані господиня й за два роки не забула?!

Господи, що ж це? — шепотіла Уляна, не відводячи
зачарованих очей від Івана. — Я думала — шляхтич який...
панок... а він виходить Кармелюк... Ось щастя! І в голо-
ву не могла собі взяти... по ночах не спала... Про Кар-
мелюка сlixомчувала, а на очі не видала... А воно ви-
ходить не дідич, а наш славний отаман... Ну й чудо!

— Спасибіг за ласкаве слово... Вже коли признаватись до першого знайомства, то й я не раз проклиав красуню, що до всіх моїх мук прибавила ще й тугу.

— Ге-ге, друже, — ударив Кармелюка по плечах солдат, — такий же: прямо з фронту й без помилування!

— Досить вже! — махнула рукою збентежена хазяйка.

— Я ось вам зараз приготую вечерю.

Через кілька хвилин на великім столі, застеленім чистою скатертю, красувалося вже кілька товстеньких пляшок з березівкою, перцівкою, вишнівкою і чорним пивом з холодною свининою, а друга із свіжим сиром і сметаною.

— Прости, дорогий пане! Що Бог послав... — проголосила з винуватою усмішкою хазяйка Кармелюка і його товаришів.

— Ну, дай Боже і багачеві таку вечерю! — сказав піднесено Кармелюк.

Всі присіли до столу. Хазяйка піднесла гостеві першу чарку.

— Чого б то побажати нашому любому панові-отаманові? Ну, щастя, здоровя, слави, вдачі... Ні, ще ось чого: щоб при ньому було таке вірне і щире серце, яке не допустило б настановити йому пастки западні, яке би кинулось і на самого чортяку, само себе піддало би йому в зуби, а дорогого друга захистило б...

— Козир-молодиця, — усміхнувся солдат, хоч і в наш город закинула камінець...

— А що ж і правда, — завважив Андрій, — не уберегли...

— Сам винен, попався на вудочку, — усміхнувся Іван, — та ще й попався наче дурень, а дурня і в церкві блють... Ну, буде й на нашій вулиці празник! — стріпався він і звернувся до хазяйки: спасибі тобі за це серце і за твою ласку, люба хазяйко! Вже коли б таке серце для проклятого Богом найшлося, то я би його вставив в рамці і глядів би, поки не погасли б очі... Ех, ось чого би я бажав, щоб ця

щаслива хвилина тяглась і щоб так і вмерти, сидячи між друзями й не зводячи очей з такої чарівниці...

— Е, що про смерть, пане, думати, — сказала палаюча від радости хазяйка, — цур їй! Живий про живе думає... і в її очах мелькнув якийсь палаючий вогонь, так, що й Кармелюк почув, як його серце здригнуло й кров забила в жилах.

— Ой, ой, хазяєчко! Гостеві то і „віват”! але й про нас забувати не слід, — докорин солдат. — У мене від рadoшів і в горлі пересохло... і внутрі відVELO...

— Вибачайте любенькі! — збентежилася Уляна й назила Дмитрові і Андрієві по чарці.

— Ну, на здоровя! — крикнув солдат і перехилив чарку в рот. — Нам тільки першу, після закону, а там вже ми й самі підемо „на штурм”... Ех, друже мій, любий Іване! Шо це за хазяйку післав нам Господь, — так іншої й не треба... Окрім цього, що краля писана й хазяйка хороша, так на це ще й начхати, а ось вона людина завзятуща, просто герой, а не баба! В битву її на ворогів пусті, так і вусом не поведе... а й нашого брата за пояс заткне... Вогонь, а не баба, ось що! Пхикати не стане, а з біди виручить... себе не пожаліє, а виручить... Скарб і тільки!

— Так, що це я так вдалась всім на хвалу? Чи це нині може святого похвальника? Ну, так і я панові отаманові скажу, що таких вірних друзів, як ці два рідко пошукати... Про що і не балакають бувало, — а мову завсіди зведуть на дорогоого батька... Я з іхніх слів багато довідалась про ваше життя... а ось це славне „одоробало”, а заразом і дитя, так тужило за своїм батьком, до сліз тужило.

— Спасибі! — говорив зворушеним голосом Кармелюк і стискав своїм друзям руки, а хазяйці висказував признання своєї розбурханої і спянілової душі.

КІНЕЦЬ ПЕРШОГО ТОМУ

